

CH'EN CH'ING - LUNG

ÇİN VE BATI KAYNAKLARINA GÖRE 1828
İSYANLARINDAN YAKUP BEY'E KADAR
DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ

-DOKTORA ÇALIŞMASI-

T'AI-PEI
1967

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	V
KAYNAK TENKİDİ	X
KISALTMALAR	XV
I. MÜSLÜMANLARIN İSYANLARI	
1. Apak Hoca'ların isyanları	1
a. Yusuf Hoca'nın isyanı	1
b. Yedi Hoca'nın isyanları	11
c. Veli Han Hoca'nın isyanı	14
2. Yerli müslümanların isyanları	39
a. Sha-mu-mêng'in isyanı	39
b. Kuça isyanı	40
3. Döngen'lerin isyanları	42
a. 1862 isyanı	42
b. 1864-1865 isyanları	43
II. HOKEND'LİLERİN MÜDAHALESİ	
1. Ticaret münasebetleri	60
a. Ticaret meseleleri	60
b. Aksakal tâyini	72
2. Siyasi meseleler	77
a. Hokend'lilerin istilâları	77
b. Hokend elçisinin çıkardığı hadise	82
III. TÜRK-BOZKIR KABİLELERİ	
1. Kırgız'lar	88
a. Kırgız'ların genel durumu	88
b. Kırgız'ların kabile teşkilâtı	97
1) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı	97
ii) Çin ve batı kaynaklarına göre kabilelerin mukayeseli listesi	101
2. Kazak'lar	104
a. Kazak'ların genel durumu	104
b. Kazak'ların kabile teşkilâtı	110
1) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı	110
ii) Çin ve batı kaynaklarına göre kabilelerin mukayeseli listesi	112

IV. RUS İSTİLASI

1. Ticaret münasebetleri	115
a. Ticari münasabetlerin başlangıcı	115
b. İlk ticari antlaşma	121
2. Sınır meseleleri	124
a. İstilanın başlangıcı	124
b. İlk sınır antlaşması	128
V. KALMIK VE UYGUR'LARIN MUHTARİYETİ	
1. Kalmık'ların Yasak sistemi	140
2. Uygur'ların Börk sistemi	144
a. Börk memurîyeti	144
b. İçtimai teşkilât	148
3. Kalmık ve Uygur'ların feodalizmi	163
XIX. YÜZYILDAKİ ÇİN TRANSKRİPSİYONU	167
BİBLİYOGRAFYA	185
İNDEKS	196

Ö N S Ü Z

XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Doğu Türkistan tarihi hakkında yapılmış olan incelemeler daha ziyade Cihangir Bey ile Yakup Bey üzerinde toplanmıştır. Bilindiği üzere Cihangir'in hayatı daha ziyade asrın ilk yarısı; Yakup beyin hayatı ise, asrın ikinci yarısı ile ilgilidir. Bu iki şahıs arasındaki olaylar şimdiye kadar ele alınmamıştır. Halbuki Cihangir Bey'in isyanının bastırılmasıyla, Doğu Türkistandaki olaylar daha bitmemiştir. Devamlı olarak çıkan isyanların çoğu Cihangir Bey'in hareketinden ilham alınarak yapılmıştır. Bundan başka, Yakup Beyin giriştiği hareketlerin sebepleri de vardır. Daha önceki olaylar Yakup Beyin bu hareketlere girişmesi için iyi bir zemin hazırlamışlardır. Çin İmparatorluğunun yavaş yavaş zayıflamağa başlaması sebebi ile, Hokend'de isyan çıkmış, Kırgız-Kazak'lar Çinden ayrılmak için teşebbüse geçmiş, bu fırsat ile Ruslar da yavaş yavaş toprak kazanma çabalarına girişmeğe başlamışlardır. Tezimizin konusunu teşkil eden bu çağ, Doğu Türkistan tarihinin en karışık ve karanlık bir devrini teşkil eder. Sonradan çıkacak olan Hanlıklar, Kırgız-Kazak kabilelerinin yeni siyasi durumu ve hattâ günümüze kadar devam eden Çin-Rus rekabetinin kökleri hep bu devirde atılmıştır. Şimdiye kadar karanlık kalmış olan bu büyük devletler rekabetinin ve Ortaasya kabilelerinin kendi başlarına bu büyük devletler arasında denge kurmak için harekete geçmelerinin sebepleri anlaşılmadan, bugünkü Doğu Türkistan'da olan bitenleri anlamamıza imkân yoktur.

Tezimiz, 1828 Cihangir isyanlarından, Yakup Bey'in Kaşgar'a girişine kadar geçen zaman içindeki Doğu Türkistan tarihidir. Tezimizi yazarken bu çağla ilgili Çin ve batı kaynaklarını toplayarak inceledik. Bilhassa her türlü tefsirden uzak olabilecek emir, rapor ve Çin İmparatorunun fermanları gibi vesikalara büyük önem vererek aynen tercüme edip tezimize koyduk. Bunu yaparken, muhtelif kaynaklardaki tarihlemeleri, adları mukayese ederek, hangisinin doğru olabileceğini tespit ederek göstermeğe çalıştık. Tezimizin "KAYNAK TENKİDİ" ile ilgili bölümünde, birinci elden kaynaklarla daha az önemli eserleri geniş olarak münafeza edip yazdık. Bu sebeple, bu konuya yeniden girmeyeceğiz.

Doğu Türkistan denince hatırimıza ilk olarak 'Sinkiang' adı gelir. Bir çok bilginler bu adın, Doğu Türkistan'ı tam olarak ifade ettiğini sanarlar. Halbuki bu anlayışı, tezimizde kabul edemeyeceğiz. Genel olarak batılılar, 'Sinkiang' tabirini Çin Türkistanı için kullanırlar. Kaynaklarımıza göre ise, 1864'den önce, Çin ile Rusya arasında belli bir sınır mevcut değildi. XIX. yüzyılın başlarında, Çin ile Rusya henüz daha doğrudan doğruya temas geçmemişlerdi. İki ülke arasında, esasen Çin'e tabi olan Kırgız-Kazak kabileleri bulunmakta idi. Bu sebeple, tezimizin konusu ile ilgili tarihler arasında, Çin-Rus sınırının nerede olduğunu bize hiç bir kaynak göstermemektedir.

1755'de Tanrı dağlarının kuzeyindeki Oyrat'lar, 1759'da da Tanrı dağlarının güneyindeki müslümanlar Çin hakimiyeti altına girmişlerdir. Fakat Kırgız ve Kazak'lar ise yalnızca Çin'in tabi kabileleri şeklinde yaşamışlardır. Kırgız ve Kazak'ların yalnızca tabi kabileler olmasına rağmen, tam manası ile Çin hakimiyetine girmiş bölgelerle karıştırılmış ve burası da 'Sinkiang' tabiri ile isimlendirilmiştir. 'Sinkiang' adı ilk defa, 1759 tarihinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. O zaman 'Sinkiang' denen bölge, Aral Gölüne kadar uzanmakta idi. 1840'dan sonra Rus yürüşü başladı. Kırgız ve Kazak'lar gittikçe Çin'in tesirinden kurtuldular. 1864'e doğru Ruslar, artık Isık-kul ve Zaysan-nor batısına kadar gelmişlerdi. 1864 yılında imzalanan ilk sınır antlaşmasına göre, sınır, büyük sıradağlar, nehirler ve bugünkü Çin'in daimi karakolları boyunca olacaktı. Böylece Sinkiang denen ülke daha da küçülmüştü. Bundan sonra, daha bir çok sınır antlaşmaları birbirini takip etmişti. 1882 ye kadar Sinkiang'ı eyalet durumuna sokan her antlaşmadan sonra, sınır mefhumu da değişmişti. Bu sebeple, bugünkü Doğu Türkistan mefhumu ile, o çağdaki anlayış arasında farklar vardır. Tezimizin konusunu, bugünkü Doğu Türkistan sınırları içine sıkıştırmak, birbirine bağlı olayları ve kavimleri kesin olarak ayırmak demektir. Bu şekilde yapılacak ilmi bir incelemenin sonuç itibarı ile faydalı olmayacağı açıktır. Bu sebeple, tezimizi coğrafya bakımından sınırlarken, Tanrı dağlarının kuzey ve güneyindeki bütün kavim ve şehirleri konumuzun içine almaya çalıştık. Kabile ve şehirleri sosyal yapı ve idari teşkilât bakımından iyice tanımadan, bir yığın siyasi olayları sıralamayı da faydalı bulmadık. Bu sebeple zaman zaman Çin kaynaklarında bu bölgenin içtimai teşkilâtı bakımından verilen bilgileri de metin olarak tercüme edip, tenkid ettik. Tezimizde Kırgız-Kazak kabilelerinin, Hokend Hanlığının ve yeni beliren emperya

list Rus siyasetinin mahiyet ve etkilerine de büyük önem verdik.

Müslümanların isyanlarını başlıca "Apak Hoca'ların İsyancıları" , "Yerli Müslümanların İsyancıları" ve "Döngen'lerin İsyancıları" olmak üzere üç kısma ayırdık. Çin kaynakları, Apak Hoca'lardan "Beyaz sarıklı müslümanlar" diye bahsederler. Çin kaynaklarına göre, Ming sülâlesinin son zamanlarında (XLI. yüzyılın ilk yarısında) peygamberin seyyidlerin - den Mahmud, Medine'den Kaşgar'a gelip islâmiyeti yaymıştı. Bu sebeple , Tanrı dağlarının güneyindeki Uygur'lar, hep birden müslümanlığı kabul etmişlerdir. Apak Hoca'lar da tabii olarak müslümanların reisleri olmuş ve Hoca devletini kurmuşlardı. Halbuki bu Hoca devletlerinin kuruluşlarına tesir eden daha önceki tarihi olaylar vardır. Mançu sülâlesinin ilk zamanlarında (XVIII. yüzyılın ilk yarısında), Cungar'ların reisleri Galdan, Siven Rabdan, Galdan Çirin, Lama Dorci ve Davarci, devletlerini nesillerce depot bir şekilde idare etmişlerdi. Hoca ailesi ise daima onların rehinesi olarak İli'de tutulmuşlardı. Bunun üzerine Cungarların hakimiyeti altında bulunan Dörbet'lerden Çirin ve Hoit'lerden Amursana , Çin'e giderek yardım için ricada bulundular. Cungar'ların son reisi Davarci, mağlubiyete uğradı ve öldürüldü. Onun yerine Amursana başa geçti ve az sonra Çin'e karşı koymaya başladı. Fakat başarı sağlayamadı. Önce Kazak'lara, sonra da Rusya'ya kaçtı ve orada hastanarak öldü. Bunun üzerine, Cungarya'da yeniden kargaşalıklar başladı. Çin İmparatoru, general Chao-hui'yi oraya tâyin etti ve isyanları bastırdı (1755). Apak Hoca'lardan, büyük Hoca Boronitu ve küçük Hoca Kocican da bu suretle rehine kalmaktan kurtulmuş oldular. Fakat bu iki kardeş, Hoca devletini kurmak maksadı ile yine isyan hareketlerine girişip, daha sonraki nesillerin isyanlarına yol açtılar. İkisi de yenilgiye uğradıktan sonra, Badakşan'a kaçıp orada öldürüldüler ve başları Çin'e sunuldu. Buna rağmen Boronitu'nun oğlu Samuk (Sarımsak), Hokend'e iltica etmiş ve orada yaşamıştı. Burada Yusuf, Cihangir ve Bahaeddin adlı üç oğlu doğmuş ve bunlar ile onların oğulları Hokend Hanının yardımıyla sık sık Kaşgar'a gelip yıkılmış olan Hoca devletini yeniden kurmaya çalışmışlardı. 1828'de Cihangir'in öldürülmesinden sonra; 1830'da ağabeyi Yusuf, 1845'de yeğeni (yani Yusuf'un oğlu) Mahmad Emin, 1852-7'de diğer yeğeni (yani Bahaeddin'in oğlu) Veli Han, 1865'de kendisinin oğlu Büzruk, daha sonra Yusuf'un torunlarından Haşim Han ile Hakim Han arka arkaya Çin'e karşı isyan etmişlerdi.

Müslümanların ikinci grubu olan Doğu Türkistan'ın yerleşik halklarından Uygurlar, Çin kaynaklarında "Kara sarıklı müslümanlar" diye adlandırılmıştır. Bunlar, Mançu sülâlesi zamanında umumiyetle Çin İmparatorluğuna, diğerlerine nazaran daha fazla sadakat göstermekte ve Börk idari sistemi altında bulunmakta idiler. Mançu idarecilerinin haksız muamelesi karşısında bunlar da ayaklandılar. Bunun üzerine, şiddetli ve uzun bir savaş başladı. (1864).

Döngen'lere gelince, Çinli müslümanların teşkil ettiği bu halkların çoğu, Shan-hsi ve Kansu eyaletlerinde oturmakta idiler. 1850 yılından sonra, Çin'de büyük T'ai-p'ing isyanı ve İngiliz istilâları başladı. Yorgun düşen Çin İmparatorluğunun artık batı bölgelerine bakacak hali kalmamıştı. Döngen'lerden Pai Yen-hu adlı bir zat, Çin'in güç durumundan istifade ederek, 1862'de isyan etti. Bu isyan havası Doğu Türkistan'a kadar yayıldı. 1864'de Kansu'lu Ahun T'o Tsé-lin de gizlice Urumçi'ya geçti ve orada isyan etti. İli ve Tarbagatay'ı zaptettikten sonra kendi kendine Ch'ing-chên-wang (müslüman kralı) ünvanını verdi. Ayrıca diğer Döngen'lerden Ma Lung, Kuça'da ve Chin Hsiang-yin ise Kaşgar'da isyan etti. Uygur, Kırgız ve Kazak'lar bunların peşine takıldılar. Fakat, isyancılar arasında ihtilâl çıktı. Aralarındaki rekabet yüzünden, Chin Hsiang-yin Hokend'den yardım rica etmek zorunda kaldı. Bu suretle, Cihangir'in oğlu Büzrük Han ile Hokend generali Yakup Bey Çig'e karşı isyan edenleri emirlerine alarak Kaşgar'ı ele geçirdiler. Yakup Bey, sonradan Büzrük Han'ı surdú ve kendisini Han ilân etti. Bunun üzerine, Ruslar da fısırtı kaçırmadılar ve hemen İli bölgesini işgal ettiler. İngilizler, Rusların güneye doğru bu hareketlerinden kuşkulandılar ve Doğu Türkistan işlerine müdahalelerde bulunmağa başladılar. Kötü bir durumda bulunan Çin'in batı bölgesi, bir anda idaresiz ve bir harp ülkesi haline gelmiştir. 1875'de Çin kıtası kısmen sükûnete kavuşmuştur. Çin generali Tso Tsung-t'ang, ordusunu idaresine alarak isyanları bastırmaya geldi. Doğu Türkistan bu zamana kadar Çin'e bağlı, yarı muhtar bir bölge olarak idare ediliyordu. Rus ve İngiliz müdahalesi Çin hükümetini korkuttu ve burada sağlam bir merkezi idarenin kurulması ihtiyacını doğurdu. Bu tarihten itibaren, Doğu Türkistan Çin'e bağlanarak, bu bölge Çin'in bir eyaleti haline sokuldu. Bu sistem halen günümüzde de devam etmektedir.

Tezimizde tatbik edilen transkripsiyon sistemi, Wade-Giles'in fonetik sistemidir. Mançu devri Çin transkripsiyonunu tespit etmek için belli bir usul bulunmadığından, bu konuda bir çok güçlüklerle karşılaştık. Filolojik meseleleri halletmek için, ayrıca XIX. yüzyıl Çin ses sistemini incelemek zorunda kaldık. Elde ettiğimiz kaideleri ilgili bölümde gösterdik ve liste halinde çeşitli örnekler verdik.

Tez çalışmalarında metod tayini ve diğer müşküllerimin giderilmesi hususlarında yardımlarını esirgemeyen Sayın Hocam Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e sonsuz minnetlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, karışık filoloji meselelerinin gün ışığına çıkarılmasında her türlü yardımda bulunan Sayın Hocam Prof. Dr. Hasan Eren'e ve Tevarih-i Hamse kitabını bana lütfeden Sayın Prof. Dr. Ahmet Temir'e candan teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin cümle kuruluşlarındaki aksaklıkları bütün titizliğiyle düzelten Asis. Dr. Cevdet Gökalp'a da teşekkür ederim.

Ankara, 18 Nisan 1967
Chên Ch'ing-lung

KAYNAK TARKIDI

Mançu sülâlesi, Çin tarihinin en verimli bir ilim çağıdır. İmparatorlar başta olmak üzere, bütün alimler eski eserleri toplayıp araştırmışlar ve olayları yeniden ele alarak ayrı ayrı incelemişlerdir. Bu suretle, çoktan beri karanlık kalan olaylar aydınlatılmakta ve yeni bir sistemle, düzenli bir şekilde tertip edilmekte idi. Ayrıca, dış münasebetler de gündün güne artmış ve Mançu devletinin siyasi durumu tehlikeli bir hal almıştı. Bunun için bir çok Çinliler siyasetle uğraşmaktan vazgeçip kendilerini ilme vermişlerdi. Bunun üzerine, Ssü-k'u-ch'üan-shu 四庫全書 v.s. gibi büyük eserler arka arkaya ortaya çıkmışlardı. Eskiden beri ihmal edilen Çin'in batı bölgesi ^{olan} Doğu Türkistan'a da fazla ilgi gösterilmeye başlamıştı. Bilhassa burada bulunan büyük me-murlar ile sürgüne gönderilen bilginler, Doğu Türkistanın incelenmesinde büyük rol oynamışlardı. Bu sebeple, bu zamana kadar bilinmeyen Doğu Türkistan hakkında, bir çok yeni eserler ortaya çıkmaya başlamıştı.

THHL ve CCHW gibi eserlerde, en orijinal raporlar aynen toplanarak tarih sırasıyla sınıflandırılmışlardır. 1850-1861 olayları, eğer THHL'de toplanmamış olsaydı, bunları diğer eserlerde bulmak mümkün olmayacaktı.

CCHW'de ise, Ch'ien-lung saltanatı devrinden Mançu sülâlesinin sonuna kadar olan devlet işleriyle ilgili vesikalar, değişik konular altında sınıflandırılarak verilmiştir. Bu eser malzeme bakımından çok kıymetlidir. Fakat raporların tafsilâtı olarak tarihini vermemiştir. Bu sebeple, THHL, bu eserden daha üstündür.

1934'de derlenen CTPC, T'a-ch'ing-hui-tien adlı nadir eserden Çin sınırındaki kabilelerle ilgili maddeleri çıkararak toplamış bir kaynaktır. Bu bölgelerde tatbik edilen bütün idare sistemleri bu eserde bulunmak mümkündür.

Olayları en güzel tasvir eden eserlerden biri olan SWC, 1842'de yazılmış ve Mançu sülâlesinin ilk zamanlarından 1842'ye kadar Çin'de ge-

çen hadiselerin çoğunu birer birer izah etmiştir. O kadar güzel ve emin bir eserdir ki, sonradan yazılan HCTC ve CKCY gibi kitaplar meydana getirilirken, hep bu eserden faydalanılmıştır. Bundan başka, Imbault-Huart'ın "Recueil des documents sur l'Asie Central" adlı eseri de kısmen bu kaynağın tercümesidir.

Tezimizde Yedi Hoca olayını incelerken, Ho-ning'in Hui-chiang-t'ung-chih adında eserini göremediğimiz için, onun yerine ikinci derece de bir kaynak olan CKCY'yi kullandık. Tsêng Wên-wu tarafından 1936'da yazılmış olan bu eserde de çok bol bilgi verilmiştir. Bu eser, 1945'de Nomiya 野見山温 tarafından Japonca'ya da çevrilmiştir. İyi taraflarına rağmen bu eser, umumiyetle eski kaynaklardan kopya edilmiştir. Meselâ, Yusuf Hoca'nın isyanı, SWC'den aynen alınmıştır.

KTHC, 1864 isyanlarından 1882'de Doğu Türkistan'ın eyalet haline sokulmasına kadar geçen olayları en iyi tasvir eden bir eserdir. Yazarları Huang Ping-k'un, Wei Kuang-t'ao ve Yang T'iao-yüan, bizzat savaşlarda bulunmuş ve ilgili vesikaları da görmüşlerdi. HCTC, VI, s.4030-4350'deki bilgiler de bu eserden alınmıştır.

Doğu Türkistan tarihi üzerinde çalışanların sık sık müracaat ettikleri başlıca iki büyük eser, HCSL ve HCTC'dir. Bu eserlerin değerlerini tezimizde de yer yer gösterdik. Eserlerin muellifleri olan Sung-chün ve Wang Shu-nan v.s. Doğu Türkistan'daki büyük memurluklarda bulunmuşlardı. Bunlar, gördüklerini, duyduklarını ve sorarak öğrendiklerini eserlerine alıp, diğer kaynaklarla mukayese etmişler ve bir sistem içerisinde incelemişlerdir. Bu eserlerde Doğu Türkistan'ın coğrafyası ve tarihi hakkında detaylı bilgi vermişler ve yabancı kabilelerin teşkilâtları ile münasebetleri hakkındaki bilgileri bir araya toplamışlardır. Meselâ, dağlar, şehirler ve nehirlerden başka, küçük köy, karakol ve posta istasyonlarının hepsi izah edilmiş; askerî, idarî ve ticarî sistemleri açıkça anlatılmış; Kırgız, Kazak, Uygur, Kalmık v.s. gibi kabilelerin menşeleri ve teşkilâtı hakkında açıklamalar yapmışlardır.

Gerçi, HCSL, 1755-1810 seneleri için önemli bir eserdir. Fakat , tezimiz için de çok faydalı bir kaynak olmuştur.

HCTC, 1912 yılında yazılmıştır. İçindeki konuların hepsi, ayrı ayrı büyük bilginler tarafından yazılmıştır. Bir çok orijinal incelemeleri içinde toplamıştır. Meselâ, HCCC, HCCCS ve KTHC v.s. gibi eserlerde verilen bilgileri, HCTC içinde aynen görebiliriz. Bu altı ciltlik eser ,

Mançu sülâlesi zamanındaki Doğu Türkistan'ı ve onunla ilgili dış kabîleleri en güzel bir şekilde izah eden bir kaynaktır. Yasak ve Börk gibi idari sistemler hakkında bilinmeyen bir çok fikirler, hep burada ileri sürülmektedir. Ancak bu eserde ara sıra yanlış yazılışlar da vardır. Bunun için dikkatli olmamız lâzımdır.

Bundan başka, Ruslar ile Doğu Türkistan münasebetleri üzerinde duran bazı kıymetli Çin kaynaklarından da bahsetmeliyiz. HCCS ve CEKC, Rusların XIX. yüzyılda iktisadi siyasetlerini, toprak elde etme hareketlerine nasıl çevirdiklerini bu eserlerde görebiliriz. Bu kaynaklarda çeşitli antlaşmalardan başka, meydana gelen olaylara ve türlü etkilere de temas edilmiştir. Bu eserlerden HCCS, 1911'de Chung Yung ; CEKC, 1905'de Shih Shao-ch'ang adlı müellifler tarafından yazılmıştır.

Yukarıda ismi geçen kaynaklardan, ancak tezimizin metin kısımlarında faydalandık. Bunlardan başka, SFPC ve HSMH v.s. gibi mühim eserlerden de istifade ettik.

Tabii olarak Çin kaynakları, Çinliler tarafından yazılan ve ileri sürülen fikirleri içinde toplar. Bu sebeple bilhassa fermanlar ve emirnameler bakımından çok orijinaldirlar. Fakat umumiyetle Çinli alimlerin yabancı dil bakımından zayıf olmaları, meseleleri daha derinlemesine incelemelerini zorlaştırmış ve aynı zamanda yanlış fikir ileri sürmelerine de sebep olmuştur. Meselâ, KTHÇ'de "Paşa" tabirinin karşılığı, Börk sanılmıştır. Hsü Sung'un Süi-tao-chi adlı eserinde, "Yang-Balgasun" kelimesindeki "Yang" sözü, güneş anlamına gelen "Yang" ile karıştırılmıştır. Bu gibi tuhaf izahlara da rastlamaktayız. Bundan başka Çin kaynaklarında, aynı tabirin çeşitli transkripsiyonlarla yazılması sebebi ile, bir tabirin menşeinin bulunması da zordur.

Batı kaynakları arasında, tezimizle ilgili eserler çok değildir. Genel olarak istifade edebildiğimiz kaynaklar, seyahatnamelerdir. İncelemelerde detaylı bilgi görememekteyiz. Hattâ M. E. Buğra Bey'in eserlerinde bile olayların tarihleri yanlış olarak verilmiştir. Olaylar adeta efsane gibi izah edilmiştir. Bundan başka her noktada siyasi inançlar ön safa geçmiş gibidirlar. Bu sebeple, ilmi tetkiklerde bu yazarın eserleri dikkatli olarak kullanılmalıdır. Meselâ, Şarki Türkistan Tarihi, s. 363'de "Şir Ali Han ile Veli Han, altın alarak Çin İmparatoruna barış için sundular" diyor. Fakat Şir Ali Han, 1845'de Kaşgar'dan Hokend'e dönerken öldürülmüştü. Bu şahıs, 1852-7'de cereyan eden Veli Han isyanı

na nasıl gelebilirdi? Asilerin elebaşısı sayılan Veli Han da Çin İmparatoruna gelemezdi. Eger durum böyle idi ise, bu olay Çin kaynaklarında niçin hiç geçmemektedir? Gene s. 363'de "1854 yılında ikinci Afyon harbi ve Döngen'lerinin isyanları vuku buldu", DT, s. 22'de "Cihangir 1853'de öldürüldü", "1828'de Yusuf Hoca isyan etti", s. 23'de "1857'de Veli Han şehit düştü", s. 24'de "1863 senesinin sonunda Yarkend'de Türk ve Döngen'ler birleşerek Altışehir'deki kuvvetli Çin fırkasını mahvettiler" diyor. Bunlar gibi pek çok yerde yanlış tarih ve bilgiler verilmektedir.

Ayrıca, Muhammed Atıf da Kaşgar Tarihi adlı eserinde olaylardan bahsetmiş, fakat az bilgi vermiş ve bazan da yanlış tarihler yazmıştır. Meselâ, s. 302'de, Mehmed Emin Han'ın ikinci gelişi 1853 senesinde idi diyor. Doğrusu ise 1852'dir. 1852 yılında vuku bulan ve çok mühim bir olay olan Veli Han'ın isyanından ise hiç bahsetmemektedir.

Tevarih-i Hamse, Türk kaynaklarının en iyisidir. Olaylar hakkında birer birer bilgi vermesinden başka, Apak Hoca'ların akrabalık münasebetlerini de iyice tespit etmektedir. Fazla olarak, Çin kaynaklarında olmayan Yedi Hoca'nın isimleri ve Kaşgar'daki aksakal tayini de bu eserde kaydolunmuştur.

İngiliz kaynaklarından Forsyth'ın "Trade Routes between Northern India and Central Asia" adlı eserinde, Döngen ve Apak Hoca'ların menşei ve Aksakal üzerinde bilgi verilmektedir. Fakat bu eserde, daha ziyade Tibet'ten bahsedilir.

Schuyler'in "Turkestan" isimli eseri daha ziyade Batı Türkistan olayları ile ilgilidir. 1. cilt, s. 337'de, Cihangir ve Yusuf Hoca isyanlarının sonu hakkında da Çin kaynaklarında bulunmayan bilgiler mevcuttur. Eserde gösterildiğine göre bu bilgi, "Memoirs of Mirza Shems" ve Grigorieff'in "Eastern Turkestan" adlı eserinden alınmıştır. Fakat zikredilen eseri bulamadığımız için okuyamadık. Yine aynı eserde Döngenlerin isyanları hakkında da bilgi verilmesine rağmen esas bilgi, Radloff'un "Sibirya'dan" eserinden alınmıştır.

Vambéry'nin "The Travel in Central Asia" adlı eserinde (s. 399-401), müslümanların idari sistemi üzerinde de durulmuştur. Fakat Çin kaynakları ve Sibirya'dan adlı esere nazaran daha az emindir.

W. Radloff'un "Sibirya'dan" adlı eserinde idari sistem hakkında bilgi verilmesinden başka, 1863-1866 İli isyanı da incelenmiştir. Tabii olarak bu eser de malzeme bakımından Çin kaynaklarından zayıftır. Buna

rağmen, 1851'de İli ve Tarbagatay'ın ticarete açılması ile, 1861'e kadar geçen zamanla ilgili ticaret bilançosu, Çin kaynaklarında kaydolunmayan kıymetli vesikalardır. Ayrıca, Kırgız-Kazak'ların teşkilâtı hakkında verilen bilgiler, Çin kaynaklarına nazaran pek çok farklar göstermektedir. Çin kaynakları idari ve coğrafi unsurlara; Radloff ise etnik unsurlara önem vermiştir.

Owen Lattimore'in yazdığı "Pivot of Asia" adlı eser, Doğu Türkistan'ı anlatan bir eserdir. Eserde Çin ve batı kaynaklarından faydalanılmışsa da, bize ancak umumî bilgi vermekten ileri gidememiştir.

Sonuç: XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihi incelenirken bize Çin kaynakları en faydalı eserlerdir. Batı kaynaklarında detaylı olarak bilgi bulamıyoruz. Çünkü olaylar Çin toprakları içinde cereyan etmişti. Bunun için Çinli tarihçiler olayları daha yakından görmüş ve incelemek fırsatını bulmuşlardı.

KISALTMALAR

B. M.	: Büyük Memur.
DT	: Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu.
CCHW	: Ch'ing-ch'ao-hsü-wên-hsien-t'ung-k'ao 清朝續文獻通考.
CEKC	: Chung-ê-kuo-chi-yüeh-chu 中俄國際約注.
CKCY	: Chung-kuo-ching-ying-hsi-yü-shih 中國經營西域史.
CKTS	: Chung-kuo-ta-shih-nien-piao 中國大事年表.
GTPC	: Ch'ing-tai-pien-chêng-t'ung-k'ao 清代邊政通考.
HCCC	: Hsin-chiang-chien-chih-chih 新疆建置志.
HCCS	: Hsi-chiang-chiao-shê-chih-yao 西疆交涉志要.
HCS	: Hsin-chiang-shih 新疆史.
HCSL	: Hsin-chiang-shih-lüeh 新疆識畧.
HCTC	: Hsin-chiang-t'u-chih 新疆圖志.
HTYL	: Hsi-ch'ui-yao-lüeh 西陲要畧.
HMSH	: Hsin-mao-shih-hsing-chi 辛卯侍行記.
HYTM	: Hsi-yü-ti-ming 西域地名.
KTHC	: K'an-ting-hsin-chiang-chi 勘定新疆記.
LTCK	: Li-tai-chih-kuan-piao 歷代職官表.
PCTC	: Pien-chiang-tsung-chiao 邊疆宗教.
RCTA	: Russo-Chinese Treaties and Agreements Relating to Sinkiang, 1851-1949.
SFPC	: Shuo-fang-pei-ch'ên 朔方備乘.
SWC	: Shêng-wu-chi 聖武記.
TH	: Tz'u-hai 解海.
THHL	: Tung-hua-hsü-lu 東華續錄.
TR	: Trade Routes between Northern India and Central Asia.
TS	: Türkistan Sesi.
TY	: Tz'u-yüan 簡源.

I. MÜSLÜMANLARIN İSYANLARI

1. Apak Hoca¹'lerin isyanları

a. Yusuf Hoca'nın isyanı

(SWC, 4, s.130-131)

Tao-kuan 道光 saltanat devresinin (1821-1850) 10. senesi sonbaharının Ağustos ayında (1830)², Hao-han (Hokend) 浩罕³'daki An-chi-yen (Andican) 安集延⁴'lilerin Doğu Türkistan'ı istilâ etmeleri olayı vukubuldu.

Daha önce, âsi Chang-ko-êrh (Cihangir) 張格爾⁵ yakalanıp öldürülmüştü. Fakat onun karısı ve çocukları Hokend'de kaldılar. Büyük memur Na-yen-ch'êng 那彥成⁶, onların bağlanarak Çin'e teslimini emretti. Fakat Hokend'liler bunu kabul etmediler.⁷ Bunun üzerine, Çin İmparatoru Hokend ile Çin arasındaki ticaret münasebetlerini kesmek suretiyle Hokend'lileri sıkıştırdı.⁸ Na-yen-ch'êng de imparatora Doğu Türkistan'da senelerden beri yerleşmiş olan yabancı tüccarların dışarıya kovularak mallarının gasbedilmesini teklif etti. Yabancı tüccarların hepsi bu tekliften nefret ettiler. Binlerce Pu-lu-tê (Burut) 布魯特⁹ ve Andican'lı, Çin ordusunun geri döndüğünü öğrenir öğrenmez hemen toplanıp Cihangir'in kardeşi Yü-su-p'u (Yusuf) 玉素普¹⁰'ya Ho-cho (Hoca) 和卓¹¹ ünvanını verdiler ve isyan bayrağını çektiler.¹²

1830 yılının bahar ve yaz aylarında i-sha-k'o (İshak) 伊薩克¹³ adlı ve Chün-wang 郡王¹⁴ ünvanlı bir müslüman ile orada bulunan Çin'li ler bu isyan haberini devamlı ve gizli olarak Çin'e ulaştırdılar. Fakat Ts'an-tsan büyük memuru 岑贊大臣¹⁵ olan Cha-lung-a 札隆阿 bu haberlere hiç inanmıyordu. Kendi raporunda " T'ien-shan (Tanrı Dağları) 天山 'ın güney yolunda eğer isyanlar çıkarsa, bunlardan ben sorumlu olacağım." diyordu. 9 Ağustos'da isyan haberini alınca, Pang-pan büyük memuru 幫辦大臣¹⁶ olan T'a-hsin-ha 塔新哈 'nın K'a-lang-wa (Karanga) 喀浪圭¹⁷'ya doğru yürüyüp orayı müdafaa etmesini ve Fu-chiang (Muavin Komutan) 副將¹⁸ rütbeli Lai Yung-kuei 賴永貴 'e de 1,600 ki-

silik bir orduyu Ming-yüeh-lo (Ming-yul) 明約洛¹⁹,ya götürerek o-
aya iki taraftan hücum etmesini emretti. Asiler ise, az kimse ile Çin
askerlerini tuzaga düşürdüler ve onların peşlerinden yolları kestiler.
Çin askerlerinin piyadeleri çok fakat süvarileri az idi. Bundan dolayı
taarruz etmek imkânını bulamayıp imha edildiler. Asiler de bu suretle ,
eskisinden daha korkunç oldular. Cha-lung-a hemen imparatora rapor ver-
di. Asileri ortadan kaldırmak için Shan-kan Tsung-tu (Vali) 陝甘
總督²⁰ ünvanlı Yang Yü-ch'un 楊遇春²¹,un Su-chou 肅州²²,ya
doğru ileri sürülmesi ve Ts'an-tsan büyük memuru olan Ha-lang-a 哈郎阿
ile Yang Fang 楊芳²³,ın da A-k'o-su (Aksu) 阿克蘇²⁴,ya git-
meleri emredilmişti. Ozamanda Yeh-êrh-chiang (Yarkend) 葉兒羌²⁵,
da ancak 600 Çin asker vardı. (Oradaki Pan-shih büyük memuru) Pi-ch'ang
壁昌²⁶, isyan haberini alınca hemen şehrin dışındaki tüccarlar ile
halkı içeriye aldı²⁷ ve bütün müslümanların Po-k'o (Börk) 伯克²⁸,
ları toplayarak işin fayda ve mahzurlarını anlattı. Ayrıca mühim dağ ge-
çitlerine seçme müslüman askerlerini yerleştirdi. Bu geçitlerden biri ,
batıda K'a-shih-ko-êrh (Kaşgar) 喀什噶爾²⁹,a ve Ying-ko-sha-êrh
(Yangışar) 英格沙爾³⁰,a giden K'o-jê-pa-t'ê (Kızıl-abad?) 科斗熱
巴特³¹ geçidi; öbürü güney-batıda Sê-hu-k'u-lê (Sarı-kul) 色呼庫
勒³²,ya giden Liang-ko-êrh (Langar) 亮噶爾³³ geçidi, üçüncüsü de
doguda Shu-wo-tzû 樹窩子³⁴,ya giden Pa-êrh-ch'u-k'o (Barçuk) 巴
爾楚克³⁵ geçidi idi. Her geçit 200 milis ve 2,000 müslüman askeri ile
korunuyordu. Onlar gruplara ayrıldıktan sonra, asiler Yangışar ile
Kaşgar'ı kuşattılar. Asilerin bir kısmı da ayrılarak Ts'ao-hu (Otlı Göl)
草湖'dan Yarkend'e doğru yürüdü. Pi-ch'ang da 1,000'den fazla müs-
lüman askerini Çin'lilerle müslümanların oturdukları şehirlerin arasın-
daki yollara yerleştirip oralarını korudu. 400 Çin askerini de kalenin
dogu kapısına yerleştirdi. Ertesi gün, asilerin yaya ve atlılarından mü-
teşekkil 10,000'den fazla kişi hücum etmek için geldiler. Çin askerleri
yukardan ve aşağıdan birden taarruz ettiler. Sonra da büyük toplarla a-
teşe başladılar. Bu sırada asilerin 300'den fazlası yakalanmış veya öl-
dürülmüş; ayrıca müslümanların oturdukları şehrin içine girenlerden 300
kişi de yakalanmıştı. Geri kalanlar da 300 mil (里) kadar uzaklara kaç-
tılar. Çin ordusundan sadece bir, müslüman milis kuvvetlerinden ise, beş
kişi öldürülmüştü. A-ch'i-mu Po-k'o (Hakim Begi) 阿奇木伯克³⁶ rüt-
beli A-pu-tu-man (Abdurrahman) 阿布都滿³⁷,ın yardımıyla Çin'li-
lerle müslümanlar harp meydanında kendilerinden daha fazla, asileri yen-

diler.

Pi-ch'ang, Muavin Tu-t'ung 副都統³⁸ rütbesine terfi ettirildi. Bundan başka, diğer subaylar ve askerler de ayrı ayrı mükâfatlandırılmışlardı. Cha-lung-a da üç defa Kaşgar şehrinin dışına çıkıp askerlerin başına geçerek âsilere baskın yapmış, toplarını ele geçirmiş, birçoklarını yaralamış ve öldürmüştü. O sırada İ-li (İli)伊犁³⁹'deki Ts'an-tsan büyük memuru olan Jung-an 容安, 4,500 yaya ve atlı askeri idaresine alarak Eylül ayının 12 sinde Aksu'ya kadar yürüdü. Burada Wu-lu-mu-ch'i (Urumçi)烏魯木齊⁴⁰'den gelen askerlerle birleşip yürüşüne devam edecekti. Yarkend'de mağlup olan âsiler de fırsattan faydalanarak, ayın 20 sinde gene iki kola ayrılıp hücum etmek için hazırlandılar. Müslüman askerleri onlarla şehirden 20 mil uzaklıkta harbettiler; netice elde edemediler. Nihayet şehirden 10 mil uzakta Çin askerleriyle çarpışarak püskürtüldüler. Bu durumda müslüman askerlerine Sarı-kul'daki âsilere hücum etmeleri emredildi. Bu sırada Yarkend şehrinin içinde bulunan Burut ve Andican'lılar, Çin takviyesinin yaklaştığını düşününce geri çekilip kaçtılar. Daha önceki senelerde âsilerle beraber Hokend'e kaçan To-lan (Dolon)托蘭⁴¹'lar, köylüleri kandırıp isyan ettirmek için orada kaldılar. Fakat Dolon'larla birleşmek isteyenler sa bahki kararlarından akşamleyin caydılar. Çünkü cesaretleri yoktu. Onlar ancak yolda durup insanları soyabiliyorlardı. Yoldaki âsilerin sayısı da yüzleri buluyordu. Onları temizlemek ve kuşatılan Kaşgar'ı kurtarmak için yaya ve atlı askerlerden 2,000 kişi kâfi idi. Jung-an 8,000-9,000 kişilik bir orduya sahip olmasına rağmen, Wu-shih (Uc)烏什⁴²'den geçerek âsi olmayan Ho-t'ien (Hoten)和闐⁴³'e doğru ilerledi. Bu yüzden Kaşgar ve Yangışar şehirleri uzun zaman serbest kalamadı. Müslümanların oturdukları şehirler kızları, yeşim taşları ve ipekli kumaşlarına varıncaya kadar yağma edilmişti. Yarkend'deki âsiler de yeniden toplanıp karışıklık çıkardılar. Bu duruma Çin İmparatoru kızdı. Jung-an'ı yakalatıp ünvanını kaldırdı ve onun yerine Ha-fêng-a 哈豐阿'yı tayin etti.

7 Ekim'de âsilerin piyade ve süvarilerinden 1,000 kişilik bir grup, Yarkend'e hücum etmek için geldi. Pi-ch'ang daha önce ırmak ve kanalların üst taraflarını yıkmak suretiyle şehre gelen yolları kesmişti. Ayrıca kendisi de 800'den fazla asker ve halkı bizzat emri altına alarak âsilerle çarpışmıştı. Muavin Komutan olan Lai Yung-kuei 賴永貴 de ırmak içinde ilerleyen âsilere büyük toplarla ateş edip onları püs-

kürtmüş, geri kalan âsiler de dağılıp kaçmışlardı.

1 Kasım'da mağlup olan âsiler tekrar toplanıp şehre hücum etmeğe başladılar. Her iki taraf birbirleriyle gece gündüz muharebeye devam ettiler. Ayın 5 inde Ha-fêng-a, buraya 3,500 kişilik bir takviye kuvveti getirdi; âsiler esen rüzgâra karşı uçan şeyler gibi kendi kendilerine dağılıp kayboldular. Ayın 6 sında Ha-fêng-a v.s., Ha-la-pu-cha-shih 哈拉布扎什⁴⁴ de yaya ve atlılardan müteşekkil 3,000 kişilik bir âsi gurubunu mağlup etmişler, ayrıca 300 âsiyi yakalayıp öldürmüşler ve müslümanların oturdukları köylerde saklanmış olan 500 kişiyi de ateşe vermişler ve ayın 12 sinde Yarkend'e varmışlardı. Bu sırada âsiler Yangi-şar'ı bırakmış, orasını bolbol yağma ettikten sonra kaçıp gitmişlerdi.⁴⁵ Ayın 20 sinde Hu Ch'ao 胡超⁴⁶ nın önderlik ettiği askerler de geldi. Daha sonra Ts'an-tsan büyük memuru olan Ha-lang-a ve Yang Fang 楊芳 da yetiştiler. İmparator tarafından tâyin edilen Ta-hsüeh-shih 大學士⁴⁷ unvanlı Ch'ang-ling 長齡, Yarkend'e geldikten sonra İli Generali 伊犁將軍⁴⁸ Yü-lin 玉麟 ile beraber, Cha-lung-a ve İshak arasındaki davayı çözmeleri emredilmişti. Bunun için Aksu'ya döndü. Bu davanın mahiyeti şudur:

Başlangıçta, âsiler Kaşgar'a baskın yapmış ve Çin askerlerinin çoğunu Çin seddinin dışında öldürmüşlerdi.⁴⁹ Bu sebeple müslümanların oturdukları şehirlerde ne Çin generalleri önderlik ediyorlardı ve ne de Çin askerleri onları koruyorlardı. Börk'ler ve müslümanlar, Çin'lilerin oturdukları şehre kaçıp sığınıyorlardı. Çin'li halk ve tüccarlar, Pai-hui (Beyaz sarıklı müslümanlar) 白回⁵⁰ nın âsilerle işbirliği ihtimalinden şüpheleniyorlardı. Bu sebeple, Çin'liler toplanıp müslümanlardan 200'den fazla kişiyi öldürmüşlerdi. Tam o sırada, Chi-lin-pu 吉林布 adında bir kimse âsilerden kaçıp geldi ve şöyle dedi: "Âsilerin dediklerine göre, İshak da onlara uymuştur." Cha-lung-a cevap verdi: "Bu âsilerin bir hilesidir; inanmağa gelmez." Fakat Çin halkı ve tüccarlar, kalabalık bir kitle halinde hükümet konağını çevirerek âsilerin hepsini temizlemek istediler. Cha-lung-a bazı kimseleri gönderip İshak'ın ailesini muhafaza altında dışarıya çıkardı. Ayrıca onları gözetmek için bir Ts'an-tsan büyük memuru'nu tâyin etti. Kendisi de askerlerle halk v.s.'yi teskin edip onları kalenin yukarısına çıkardı ve orada korudu. Şehrin kuşatılması kalktıktan sonra, Cha-lung-a savaşta olup biteni rapor ile imparatora anlattı. Aynı zamanda İshak'ın da çoktan beri âsilerle işbirliği yaptığından bahsetti. Bundan başka Ts'an-tsan büyük memuru o-

lan Ha-lang-a ve Yang Fang da Kaşgar'a gelir gelmez, askeri ve halkı sorguya çektiler ve bu sorguya göre bir rapor düzenleyip verdiler.

İmparator gene de emin değildi. Bundan dolayı Ch'ang-ling ile Yü-lin'i meseleyi aydınlatmaya memur etti. Onlar da durumu inceleyip başlıca sorumlu olarak, baştan savma raporlar veren mâiyet memurları ile yalan söyleyen tercümanları tesbit ettiler. Sonunda Cha-lung-a'nın idam edilmesine ve Aksu'da zincire vurularak iki ay süre ile halka teşhirine karar verildi. İshak'ın önceden kaldırılan Chün-wang ünvanı geri verildi. Ayrıca Yarkend'deki Börk ünvanlı Abdurrahman'ın, büyük babası Huo-chi-seü (Kocis) 霍吉斯'in Chün-wang ünvanının vârisi olması kabul edildi.⁵¹

NOTLAR

¹Doğu Türkistan bir zamanlar Tatar'lar tarafından idare edilmişti. Khawar Kor adlı son Tatar reisi, kızını Peygamber Hz. Muhammed'in kızı Fatma'nın torunlarından Makhdum Azim Hoca ile evlendirmişti. Bu evlenme dolayısıyla onların nesli 'Apak Hoca'lar diye adlandırılmıştır. Bk. Forsyth, Trade Routes between Northern India and Central Asia, s.4. Ayrıca M.B.Buğra'ya göre, 'Apak Hoca' Kalmıkların başı Galdan tarafından Altışehir'deki vali Hidayetullah Hoca'ya verilen en şerefli bir ünvanıdır. Bk. DT,s.18. Bu şüpheli bir bilgidir. Çünkü 'Apak Hoca' ünvanı daha ziyade islâmiyetle ilgidir. Şamanizm dinine inanan Kalmık'ların 'Apak Hoca' gibi bir dîni ünvan vermelerine imkân yoktur.

²CKCY,s.308; CKTS,s.322; Egami, Kuzey Asya Tarihi,s.148; TS, sayı 7: 1830. DT,s.22:1828. Schuyler, Turkestan,I,s.342: 1828-1829. HCS,s.326: 1829 tarihlerini yazmaktadırlar. Doğrusu 1830dur.

³SWC,4,s.130; TMHL,59,s.1b; CKCY,s.308; Hao-han 浩罕 .HCS,s.326: Ao-han 傲罕. SWC,4,s.124: Ao-han 傲罕. CKCY,s.258: Huo-han 霍罕 ve Ao-han 傲罕 şeklinde yazılmaktadırlar. Ayrıca TS, sayı 7 ve DT,s.22: Hokend ve Fergana. İA,V,s.555: Hokand. W.Eberhard, Çin Tarihi,s.325: Hokent. Forsyth, TR,s.4: Kokan. W.Radloff, Sibirya'dan,IV,s.312vd.: Kotand şeklinde.

⁴Andican, Hokend'e ait 8 şehirden biridir. (SWC,4,s.129). A. Zeki Velidi Togan, Türkili Haritası: Endican; HYTH,s.15: Andijan şeklinde yazılmıştır.

⁵Cihangir, 1825-1827 seneleri arasında isyan etti. Sonunda yakalanarak öldürüldü. Olay hakkında bk.SWC,4,s.123-126 ve Fransızca tercümesi, Imbault-Huart, Recueil des documents sur l'Asie Centrale, Paris, 1881. Ts'ao Chên-yung 曹振鏞, Ch'in-ting-p'ing-ting-hui -chikng-chiao-ch'in-ni-i-fang-lüeh 欽定平定回疆剿擒逆裔方略. S. Tanaka, To-ho-kin-se-si 東方近世史, I,s.333-340.

⁶Na-yen-ch'êng 那彥成, Ho-pei eyâletinin valisidir. Çin İmparatoru tarafından Cihangir isyanından sonra Altışehirin yeniden kalkındırılması vazifesi ile görevlendirilmiştir. Bk.SWC,s.128

⁷Cihangir yakalandıktan sonra, Hokend Hanı da Çin İmparatoru-

nu tebrik etmek için elçisini gönderdi ve dedi ki: "Esir olan Çin askerleri ile halk geri verilecektir. Ancak Mukaddes Kitaba göre, Hoca'ların teslim edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple kabul edilemez." Bk. SWC,4,s.128.

⁸Bu zamanda Rusya ile Çin arasındaki ticaret münasebetleri, henüz daha doğrudan doğruya başlamamıştı. Bunun için, Çin ile Batı Türkistan arasındaki ticaretin büyük bir kısmı Andican'luların elinde idi. Hokend devleti, bu ticaretten aldığı vergi ile geçiniyorlardı. Bk. CKCY,s.308. Batı kaynakları hakkında Bk. W. Radloff, Sibirya'dan, IV,s.312-313.

⁹Burut (Purut) 布鲁特, Moğollar tarafından Tanrı dağlarındaki Kırgız'lara verilen bir isimdir. Rus'lar, Burut'lara 'Dikokamenniye Kırgızı' yani vahşi taş Kırgız'ları der; kendileri ise, Kırgız adını kullanır. Bk. Sibirya'dan, I,s.218 ve 231; Saguchi, Ki-ru-gi-zu-min-zoku-gaku-jo-setsu 老石室子民族學序説, s.78. Ayrıca Rus bilginleri, Kazak'ları 'Kırgız-Kazak' (Yahut Kırgız-Kaysak); Tiyanşan (Tanrı Dağları) Türkleri ise, 'Kara-Kırgız' diye adlandırmışlardı. Bk. A.Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili, I,s.68. Çin kaynaklarında değişik isimleri de vardır. Wei-lüeh 魏略: Chien-k'un 堅昆, Chü-wu 烏勿, Chieh-ku 結骨, Ch'i-ku 契骨 ve Ho-ku-ssü 訶拉蘇; Yeni T'ang-shu: Chi-chia-ssü 黠戛斯 ve Chia-chia-ssü 契婁斯; Liao-shih 遼史: Hsia-chia-ssü 契丹 ve Pei-shih-chi 北史記: Ho-li-ch'i-ssü 訶里迄斯; Hsi-shih-chi 西使記: Chi-li-ch'i-ssü 乞里乞四; Yüan-shih 元史: Chi-li-chi-ssü 吉利吉思, Ch'i-li-chi-ssü 乞力吉思 ve Ch'i-êrh-chi-ssü 乞兒吉思 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYTM,s.45. Bundan başka Ko-êrh-k'o-tzu 柯爾柯孜, Chi-êrh-chi-ssü ve Hei-mo-tzu 黑墨孜 v.s. yazılışı da vardır. Bk. PCTC,s.59. Ayrıca HCCC,4,s.4a'da Hei-hei-tzu 黑黑孜 şeklinde geçmektedir.

¹⁰HCS,s.326: Yü-su-fu 玉素甫 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca M.E. Buğra, Doğu Türkistan Tarihi...s.22: Muhammed Yusuf yazıyor. İman Kurbanali Halidi, Tevarih-i Hamse,s.96: Yusuf Hoca, Sarımsak'ın oğlu, Cihangir Hoca'nın kardeşidir.

¹¹SWC,4,s.123; HCS,s.326: Ho-cho-mu (Hocam) 和卓木. THHL, 16,s.21a: Ho-cho (Hoca) 和卓 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca DT,s.22: Hoca; Tevarih-i Hamse,s.95: Hocam şeklinde geçmektedir. Doğu Türkistan'daki ilk Hoca'nın çıkışı Ming sülâlesinin son zamanların dadır. Pai-han-pa-êrh (Peygamber) 派罕巴爾 Mo-han-mo-tê (Muhammed) 謨罕麥德 'nin 26'ncı seyyidlerinden Ma-mo-t'ê (Mahmud) 瑪墨特 Mo-tê (Medine) 墨德 'den ayrılarak Pamir silsilesini aşip Kaşgar'a geldi. Bk. SWC,4,s.110.

¹²Hokend Hanı Muhammed Ali (Madali), kendisinin ordusu ve en iyi generali olan Hak-kuli Binbaşı ile Yusuf Hoca'ya yardım etti. Bk. Schuyler, Turkestan, I,s.340; DT,s.20 ve TS,sayı 7,s.7-10.

¹³İshak, Cihangir'in isyanı sırasında Çin ordusuna yardım ederek onu yakaladı ve bu sebeple Chün-wang ünvanını aldı. Bk. HCTC, II,s.846. Imbault-Huart, 'Issac' ve 'Issak' şekillerini yazar. Bk. Recueil de documents...s.28 ve 42.

¹⁴Chün-wang 郡王: Çin İmparatorunun akrabalarına ve imparatorluğa sadık olanlara verilen ünvanlardan biridir. Bu,feodal bir sistemden gelir. Chün-wang'ın malikhanesi ve imtiyazları vardır.

Bundan başka, bu gibi ünvanlar nesilden nesile geçerler. Bk.CTFC,s.80-82; TH,s.240.

¹⁵Ts'an-tsan büyük memuru 參贊大臣, İli Generalinin yardımcısı olarak askeri vazife görüyordu. Bk.LTCK,XXII,70,s.4a. Ts'an-tsan büyük memurlarından biri İli'de; ikincisi Tarbagatay'da; Üçün-öüsü Kaşgar'da (1831 yılından sonra Yarkend'e geçti) oturmaktaydılar. Bk.HCTC,II,s.952-960. Batı kaynağında buna 'Chebei-Amban' denilmektedir. Bk.Sibirya'dan,IV,s.379 vd.

¹⁶Hsieh-pan büyük memuru 協辦大臣 da denir. Bu memur, Pan-shih büyük memuru'nun yardımcısıdır. Bk.HCTC,II,s.952.

¹⁷HYTL,1,s.14a: K'a-lang-wa 喀琅圭; HCSL,I,s.470: K'a-lang-wa 喀琅圭; HCTC,VI,s.4289: Ha-lang-kuei 哈朗歸 şeklinde yazılıyor. Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir.

¹⁸Fu-chiang 副將'a Ming sülâlesinde Fu Tsung-ping-kuan 副總兵官 dendi. Mançu sülâlesinde Tsung-ping-kuan (Komutan) 總兵官'ın yardımcısı, Fu-chiang yahut da Hsieh-chên 協鎮 denildi. Bk.TH,I,s.405.

¹⁹HCTC,VI,s.4298: Ming-yao-lu 明瑯路 ve Ming-yueh-lo 明約洛 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca bk.Muhammad Atif, Kaşgar Tarihi, s.291 ve Tevarih-i Hamse, s.96.

²⁰Tsung-tu 總督, başkent dışında en yüksek memurlardan biridir. Daima bir veya bir kaç eyâleti idare ederdi. (TH,I,s.112) Mese lâ, Shan-kan Tsung-tu 陝甘總督 aynı zamanda Shan-hsi ve Kansu eyâletlerini de idare ederdi.

²¹Yang Yü-ch'un 楊遇春, Cihangir isyanı sırasında meşhur Çin generallerinden biridir. Bk.SWC,4,s.123-128. 1837 yılında öldü. Bk.CKTS,s.334.

²²Su-chou, Kansu eyâletindeki bir şehirdir. Bk.TH,I,s.175.

²³Yang Fang 楊芳, Cihangir isyanını bastıran bir Çin generallidir. Bk.SWC,4,s.123-128. 1846 yılında öldü. Bk.CTKS,s.335.

²⁴Aksu 阿克蘇, Han sülâlesinde Ku-mo (Kum) 姑墨 devleti; Pei-shih 北史'de: Ku-mo 姑墨; T'ang sülâlesinde: Ku-mo-chou 姑墨州 veya Chi-mo 車墨 şeklinde geçmektedir. Bk.HCCC,3,s.1a-3a.

²⁵Yarkend 葉爾羌, Önceki ve Sonraki Han-shu 前後漢書: Sha-chê 沙車 devleti; Wei-lüeh ve Wei-shu 魏書: Ch'ü-sha 渠沙 devleti; Hsi-yu-lu 西遊錄: Ya-êrh-k'an 雅爾堪; Yüan-shih: Ya-êrh-k'an 雅兒番, Ya-êrh-ch'ien 押兒番 ve Yeh-li-ch'in 也里度; Ming-shih: Ya-êrh-kan 牙兒干; Mançu sülâlesinde: Yeh-êrh-chiang 葉爾羌 ve Sha-ch'ê 沙車 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYTM,s.77-78 ve HCCC,4,s.7a-12a. Ayrıca Sibirya'dan,IV,s.348: Yarkand; s.367: Yarkent; s.401 ve s.511: Carkent ve Samal (Samar); Forsyth, TR, s.3: Yarkund şeklinde yazılmıştır.

²⁶Pi-ch'ang 璧昌, Yarkend'deki Pan-shih büyük memuru'dur. Bk. SWC,4,s.130.

²⁷Önce müslümanların duvarla çevrilmiş şehirleri yoktu. Çin İmparatoru Ch'ien-lung 乾隆, Doğu Türkistan'ı idaresi altına aldıktan sonra, müslüman köylerinin yanında bir insanın omuzuna kadar yükselen duvarlar yaptırarak Çin iskân yerlerini ayırmıştı; Bunlara Han-ch'êng 漢城 (yani Çin şehri) denirdi. Onların içinde sadece

Çin'li idarecilerin evleri, kışlaları ve depoları vardı. Ticaret yerleri ve pazarlar, Çin'lilerin oturdukları şehrin dışarısında veyahut ta müslüman evlerinin arasında bulunurdu. Bunun için Cihangir isyan ettiği zaman, Çin şehirlerini çabucak elde etti. Savaş bittikten sonra, Çin şehirleri müslümanların köylerinden ayrılarak yeniden kuruldu. Fakat Kaşgar'dan başka, Yangışar, Hoten ve Yarkend şehirlerinde, pazar yerleri yine şehirlerin dışarısında bulunurdu. Tüccarlar ve halk şehrin dışında kalırlardı. Bk. SWC, 4, s. 133.

²⁸Börk伯克, müslümanların oturdukları şehirleri idare eden bir memuriyettir. Börk denilen müslüman memurlarından Hakim Begi, Şaga Begi, Kazi Begi ve Mirap Begi v.s. çeşitli rütöeler vardır. Bk. LTCK, 70, s. 4a-11b. Ayrıca Imbault-Huart, 'Beks' diyor. Bk. Recueil de documents... s. 7. W. Radloff, 'Bek' ve 'Bak' diyor. Bk. Sibirya'dan, IV s. 353 ve 433.

²⁹Kaşgar喀什噶爾, Han-shu, Wei-shu, Sui-shu, Yeni ve Eski T'a ng-shu ve Sung-shih 宋史: Su-lê 疏(疎)勒 devleti; Wei-lüeh: Chieh-shih 羯石; Fuo-kuo-chi 佛國記: Chieh-ch'a 羯义; Ch'ieh-lan-chi 伽藍記, Kao-sêng-chuan 高僧傳 ve Hsü-kao-sêng-chuan 續高僧傳: Sha-lê 沙勒; Hsi-yü-chi 西域記: Chü-sha 佉沙; Yüan-mi-shih 元秘史: Ch'i-ssü-ho-êrh 乞思合兒; Yüan-shih 元史: K'o-shih-ha-êrh 可失哈兒; Ming-shih: Ha-shih-ha-êrh 哈失哈兒; Hsi-yü-hsing-ch'êng-chi 西域行程記: Ha-shih-ha 哈失哈兒; K'ung-ch'üeh-wang-ching 孔雀王經: Chia-shê 迦舍 ve Shu-lê 疏勒; Mançu sülâlesinde: K'a-shih-ko-êrh 喀什噶爾, K'a-shih-ko-êrh ve Shu-lê 疏勒 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYTM, s. 40. Ayrıca A. Zeki Velidi Togan, Türkili Haritası: Kaşgar şeklindedir.

³⁰Yangışar英吉沙爾, Han-shu: I-nai 依耐 devleti; HCSL, I s. 501; HTYL, 2, s. 7a ve HCCC, 4, s. 6a: Ying-chi-sha-êrh 英吉沙爾; Hsi-yü-t'u-chih 西域圖志: Ying-ko-sha-êrh 英格沙爾 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca TR, s. 3: Yangihisar; W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 319: Yankhisar; Türkili Haritası: Yangi-hisar şeklindedir.

³¹K'u-ko-la-pa-t'ê 庫柯拉巴特 olmalıdır. Yarkend'e 100 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 511.

³²Sarı-kul 色呼庫勒, Yarkend'in 80 mil batısındadır. Bk. HCCC, 4, s. 10a. CCHW, IV, 321, s. 10622: Sê-lê-k'u-êrh 色勒庫勒; aynı eser I, 56, s. 8115: Sê-lê-k'u-êrh 色呼庫勒; HCTC, I, s. 448: Hsi-li-k'a-êrh 西利喀爾; SWC, 4, s. 130: Sê-hu-k'u-lê 色呼庫勒 (Hu 呼 kelimesi, Lê 呼 kelimesinin yanlış yazılışı olmalıdır.) Hsi-yü-t'u-chih, Huang-ch'ao-t'ung-k'ao 皇朝通考 ve I-t'ung-chih 一統志: Sai-êrh-lê-k'o 塞爾勒克; Ch'un-yüan 椿園 'ın Wên-chien-lu 聞見錄 'unda: Sai-k'uo-lo 塞潤羅; Hsü Sung 徐松 'un Sui-tao-chi 水道記 'inde: Sai-lê-k'u-lê 賽勒庫勒; Tung-hua-lu 東華錄 'da: Sê-lê-k'u-lê 賽呼庫勒 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca CK CY, s. 309: Hu-k'u-lê 呼庫勒 yanlış bir yazılışı da vardır.

³³HTYL, 1, s. 14b: Liang-ko-êrh 梁噶爾; HCSL, I, s. 513'de: Liang-ko-êrh 亮噶爾 şeklinde yazılmıştır. Yarkend ile Yangışar arasında ki karakollardan biri ve Yarkend'in 700 mil güney-batısında bulunmak tadır.

³⁴Shu-wo-tzu 樹窩子, Uc'un batısındadır. Bk. HTYL, 1, s. 2b.

³⁵Barçuk 巴爾楚克, Kaşgar derya'nın kuzeyindedir. Bugünkü ismi Pa-ch'u 巴楚'dur. Bk. HCCC, 4, s. 13b.

³⁶Hakim Begi 阿奇木伯克, müslüman memuriyetinde en yüksek bir rütbedir.

³⁷HCTC, VI, s. 4301: A-pu-tu-êrh-man 阿布都滿 şeklinde yazılmıştır. Onun rütbesi, üçüncü dereceli Şaga Begi olmalıdır. Yusuf Hoca'nın isyanından sonra (1831) üçüncü dereceli Hakim Begi rütbesine terfi ettirilmiştir. Bk. HCTC, II, s. 840-841.

³⁸Tu-t'ung 都統, Mançu sülâlesinde bir asker rütbesidir. Sekiz Bayraklı Tu-t'ung 八旗都統, Muavin Tu-t'ung ve eyâletlerde oturup muhafız vazifesini gören Muavin Tu-t'ung v.s. gibi çeşitli rütbeleri vardır. Bk. TH, s. 2893.

³⁹Eskiden burada şehir yoktu. Mançu sülâlesinin Ch'ien-lung saltanat devresinde, İli nehrinin kuzeyinde 9 şehir kurulmuştu. Bk. HCCC 2, s. 19a. Batılılar daima buraya Kulca derler. Çin Kulcasına, Tarançiler Çong-Kulca; Solon'lar, Küra; Şibe'ler, İli derler. Bk. W. Radloff Sibirya'dan, IV, s. 322.

⁴⁰T'ien-hsia-chün-kou-li-ping-shu 天下郡國利病書: Wei-lu-mu 韋魯木; HCSL, I, s. 387: Wu-lu-mu-ch'i 烏魯木齊; THHL, 36, s. 6b: Wu-lu-mu-ch'i 烏魯木齊 şeklinde yazılmıştır. Bugün Ti-hua denir. Bk. HCCC, 1, s. 11b.

⁴¹HTYL, 2, s. 10b: To-lan 托蘭 ve To-lun 多倫 olarak yazıyor. Kaşgar batısındaki Kurla 庫勒 ve Bugur 布古爾 köylerinde oturuyorlardı. PCTC, s. 60: To-lan 托蘭, To-lun 多倫 veya Tu-lan 都蘭 şeklinde de yazılabilir diyor. HSMH, 6, s. 17: To-lan 托蘭 şeklinde yazıyor ve şöyle söylüyor: "To-lan 托蘭, Tanrı dağlarının güney yolundan kuzey yoluna göçmüş olan sarıklı müslümanların ismidir. Onlara da T'a-lan-ch'ih (Tarançi) 塔蘭池 denirdi. HCCC, 3, s. 17b: Dolon'lar, Küçük Hoca (Kocican) için doğanlar besliyorlardı. Mançu'lar Cungar'ların isyanlarını bastırdıktan sonra, Dolon'ları eskiden Cungar'lar tarafından işgal edilmiş olan Karaşar'a götürerek tarlalarda işlettiriyorlardı. SWC, 4, s. 131: Dolon'lar, isyancı Kocican'ın hizmetçisi ve müslümanların ihanet edenleriydi. Şehirlerde hizmetçilik yaparlardı. Beyaz sarıklı müslümanlar onlarla evlenmek istemezlerdi.

⁴²Uc 烏什, Han sülâlesinde: Wên-su 溫宿 devleti; T'ang sülâlesinde: Wên-su-chou 溫宿州 veya Yü-chu 于祝; Mançu sülâlesinde: Wu-shih 烏什 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca Sibirya'dan, IV, s. 348: Uş; A. Zeki Velidi Togan, Türkili Haritası: Uç-Turfan; Çin Tarihi, s. 312: Uç; Schuyler, Turkestan, I, s. 342: Ush-Turfan şeklindedir.

⁴³Hoten 和闐 Önceki ve Sonraki Han-shu, Wei-shu, Liang-shu 梁書, Chou-shu 周書, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu, Yeni ve Eski Wu-tai-shih 五代史, Sung-shih, Ming-shih, Fuo-kuo-chi, Ch'ieh-lan-chi, Kao-sêng-chuan, Hsü Kao-sêng-chuan ve Sung-chuan 宋史: Yü-t'ien 于闐 (暹); Hsi-yü-chi: Ch'ü-sha-tan-na (Kustana) 瞿摩旦那; Hsi-yü-lu: Wu-tuan 五端, Yüan-mi-shih: Wu-tan 兀丹; Yüan-shih: Kuan-tuan 鞏端 (HYTM, s. 44). HCSL, I, s. 527 ve HCCC, 4, s. 16a: Ho-t'ien 和闐 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 319: Hotan; Forsyth, TR, s. 3: Khoten; Sibirya'dan, IV, s. 348: Hotan şeklinde yazılmıştır.

⁴⁴HCSL, I, s. 514'de K'a-la-pu-cha-shih 喀喇布札什 şeklinde yazılmış ve yarkend ile Kaşgar arasındaki posta istasyonlarından biri olduğu anlaşılmıştır.

45no zamanda tesadüfen Pu-ha-êrh (Buhara) 布哈爾 ile Hokend Hanlığı arasında ihtilâf çıkmıştı. Onun için Hokend'liler acele olarak askerlerini geriye çektiler ve istedikleri gibi her yeri yağma ettikten sonra sınırdan ayrıldılar. Hokend askerlerinin arzusu, top rak ve şehir işgâl etmek değil; yalnızca kız, yeşim taşı ve ipkî elde etmek idi. Beyaz müslümanlar da Hokend'lilerin karışıklık çikarmalarından korktukları için, Çin askerlerinin müdafasına yardım etmişlerdi. Fakat geçen senelerde olduğu gibi, âsilerle bereber hareket etmediler. Uç büyük şehrin (Kaşgar, Yangışar ve Yarkend) âsilerin ellerine geçmemesine rağmen, yakınlarındaki müslüman köyleri tamamen yağma edilmişti. Yağma edilen şeyler sayı ile sayılamıyacak kadar çoktu. Yusuf Hoca mukaddes kitapları okuyan ve hayırseven bir Hoca idi. Hokend'lilerin Doğu Türkistan'daki müslümanları da yağma ettiklerini görünce, kendisinin de kandırılıp nasıl isyan ettiğini anladı ve bu sebeple pek çok pişman oldu." (CKCY, s.309) Ayrıca Schuyler bu isyancıların sonu hakkında şöyle yazıyor: "Yusuf Hoca da Hokend'e kaçtı ve burada beş sene sonra öldü. Bu harpte, Kaşgar'lılardan binlerce kişi Çin'liler tarafından öldürülmüş ve 70,000 kişi de Hokend'e iltica etmişti. Onlar Ömer Han tarafından yapılmış olan Shahri-Khana adlı bir şehire ve Hocent aşağısındaki Sir Derya bölgesine yerleştirilmişlerdi." (Schuyler, Turkestan, I, s.342)

46 Hu Ch'ao 胡超, 1827'de K'a-êrh-t'ieh-kai (Kartıkay) 喀爾喀 dağında isyancı Cihangir'i yakaladı. Bk. SWC, 4, s.128.

47 Ta-hsüeh-shih 大學士, imparatorun müşavirlerinin ünvanlarıdır. Mançu sülâlesinde, saray içinde 4 Ta-hsüeh-shih (Yüksek Müşavir) ve 2 Hsieh-pan-ta-hsüeh-shih (Müşavirin yardımcısı) vardı. Bk. TH, s.346.

48 İli Generallığı 伊犁將軍處, 1762'de kurulmuştu. İmparator-
dan aldığı gümüşlü bir damgası vardı. İli generali, Hui-yüan 惠遠
şehrinde otururdu ve Doğu Türkistan'daki işlere bakardı. Bk. HTYL, 2
s.13a.

49 Burada Ming-yul'daki savaştan bahsediliyor.

50 Genel olarak Doğu Türkistan'daki müslümanlar iki kısma ayrılmıştır. Birincisi, Cengiz Han'ın gelecek nesillerinden Yarkend'deki Abdullah Han 阿不都拉汗, Turfan'daki Sultan Said Han 蘇勒檀 賽依特汗, Hami'deki Pa-pai Han 巴拜汗, Karasay'daki Mahmud Tengü Han 馬哈默特坦居, Kuça'daki Şar Han 沙爾汗, Aksu'daki İsmail Han 伊斯瑪爾汗 ve Hoten'deki İbrahim Han 伊卜喇伊木汗 v.s., ilk Hoca Mahmud Kaşgar'a geldikten sonra müslüman oldular. İkincisi ise, Peygamber'in seyyidlerinden Apak Hoca'lardır. Yani Mahmud, Abdul Şed, Muhammed, Boronitu, Kocican, Samuk, Cihangir, Yusuf, Bahaeddin, Veli Han, Mehmed Emin v.s.dirler. Birinci guruba (Uygur'lar dahil) 'Kara sarıklı müslüman' 黑帽回 (黑回); ikinci guruba da 'Beyaz sarıklı müslüman' 白帽回 derler. Bk. SWC, 4, s.110 ve 114; HMYH, 6, s.9a-9b ve PTCT, s.62.

51 Kocis 霍吉斯, 1758 yılında Küçük Hoca Kocican isyan ettiği zaman, Çin ordusuna yardım etmek suretiyle Bei-tzu 貝子 ünvanını aldı. 1759'da da Chün-wang ünvanını aldı. 1830'da torunu K'o-o-sê-pu-k'u 柯克色布庫, bu ünvanın varisi oldu ve ertesi yılda bir olaydan dolayı ünvanı kaldırıldı. Abdurrahman, Çin ordusuna yardım ettiği için kaldırılan Chün-wang ünvanının varisi oldu. Bk. HCTC, II, s.840.

b. Yedi Hoca¹'nin isyanları
(CKCY, s.312)

Tao-kuang 道光 27 senesinin (1847)² Ağustos ayında, Cihangir'in yegenleri Mai-mai-ti-ming (Mehmed Emin)³ 邁買的明 ve Wo-li-han (Veli Han)⁴ 偉里汗 v.s., Hokend'de oturan Kaşgar müslümanları⁵, Andican'lılar ve Burut'lular ile beraber gizlice Doğu Türkistan'daki karakollara girmeye muvaffak oldular ve Ming-yul 明約洛 karakolunda Çin askerlerini mağlup edip doğrudan doğruya Kaşgar'a girdiler. Müslüman şehrin içinde ticaret işlerine bakan bir memur⁶, ahaliyi kandırarak kalenin kapılarını açtırıp şehri onlara teslim etti. Bu suretle, müslümanların oturdukları şehir işgâl edildi. Kaşgar'daki Pan-shih büyük memuru 辦事大臣⁷ K'ai-ming-a 開明阿 daha önce iyi hazırlanamadığından ve olay sırasında cesaretini kaybettiğinden savaştan vazgeçti. Onun emrindeki Man-ying (Mançu Tugayı) 滿營⁸ ve Lü-ying (Yeşil Bayraklı Tugay) 綠營⁹, cephedeki vazifelerini ihmal ettiler. Bunun için gabiliyet şanslarını da kaçırdılar. Müslümanların oturdukları şehir kaybedildikten sonra, Çin'lilerin oturdukları kalede 3,000 Çin'li asker kalmıştı. Onlar da dışarıya çıkıp hücum etmek cesaretini bulamadılar. Oturup takviyeleri beklemekten başka hiç bir çareleri kalmamıştı. Veli Han v.s. âsilerinden 3,000 kişiyi ayırarak Yangışar'a hücum ettiriler. Çin askerleri de onlara karşı koydular. Âsiler top tabyaları kurup kaleye ateş ettiler. Fakat kalenin içindeki askerler ellerden geleni yapıp müdafaayı bırakamadılar. Bunun için âsiler kaleyi alamadılar.¹⁰ Hocalar, ahaliyi tahrik etmek için taraftarlarını etrafa dağıtarak her tarafa gönderdiler ve muhakkak olarak şehirleri alacaklarını söylediler. Buna rağmen şehirlerin içinde oturan müslümanlar, önceki hadiselerden ibret alarak uyandıkları için onların peşlerine takılmak istemediler.

Çin hükümeti bunu haber alınca geçen isyanlardan ibret aldı ve gayet dikkatli oldu. Shan-kan Tsung-tu ünvanlı Pu-yen-t'ai 布彦泰, Ting-hsi Chiang-chün (Batıyı teskin eden general) 定西將軍 ünvanı ile tayin edildi. Su-chou'da oturarak askerlerin işe ve masraflarını idare etti. İ-shan 奕山 da Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurluğuna geçti ve binlerce askere önderlik ederek Aksu'dan ileriye doğru hareket etti. Ayrıca T'ai-yung 台灣 adlı subayın emri altında 3,000 as-

ker de Kansu'dan yola çıkarılıp arkalarından onlara takviye olarak Çin seddinin dışarısına getirildi. Ayrıca Hu-pu (Maliye Bakanlığı) 戶部 11, dan acele olarak asker masrafı için bir milyar Liang (Çin parası) 兩 gönderilmesi istendi. Âsiler Yarkend'e hücum etmeğe başlayınca, Çin'li muhafızlar tarafından yenilerek Kaşgar'a çekildiler. Ekim ayında İ-shan emrindeki askerler, Yarkend'e bağlı olan Kızıl-abad 科熱巴特 adlı yere kadar gelmişlerdi. Âsiler binlerce arı gibi onların karşısına çıktılar. Tüfek ve toplarla hep birden ateş ettiler. Durumları çok tehlikeli idi. İ-shan 奕山, Çin'li askerleri üç kısma ayırdı. Ortadakiler büyük tüfeklerle ateş ettiler ve sağ ile sol kanatlar da yan taraftan hücum ettiler. Buna karşı Âsiler perişan bir halde mağlup olup geriye çekildiler. Çin askerleri bu zaferden istifade ederek hücumu devam ettiriler ve her savaşta başarı elde ettiler. Bir günde üç defa zafer kazanınca, Yangışar'a da yardım etmeği ileri sürdüler. Şehri kuşatan Âsiler bunu haber alınca, cesaretlerini kaybettiler ve bu yüzden harbetmeden çekildiler. İ-shan 奕山 Kaşgar'a yardım etmek için ileriye yürüdü. Âsiler ancak biraz karşı koyabildiler ve sonra da 10 binlerce¹² kişi ile birlikte Hokend'e kaçtılar. Müslümanların oturdukları kale de bu suretle Çin'lilerin eline düştü. Çin askerlerinden bir kısmı oradan ayrılarak karakolun dışına çıkıp devriye gezdiler. Eskiden Yang Ch'un 楊春¹³, A-lai (Alay) 阿賴¹⁴ silsilelerinde tuzaga düşürüldüğü için, bundan ders alıp daha ileri gitmemişti. Hocalar da Hokend'e kaçıp orada kaldılar. Bu olaylardan sonra, Çin hükümeti Âsilere katılmıyan müslümanlara yardım etti ve Kaşgar'da felâket gören ahaliden esas ve ikinci derecedeki vergileri almadı. Hadise böylece sona erdi¹⁵ ve halk ta sükûnete kavuştu.

NOTLAR

1. İsyân eden yedi Hoca şunlardır: Kette Töre (Mehmed Emin), Kiçik Han Töre, Veli Han Töre, Büzrük Han Töre, Tugel Töre ve iki genç Hoca. Bk. Tevârih-i Hamse, s.98.
2. Diğer kaynaklar bu olayı şöyle tarihliyorlar: DT,s.22 ; TH,kronoloji cetveli,s.45; TY,kronoloji cetveli: 1845. TY,sayı7, s.7-10: 1844. CKTS,s.336; HCS,s.326; Egami, Kuzey Asya Tarihi 北亞細亞史 s.148: 1847. Doğrusu ise 1845 dir. Çünkü TS, sayı 7,s.7-10'e göre, Hokend Hanı Şir Ali Han bizzat isyancılara yardım ederek Kaşgar'a hücum etmişti. 1845'de Hokend içinde isyân çıkardığından dolayı, Kaşgar'dan dönerken yolda öldürüldü. Ayrıca IA,VI,s.555'de Şir Ali Han'ın saltanatı, 1842 ile 1845 seneleri arasında gösterilmiştir. Bu sebeple bize göre Yedi Hoca'nın İsyanlarının tarihi 1845 olmalıdır.

3. Mehmed Emin 邁買的明'in şahsiyeti hakkında Çin ve Türk kaynakları farklı olarak bilgi vermektedir. M.E.Buğra, Kâtte Töre, Cihangir Hoca'nın oğludur diye yazıyor. (DT,s.22 ve TS, sayı 7,s.7-10.) Tevârih-i Hamse,s.98'de:Kette Töre, Yusuf Hoca'nın oğludur. Ali Han Töre ve İgan Han Töre de deniyor. CKCY,s.312'ye göre, Mehmed Emin, Cihangir'in ağabeyi Yusuf Hoca'nın oğludur. Ayrıca SWC,4,s.128'de, Cihangir'in oğlu hakkında şöyle denmektedir: "Cihangir'in oğlu Pu-su-p'u (Büzrük) 布素普, altı yaşındadır ve halen Hokend'de kalmaktadır." Bunun için Mehmed Emin'in Yusuf Hoca'nın oğlu olması daha doğrudur.

4. Bk."Veli Han'ın İsyânı".

5. Yusuf Hoca'nın isyanı bastırıldıktan sonra, Çin katliamından kaçan Kaşgar'lı 70,000 mülteci, Hokend'e gelmiş ve Mehmed Ali (Madali) Han da bu mültecileri muhtelif yerlere yerleştirmişti. Bk.Schuyler, Turkestan,I,s.342 ve Türkistan Sesi, sayı 7, s.7-10.

6. Bu memurun ismi Na-mo-t'e 那墨特'dir. Bk.HCS,s.326.

7. Pan-shih büyük memuru 辦事大臣, büyük şehirlerde bulunmaktadırlar. Küçük olan yerlerde ise, Ling-tui büyük memuru bulunmaktadır. Bk.SWC,4,s.113.

8. Man-ying (Mançu Tugayı) 滿營, Mançu'lardan müteşekkil bir ordudur.

9. Lü-ying (Yeşil Bayraklı Tugay) 綠營, Çin'lilerden müteşekkil bir ordudur. Bk.TH,s.2262.

10. "Bunun üzerine, Mehmed Emin, Hokend Hanı olan Şir Ali Han'dan yardım ricasında bulundu. Şir Ali Han bizzat ordusunun başına geçerek Kaşgar'a geldi. Şir Ali Han'ın Kaşgar'da bulunmasından faydalanarak tahtı eline geçirmek isteyen yeğeni Melle Han (Buhara emrine iltica eden prenslerdendi) 1845'de Buhara Hanı Emir Nasrullah'ın ordusuyla beraber Hokend'e hücum etti ve tahtı ele geçirdi. Bu hadiseyi duyan Şir Ali Han süratle Kaşgar'dan çıkarak Hokend'e doğru yürüdü, fakat yolda Melle Han'ın ona karşı çıkardığı kuvvetler tarafından öldürüldü." (Türkestan Sesi, sayı 7, s.7-10.

11. Hu-pu (Maliye Bakanlığı) 戶部, eski idare sistemindeki 6 bakanlıktan biridir. Nüfus sayımı, toprak vergisi v.s. gibi işlere bakar. Bk.TH,s.1197.

12. Bu defa Hokend'e hicret edenlerin sayısı 60 binden fazla idi. Bk. M.E.Buğra, Doğu Türkistan Tarihi...s.22.

13. Yang Ch'un 楊春, Yang Fang 楊芳'in yanlış bir yazılışı olmalıdır. Bk. SWC,4,s.117.

14. Alay 阿賴 silsilesi, Ts'ung-ling (Pamir) 葱嶺'in yüksek kısımlarıdır. Batısındaki nehirlerin hepsi batıya doğru akarlar. Burası, Kaşgar'dan Hokend'e giden bir geçittir. Bk.SWC,4,s.127.

14. Mehmed Emin, 1852'de bir daha Kaşgar'a hücum etti ve bir netice elde edemedi Hokend'e geri çekilmeğe mecbur oldu.Bk. "Veli Han'ın İsyânı" ve DT,s.22. Ayrıca Kaşgar Tarihi,s.302: Mehmed Emin Han'ın ikinci gelişi, 1853'dedir. Bu yanlış bir bilgi olmalıdır.

c. Veli Han Hoca'nın isyanı

THHL, IV, 16, s. 4a.

11 Temmuz'da (1852)¹ Chün-chi büyük memuru 軍機大臣² v.s. ye bildirilmiştir: "Ch'un-hsi 春熙'nin bugünkü raporuna göre, isyancılardan T'ieh-wan K'u-li (Divan Kuli)³ 鐵兒庫里 Hoca, Haziran ayının altısında, Uc'daki Pi-ti-êrh 畢底爾⁴ karakoluna gizlice girerek orayı karıştırmıştır. Orada bulunan subay Ch'un-hsi 春熙, isyancıları durdurarak yakalamak için bu şehirde yerleşip orayı koruyan Muavin Komutan olan Hêng-an 恆安, Shou-peı 守備⁵ rütbeli Ch'ui Wan-ch'ing 崔萬清 ve Pa-tsung (Yüzbaşı) 把總⁶ rütbeli Ma Chün 馬鈞 v.s. yi tâyin etmiştir. Ayrıca Börk'ün de müslüman askerlerini idaresine alarak isyancıları çevirip yakalamasını emretmiştir.

Daha önce karakolda nöbet bekleyen askerler, uykuya dalmışlardı. Bundan istifade eden âsiler karakolun içerisine gizlice girmiş ve rüzgâr sayesinde karakoldaki evlere ateş vermişlerdir. Çin subayları ve askerleri de yaralanarak öldürülmüşlerdir. Bunun üzerine, Çin takviyeleri yardım etmek için hemen gelmişler ve bu sebeple de isyancılar karakolun dışına kaçmağa başlamışlardır.

Âsiler şimdi uzaklara mı kaçıp gitmişlerdir; yoksa gene karakolun yakınında mı dolaşıyorlar? Bundan başka, onların şehrin içindeki müslümanlara sokulma ve onları tahrik etme imkânları var mıdır? Bunları öğrenmek için, Pu-yen-t'ai 布彥泰'in Yarkend'e gelince, Tê-ling 德齡 ile beraber âsilerin sayısını ve önderleri olan Divan Kuli'nin nere müslümanlarından olduğunu ve nesil 'Hoca' ünvanını alarak nasıl kullanabildiğini araştırıp rapor vermesi gereklidir. Ayrıca Ch'un-hsi 春熙, bir raporla Yarkend'den askerlerin buraya gönderilmesini rica etmiş ve bu ricası kabul edilmiştir. Tê-ling 德齡, buradaki seçkin askerleri seçip gönderecektir. Bu durum aynı zamanda Yarkend'e de gizli olarak bildirilmiştir. Bundan başka, Pu-yen-t'ai 布彥泰'in duruma göre son derece dikkatle âsilerin hareketlerini gözetlemesi iyice koruması, isyan edenleri daha kuvvetlenmeden ortadan kaldırması, hareket ederken hiç bir heyecana kapılmaması ve karışıklığa sebep olmaması bildirilmiştir. Esas rapor ve kararın kopya edilip ilgililere gösterilmesi rica olunur.

THHL, IV, 16, s. 7b.

22 Temmuz'da (1852) Nei-ko 內閣⁷ 'ya bildirilmiştir:

"I-shan 奕山 ve Pu-yen-t'ai 布彥泰'in verdikleri rapora göre, isyancılar Kaşgar'daki karakola gizlice girdikten sonra, Çin ordusu tarafından takip edilerek mağlup edilmişlerdir. Çin kuvvetleri böylece devamlı olarak zaferler kazanmıştır. Geri kalan isyancılar da kaçıp saklanmışlardır.

Geçen Mayıs ayı içinde, isyancı Divan Kuli, âsileri toplayarak Kaşgar'daki karakola girmiştir; fakat mağlup olmuş ve uzaklara kaçmıştır. Bu olay vukubulduktan sonra, ilgili büyük memurların, isyancıların hareketlerini gözetlemeleri ve dikkatle şehri korumaları bildirilmiştir.

Haziran ayının dokuzunda, isyancı Wo-li-han (Veli Han) 倭里罕⁸, Burut âsilerinden 200 den fazla kişiyi toplayarak T'u-shu-k'o-t'a-shih (Teşik Taş) 圖舒克塔什⁹ karakoluna girmiş Hsiao A-êrh-t'u-shih (Küçük Artuş) 小阿爾圖什¹⁰ kövüne kadar gelmiştir. Tsung-ping (Komutan) 總兵 rütbeli Kui-ling 桂齡, onları ortadan kaldırmak için ordusunu getirmiş ve bu ayın onunda I-ssü-li-k'o 伊斯里克¹¹ karakoluna acele olarak yetişmiştir. İsyancılar bunu haber alınca, karakolun dışına kaçmışlardır. Ayın on üçünde, isyancılar I-lan-wa-ssü 伊蘭瓦斯¹² karakolundan A-êrh-hu (Argu) 阿爾胡¹³ kövüne gelip baskın yapmışlardır. Kui-ling 桂齡 de oraya doğru derhal hareket etmiş ve onları karşılayarak taarruz etmiştir. İsyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini bulmuşlarsa da; tüfekler ve topların ateşleri altında bir çokları öldürülmüş ve yakalanmışlardır. Kui-ling 桂齡 bundan sonra Pa-êrh-ch'ang (Barçan) 巴爾昌¹⁴ karakoluna kadar isyancıları takip etmiş ve onlardan pek çoğunu yakalayıp öldürmüştür. Geri kalanlar ise, karakolun dışına kaçmışlardır.

Karakolları koruyan askerlerin her zaman için isyancıların hareketlerini gözetlemeleri, daha dikkatle korunmaları ve kayıtsız kalmamaları bildirilmiştir."

THHL, IV, 16, s. 8a.

22 Temmuz'da (1852) Nei-ko 內閣 'ya bir daha şöyle bildirilmiştir:

"I-shan 奕山 ve Pu-yen-t'ai 布彥泰'in verdikleri rapora göre, isyancılar yeniden ortaya çıkmış ve âsileri idarelerine alarak Kaşgar'daki karakola girmişlerdir. Fakat onlar Çin askerleri tarafından ka-

rişlanıp mağlup edilmiş ve bir çokları yakalanarak öldürülmüşlerdir. Geriye kalanlar da kaçıp gitmişlerdir.

İsyancılardan Divan Kuli, Kaşgar'a daha önce gizlice girmiş ve sonra da Uc'daki karakola gelip karışıklık çıkarmıştır. Büyük memurlar İmparatora bu durum hakkında oradan raporlar vermişlerdir. İmparator'dan gelen cevapta, Pu-yen-t'ai 布彦泰 'ın Yarkend'e acele olarak yetişmesi ve durumu iyice inceleyip buna karşı iyi bir çare bularak ona göre tedbir alması emredilmiştir.

I-shan 奕山 v.s. nin dediklerine göre, Haziran ayının dokuzunda eski bir isyancının neslinden gelen, Veli Han, Burut'lu âsileri emrine alarak Teşik Taş karakoluna gizlice girmiştir. Fakat Tsung-ping (Komutan) 總兵¹⁵ rütbeli Kuei-ling 桂齡 v.s. tarafından, Barçan karakoluna kadar kovalanmış ve bu suretle dışarıya atılmıştır. Buna rağmen, bu isyancılar henüz daha uzaklara kadar kaçıp gitmiş değillerdir. Karakolun dışında Çin askerlerini gözetleyip fırsat bekliyorlardı.

Karakolda nöbet bekleyen askerler, onlara niçin hiç karşı koymamış ve isyancıların gelip gitmelerini serbest bırakmışlardır? Acaba vazifelerini ihmal mi etmişlerdir; isyancılar tarafından yaralanan kimseler var mıdır?

Rapora göre, isyancıların sayısı ancak 200 den fazla idi. Buna mukabil, niçin önceki raporda 'öldürülen âsilerin sayısı, sayı ile sayılmıyacak kadar çoktur' diye söylenmiştir? Bundan başka, müslümanların oturdukları köylerin tehdit altında olup olmadığı da raporda hiç izah edilmemiştir. İsyancıların nesli diye adlandırılan âsiler ise, önceki isyancıların torunlarıdır. Onların isyan etmelerinin sebepleri nedir? Şimdi, onlar nereye kaçmış ve nerede saklanıyorlardır? Bunları öğrenmek için, geçen kararda söylendiği gibi, Pu-yen-t'ai 布彦泰 çabucak Yarkend'e yetişecek ve olup bitenleri araştırdıktan sonra, müsait bir fırsatta isyancıları yok edecektir. Her şehrin sınırındaki karakolların hepsi dikkatle korunmalıdır. Bu suretle, isyancılar daha kuvvetlenmeden ortadan kaldırılacaklardır. Bunların hiç ihmal edilmemesi ve fazla heyecanlanılmaması bildirilir. Söylenenlerin hepsi, 400 mil genişlikteki bir bölgede oturanlara haber verilecektir.

Çok geçmeden, rapor tekrar geldi. Raporda şöyle söylenmekte idi: 'Kaşgar'daki karakolda nöbet bekleyen askerlerden hiç biri yaralanmamıştır. Eski isyancıların nesli olan Veli Han'a gelince, kendisi Pa-pu-ting (Bahaeddin) 巴布頂 'ın oğlu ve Cihangir'in yeğenidir.¹⁶ Divan Kuli onu

buraya sokmuştur. Veli Han ise, hiç bir savaşa girmeden uzaklara kaçıp gitmiştir. Çin askerleri de esas birliklerine dönmüşlerdir."

THHL, IV, 16, s. 10b

26 Temmuz'da (1852) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bir dana şöyle bildirilmiştir:

"T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ile Kuei-ling 桂齡 'in verdikleri rapora göre, Andican'lı âsiler birdenbire karakola girip orada karışıklık çıkarmışlardır. Çin askerleri onları karşılayarak mağlup etmişlerdir.

Âsiler, daha önce bir kaç defa karakola girip karışıklık çıkarmışlardı. Bu defa mağlup olup kaçmışlarsa da, isyancıların liderleri henüz ortadan kaldırılmış değildir. Bundan sonra, onların yeniden toplanmaları ve fırsatları bekleyerek boşluklardan istifade edip baskın yapmaları mümkündür. Bunun için büyük memurlara şöyle emredilmektedir: Askerlerin her karakol ve geçidi dikkatle korumaları ve isyancıların hareketlerini gözetmeleri gereklidir. Eğer isyancılar cesaret bulup yeniden toplanarak karakola girerlerse, Çin askerleri onları karşılayarak hepsini yakalayıp yok edeceklerdir. Bunları asla ihmal etmesinler! Dikkatsizlik yapmasınlar! Bu defa yakalanan isyancılar da geçen defa esir olan Mi-ni-ya-ssü 密呢雅斯 v.s. dört kişi ile beraber Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurluğuna teslim edileceklerdir. Onlar sorguya çekildikten sonra, kanunlara göre cezalandırılacaklardır."

THHL, IV, 16, s. 21a

24 Ağustos'da (1852) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"I-shan 奕山, Pu-yen-t'ai 布彦泰, T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ve Kuei-ling 桂齡 'in verdikleri rapora göre, isyancılar karakola girmişlerdir. Çin askerlerini mağlup ettikten sonra, hepsi kaçarak saklanmışlardır. Öğrenildiğine göre, isyancılarından Divan Kuli Hoca ile Veli Han Hoca, Kaşgar'daki karakolun dışında A-k'o-sha-i (Aksay) 阿克薩依¹⁷ adlı bir yerde buluşmuşlardır. Bu ikisinden başka, K'o-ch'i-k'o (Kıçık) 克奇克 Hoca ve K'a-t'i-t'iao-lich (Kâtte Töre) 卡隄條列 Hoca, yani I-shan-han (İşan Han) 依善罕 adlı isyancıların liderleri Hokend'den kaçarak oraya toplanmışlardır. Temmuz ayının on birinde geceleyin Küçük Artuş köyüne gizlice girip orada karışıklık çıkarmışlardır. Fakat T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 v.s. savaşa girmek için önceden

hazırlanmış ve müslüman köylerinde oturan halkı teskin etmek için Hakim Begi Mai-ma-t'ê (Mehmed) 邁瑪特 'i tâyin etmişlerdir. Ayrıca Kuei-ling 桂齡 de isyancıları bastırmak için kendisi bizzat ordusunu getirmiş ve Wei-ying-chang 李營長¹⁸ rütbeli Ch'i-ch'ê-pu-chi-hsin-pu 奇車布吉新布 ile Yu-chi 遊擊¹⁹ rütbeli Lê-fêng-ê 勒豐穎'in beraberce hücum etmelerini emretmiştir. Bu suretle, isyancılar da buna da yanamıyarak karakolun dışına kaçıp gitmişlerdir. Bir çokları yakalanmış ve silâhları da alınmıştır. Buna rağmen, yine korunmağa dikkat etmelidir.

İsyancılar bir kaç defa karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Fakat T'ê-k'o-hsing-ê 特克星穎 iyi bir tedbir almış ve askerleri bölümlere ayırmıştır. Ayrıca müslümanların oraya sokulmamaları ve tahrik edilmemeleri için gereği gibi onları teskin de etmiştir. Kuei-ling

ise, askerlerini getirip cesaretle isyancılarâ taarruz etmiş ve hayret edilecek harp manevraları yapmıştır. Bu sebeple, ikisi de mükâfatlandırılmağa layık olmuşlardır. T'ê-k'o-hsing-ê 特克星穎 ve Kuei-ling 桂齡 'e ayrı, ayrı birer Pai-yü-ling-kuan 白玉銅管²⁰ ve Pai-yü-pan-chih 白玉搬指²¹ mükafatları verilecektir. Ayrıca rütbelerinin yükseltilmesi için bir kararname Li-pu 吏部²²'ya verilip müzakere edilecektir. Bundan başka, savaşta cesaret gösteren subaylar, askerler, milisler ve Börk'ler v.s. gibi lerin başarıları araştırılıp rapor verilecek ve mükâfatlandırılacaklardır. Fakat raporlarda asla yalan söylenmemelidir. Yakalanan isyancılar da Tê-ling 德齡'in eline teslim edilecek ve sorguya çekildikten sonra, verilen kararlar da rapor ile bildirilecektir."

THHL, IV, 17, s. 3b

11 Eylül'da (1852) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"I-shan 奕山, Tê-ling 德齡, T'ê-k'o-hsing-ê 特克星穎 ve Kuei-ling 桂齡'in raporlarına göre, isyancılar dört defa Kaşgar'daki karakola gizlice girmişler; fakat Çin askerleri tarafından püskürtülmüşlerdir.

Bu isyancılar karakola dört defa girip orayı karıştırmışlardır. Bu raya girmek için onlardan birinin önder olması lâzımdır. Acaba Veli Han mı önder olarak Andican'lıları ve karakolun dışındaki müslümanları buraya sokmuş ve ihanet göstermiştir? Yoksa ondan başka bir kimse mi âsilere önderlik etmiştir? Yakalanan Andican'lı ve Burut casuslarınının sorgu-

larına göre, onlar kurşunlar ile cepaneleri almak ve Çin askerlerinin sayısını öğrenmek için vazifelendirilmişlerdir. Bilindiği gibi, bu isyancılar çoktan beri burayı karıştırmak üzere hazırlanmışlardı. Karakolun içindeki müslümanlar henüz daha tahrik edilmemişlerse de, isyancılar da ağır bir ceza çekmiş ve yaralanmış degillerdir. Bu sebeple, onlar halen karakolun dışında Çin'lilerin durumunu gözetleyerek fırsat bekliyorlardı. İsyancıların sınırın dışına kaçıp gitmelerine rağmen; onlar yeniden dönebilirler. Bu yüzden Kuei-ling 桂齡, ordusunu emrine alarak T'o-kusha-k'o (Togusak) 託古薩克²³'ya gidecektir. T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ile beraber isyancıların hareketlerine dikkatle izliyerek orayı koruyacaktır. Bunu hiç ihmal etmesinler!"

THHL, V, 19, s. 9a

26 Ocak'da (1853) tebliğ edilmiştir:

"Kaşgar'daki isyanlar sırasında gayretle harbedenlerden Pan-shih büyük memuru olan Kuei-ling 桂齡'e Badur ünvanı verilecektir. Ling-tui büyük memuru (Meyen-Amban) 領隊大臣²⁴ olan Tê-k'o-hsing-ê 特克星額, Tso-ling (Niru-Yanggin) 佐領²⁵ rütbeli Ch'i-oh'ê-pu-chi-hsin-pu 奇車布吉新布, Yu-chi 遊擊 rütbeli Lê-fêng-ê 勒豐額 ve Shou-pei 守備 rütbeli Fu-lung-a 富隆阿'ya Hua-ling (Çiçekli Tüy) 花翎²⁶ ile mükâfatlandırılacaktır. Binbaşı Tsou Pu-yün 鄒布雲 v.s. ye Lan-ling (Mavi Tüy) 藍翎²⁷ ile mükâfatlandırılacaktır. Bundan başka, rütbeleri yükseltilecektir. Ayrıca askerler ayda sarfedecekleri tuz ve sebze parası ile mükâfatlandırılacaktır.

THHL, X, 34, s. 9b

3 Ağustos'da (1855) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Cha-la-fên-t'ai 扎拉芬泰 ve T'u-ch'ieh-pu 圖伯布'nun verdikleri rapora göre, isyancılar Kaşgar'daki karakola girmişlerdir. Onları karşılayıp harbetmek için Çin askerlerinin gönderilmesinden başka, gerekli yardımlar da hazırlanmalıdır.

Bu yıl (1855) Haziran ayının içinde, Kaşgar'a bağlı A-ssü-t'u A-êrh-t'u-shih (Astin-Artuş) 阿斯圖阿爾吐什²⁸ adlı köyde oturan müslümanlar, karakola giren isyancılardan Yü-shan (İhsan) 玉散 Hoca ve İ-shan (İşan) 依善 v.s. gibi 13 kişiyi yakalamış ve onları şehre göndererek sorguya çektilerip yargılamışlardır. Bu isyancıların liderlerinden Veli Han ve Divan Kuli v.s. bundan cesaret alarak âsileri idare-

leri altına almış ve karakola girip Yü-sü-t'u A-şrh-t'u-shih (Ust-Artuş) 玉斯圖阿爾吐什²⁹ adlı yere gelmişlerdir. Fu-tzû-şrh Han (Büyük Han) 布敦爾罕³⁰ adında bir isyancının da arkadan geleceği söylenmektedir. Bunları karşılamak için Wo-shih-hun-pu 倭什輝布 ve Komutan Mu-t'ş-şn-t'ai 穆特恩泰 'ın askerlerini emrine almalarını emretmiştir. Ayrıca Cha-la-fên-t'ai v.s.nin de dikkatli olmaları emri Uc şehrine bildirilmiştir. Eğer isyancılar hemen batırılabilirlerse, tabii olarak bu en iyi bir şeydir. Buna mukabil, isyancıların sayısı fazla olduğundan yenilemezlerse, Fa-fu-li 法福禮 şehrin içinde kalıp orayı koruyacaktır. Ch'ang-ch'ing 常清 ise, etrafındaki askerlerine önderlik ederek âsilere taarruz etmek için gidecektir. Bu suretle âsileri hep beraber karşılayarak onları ortadan kaldıracaklardır. Hainlik fikirleri, âsilerin zihnine gelmesin! Onların yayılmasına müsaade edilmesin ve felâketlere sebep olunmasın! Eğer isyancılar gene tehlikeli iseler ve muhakkak takviye lâzım ise, T'u-ch'ieh-pu 圖伽布 oraya yetişip harekete geçecektir. Onun yanında bir Ling-tui büyük memuru da beraber gidecektir.

THHL, X, 34, 10a

5 Ağustos'da (1855) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Cha-la-fên-t'ai 札拉芬泰 ve T'u-ch'ieh-pu 圖伽布 'nun raporuna göre, Kaşgar'daki âsiler mağlup edilmişlerdir. Çin kuvvetleri takviye edilip ayrı kollara ayrılarak âsileri bastıracaktır.

Bu defa isyancıların liderlerinden Divan Kuli ile Veli Han, âsileri emirlerine alarak karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Fakat yollar boyunca Çin askerleri tarafından taarruz edilmiş ve bir çokları öldürülmüşlerdir. Bu hususta istendiği gibi harekete geçirilmişlerdir. Ancak bu isyancılar henüz daha ağır bir ceza ve darbe çekmemişlerdir. Bu yüzden, onların burayı yeniden istilâ etmeleri ve başka şehirlerde de karışıklık çıkarmaları mümkündür. Kaşgar'da yerleşen askerler azdır. İli'den istenirse, hemen yetişemez. Bu sebeple, olay sırasında isyancıları bastırmak arzusuyla, Ch'ang-ch'ing 常清, fermanda da dendiği gibi, etrafındaki askerleri emrine alıp harekete geçecektir. Eğer isyancıların fazla ve tehlikeli olması sebebi ile İli'den takviye gönderilmesi lâzımlı ise, T'u-ch'ieh-pu 圖伽布 hemen buraya doğru yürüyüp diğer önderlerle birlikte isyancılarla harbedip onları ortadan kaldıracaktır. Mümkün olduğu kadar, müslümanlar tahrik edilmesin! Bundan başka, isyancılar nasıl olup

da karakola girip savaşa başlamışlardır? Bunun sebeplerini öğrenmek için Ch'ang-ch'ing 常清 ve Wo-shih-hun-pu 倭什輝布 iyice araştırmada bulunup, olup bitenleri rapor halinde anlatacaklardır. Öte taraftan, Uc'daki askerlerin dikkatle korunmaları bildirilecektir. İsyancılar oraya girip karışıklık çıkarmasınlar!"

THHL, X, 34, s. 10b

12 Ağustos'da (1855) tebliğ olmuştur:

"Kaşgar'da Ling-tui büyük memuru olan Wo-shih-hun-pu

v.s. nin verdiği rapora göre, Kaşgar'daki karakolun dışında, isyancılar hıyanet için hazırlanmışlarsa da savaşa başlamadan yakalanmışlardır. Ayrıca isyancılar da yeniden Burut'ları tahrik ederek karakolun içine girip karışıklık çıkarmışlardır. Fakat Çin askerleri tarafından taarruza uğrayıp mağlup olmuşlardır. Geri kalanlar ise, kaçıp uzaklara gitmişlerdir. Çin askerleri geriye çekilerek esas birliklerine dönmüş ve halen dikkatle müdafaa durumundadırlar.

THHL, X, 36, s. 11a

12 Aralık'da (1855) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing v.s. in raporlarına göre, karakola giren isyancılardan Yü-san (İhsan) 五散 Hoca ve İ-shan (İşan) 依善 v.s. gibilerinin yargılanmaları için, Hsing-pu 刑部³¹ 'nın bu dava üzerinde çabucak müzakerede bulunup kararı bir rapor ile vermesi bildirilmiştir.

Ayrıca diğer raporlara göre, Hokend Hanı Hu-da-ya-şrh (Hudayar) 胡達雅爾³², isyan eden İhsan Hoca ve İşan'ın serbest bırakılmaları için Çin İmparatoru'ndan rica etmiştir. Fakat Chün-chi büyük memurları, bir rehine olarak ismi geçen isyancıları kısa bir süre tutacaklardır. Karakolda karışıklık çıkaranlardan Veli Han Hoca v.s. gibi lerinin yakalanıp buraya teslim edilmesine kadar bırakılmayacaklardır. Veli Han Hoca ile Divan Kuli, halen şanslı olarak kanun dışındadırlar. İhsan Hoca ve İşan ise, isyanın hazırlanmasında tahrik edilmişlerdir. Onlar yakalandıktan sonra, Hudayar bu isyancıların bırakılmaları için Çin'den ricada bulunmuştur. Bu duruma göre, konuyu iyice düşünmek lâzımdır. Yani isyancıların tutulmaları suretiyle Hokend, Çin'in idaresi altına alınacaktır. Büyük memurların verdikleri karara göre, eğer Hudayar isyancılardan Veli Han v.s. gibi lerini teslim ederse, isyancıların liderleri kanunlara göre cezalandırıldıktan sonra, İhsan Hoca ve İşan için biraz daha yumuşak

muamele düşünülüp bırakılabilecektir. Bunun aksine, eğer yeni bir isyan daha çıkarsa, İhsan Hoca ve İşan v.s.ler o yerde idam edileceklerdir. Bu suretle isyancılara bir ceza örneği gösterilmiş olacaktır."

THHL, X, 36, s. 12b

18 Aralık'da (1855) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing 常清 'in önceki raporuna göre, Kaşgar'daki karakola giren isyancılar yargılanacaklardır. Hsing-pu 刑部 'ya teslim edilip, çabucak müzakere edilerek çıkan karar bir rapor ile bildirilmiştir. İmparator'dan gelen fermanda esas kararın kabul edildiği söylenmiştir. Ancak İhsan Hoca ile İşan kandırılarak tahrik edilmişlerdir. Bu sebeple, eğer Veli Han ve Divan Kuli teslim edilip kanunlara göre cezalandırılırlarsa, İmparatorun fermanında denildiği gibi, İhsan Hoca ve İşan affedilip serbest bırakılacaklardır. Aksi halde, Hudayar başlıca isyancıları teslim etmek istemezse, yahut da başka bir isyan çıkarsa, Ch'ang-ch'ing 常清 v.s. gibi Hsing-pu 刑部 'dan verilen karara göre, zikredilen isyancıları asarak öldürecekler ve bu suretle diğer isyancılara bir örnek göstereceklerdir."

THHL, XII, 45, s. 7a

Artık Mayıs ayı³³ nın 22'sinde (1857),

Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ing-ying 慶英 'in verdiği rapora göre, Âsiler karışıklık çıkarak müslüman kalasını işgal etmişlerdir. Bu sebeple gerekli işenin hazırlanıp buraya gönderilmesi rica edilmiştir.

Bu rapora göre, Mayıs ayının içinde Hokend'li Âsiler evvelâ Kaşgar'daki Ch'i-li-ho (Yedi mil nehri) 七里河 civarında bulunan Kuan-shui-mo 官水磨 adlı bir bölgeye yerleşip şehri kuşatmışlar ve ateşe vermişlerdir. Yangışar da tesirleri altındadır. Oradaki Börk'lerin kaçmaları sebebiyle müslüman şehri Âsilerin eline geçmiştir. Bunun üzerine büyük memur (Ch'ing-ying), İli ve K'a-la-sha-êrh (Karaşar) 喀喇沙爾³⁴ 'daki subayları toplayarak Âsilere saldırmak için harekete geçmiştir. Ancak askerlerin işe ve masraflarının eksik olması sebebiyle, Kaşgar ve Yangışar'daki askerler dokuz ay kadar tuz ve sebze bulamamışlardır. Yarkend hazinesinde para da kalmamıştır. Shan-hsi ve Kansu eyâletlerinden 16,000 den fazla Liang (Çin parası) gönderilmesine rağmen, tıpkı bir bardak su veya bir araba odun alır gibi, askerlerin hepsine kâfi gelme-

miştir. Âsilere hücum etmeleri için daha fazla para toplanması gereklidir. Her ne olursa olsun, Lâ-pin 樂斌 'in on binlerce Liang para toplayarak çabucak Yarkend'e gönderilmesi emredilmiştir. Geç kalınmasın!"

THHL, XII, 45, 8a

Artık Mayıs ayının 28 sinde (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ing-ying 慶英 'in evvelki raporuna göre, Kaşgar'daki Âsiler Yangışar'a kadar yayılmışlardır. Cha-la-fên-t'ai 扎拉芬泰 'ye şöyle bir emir verilmiştir: Ling-tui büyük memuru, Çin askerlerinden 1,500 kişiyi emrine alarak isyancıları ortadan kaldırmaya gidecektir. (Cha-la-fên-t'ai) ise, raporunda şöyle cevap verdi: İli'den oraya askerlerin gönderilmesi için çok zaman lâzımdır. Bunun için mümkün olduğu kadar Tanrı dağlarının güney yolundaki yakın şehirlerden asker toplanması daha iyidir. Ayrıca yeni tâyin edilmiş olan İli'deki Ts'an-tsan büyük memuru olan Fa-fu-li 法福禮 'ye İli'ye hemen gelmesi için mektup yollandı. Kendi yerinde askerlerine önderlik ederek müdafaada bulunacak; hem de Âsilere saldırmak için tedbir alacaktır. Bundan başka, Yü-jui 遊擊 'nın verdiği rapora göre Ch'ing-ying 慶英, Moğol askerlerinden 3,000 kişiyi idaresine alıp K'uei-tung 奎棟 vazifesine geldikten sonra, hemen yola çıkacaktır. Kaşgar'daki Âsiler birdenbire karışıklık çıkardıkları zaman, sayıları çok değildi. Kaşgar şehrindeki Çin askerlerinden 2,000 kişi ile onları durduramamışlardı. Bunun sebebi nedir? Aca ba Wu-lê-hsin-t'ai 烏勒欣泰³⁵ 'nin korkak ve heyecanlı olması, Âsilerin etrafa yayılmalarına sebep mi oldu? İli generali zannetti ki, bu kadar Âsiyi durdurmak ve yakalamak için, Tanrı dağlarının güney yolunda ki şehirlerde bulunan askerler kâfidir. Bu sebeple, Fa-fu-li 法福禮 'nin yakındaki askerleri toplaması ve tedbir alması, çok yerinde bir çaredir. Âsilerin davranışlarını da gözetmelidir. Eğer Âsiler daha tehlikeli olur ve İli'den gelen askerlerin de yardımı lâzım gelirse, o zaman onlar da gönderilsinler! Ne olursa olsun, kati bir süre içinde isyancıları bastırıp temizlik yapmak mecburiyetindedirler. Bu suretle sınırın emniyetini sağlasınlar!"

THHL, XII, 45, s. 10b

10 Haziran'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli generali olan Cha-la-fên-t'ai 扎拉芬泰 'ın raporuna gö-

re, Kaşgar'a geçecek İli'deki askerler yola çıkmışlardır. Meslekten askerleri uzak sınırlara göndererek onları korumaktansa, kendi yerlerinde milis toplayarak onlarla muhafaza etmek daha iyidir. İmparator'dan gelen ferman'da, Bu tedbirin musait olduğu söylenmiştir. Ancak milislerin savaşta cesaret gösterip gayretle harbetmelerine karşılık nasıl muamele edildiği hakkında, önceki örneklere göre bir rapor halinde bildirilmesi emredildi. "

THHL, XII, 45, s. 10b

10 Haziran'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Yarkend'de Ts'an-tsan büyük memuru olan Ch'ing-ying 慶英 raporunda dedi ki: Kaşgar'da Hu-tai-ta (Aksakal) 呼岱達³⁶'nın kardeşi, Su-lai-man (Sulayman) 蘇賴滿 ve K'u-li (Kuli) 庫里, üç Andican'lı yakalanmışlardır. Savaş sona erdikten sonra, onlar tahrikde bulunup bulunmadıklarından dolayı yargılanacaklardır. İmparator'dan gelen ferman'da, niçin onların hemen sorguya çekilmedikleri soruluyor ve gecikme sebebiyle, ilgili memurlar suçlanıyor. Eğer suçsuz larsa onlara gereği gibi muamele edilecektir. Aksi halde, âsilerle birleşirlerse kanunlara göre idam edilmek suretiyle diğer olaylar önlenecektir."

THHL, XII, 45, s. 11a

16 Haziran (1857) tebliğ olmuştur:

"Muavin Komutan olan T's-k'o-shih-pu 特克什布 ve Shou-peı 字備 rütbeli Mi-tien-ts'ê-shih 米殿策史 'e, Yarkend'e bağlı Barçuk'daki âsilere saldırdıklarından dolayı Chüeh-hua-ling (Çiçekli ve tüylü bir yeşim taşı) 珽花銅 mükâfatı verilecektir."

THHL, XII, 45, 11b

23 Haziran'da (1857) Nei-ko'ya şöyle bildirilmiştir:

"Hai-p'u 海撲'nun verdiği rapora göre, Aksu'daki âsilerin püskürtülmesi sebebi ile, Börk'lerin mükâfatlandırılması rica olunur. Aksu'ya bağlı Ko-p'ing (Kelpin) 柯平³⁷ adlı yerde, âsilerden 500 den fazla kişi ansızın karakola baskın yapmışlardır. Orada Börk ünvanlı Ha-sê-mu (Kasım) 哈色木, müslüman askerlerini idaresi altına alarak âsilerle çarpışmış ve onlardan bir çoklarını öldürmüştür. Ayrıca âsileri mağlup edip geriye püskürttükten sonra, Sai-lin-ti 賽林底 adlı karakola kadar takip ederek âsilerden 10 dan fazla kişiyi öldürmüştür. Bu

durumda âsiler mağlup olarak kaçmış ve 10 mil'den fazla uzaklığa kovulmuşlardır. Tüfek, mızrak ve atları ellerinden alınmıştır. Beşinci dereceli Ting-ling (Tüylü Şapka Sembolu) 頂翎³⁸ taşıyan, altıncı dereceli Börk ünvanlı Kasım, âsileri geriye püskürtmüş ve bu suretle yayılmalarına mani olmuştur. Çok cesaret göstermesi sebebiyle dördüncü dereceli Ting-tai (Şapka Sembolu) 頂帶³⁹ ile mükâfatlandırılacak ve teşvik edilecektir."

THHL, XII, 45, s. 11b

23 Haziran'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Aksu'da Pan-shih büyük memuru olan Hai-p'u 海撲, Ch'i-lan (Çılan) 齊蘭 adlı posta istasyonunda âsilerin mağlup olmaları ve Çin askerlerinden bir kısmı ayrılarak müdafaada bulunması hakkında rapor vermiştir. İmparator'dan gelen ferman'da bu konu hakkında şöyle sorulmaktadır: "Âsilerin nereden geldiklerini henüz daha niçin öğrenmedin? Ayrıca diğer rapora göre, şehirdeki muhafızlar azalmış ve bu duruma göre, bunların bölümlere ayrılması güçleşmiştir. Düşünüldü ki, İli'deki askerlerden 1,000 den fazlasının yerlerine varmasından sonra, Ling-tui büyük memuru olan Hsi-la-na 錫拉那 onları idaresi altına alarak Barçuk'a girecek ve fırsat gelince de ileriye atılıp âsileri ortadan kaldıracaktır. Bu tedbirin uygun olduğu görüşülüp kabul edilmiştir."

THHL, XII, 46, s. 1a

1 Temmuz'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s.ye bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing 常清'in bugünkü raporuna göre, müslümanlar karışıklık çıkarmışlardır. Bu âsileri bastırmak üzere, Çin takviyesinin bu raya gönderilmesi ricasında bulunmuştur.

Müslümanlar karışıklık çıkardıkları zaman, onları durdurup bastırma için her şehirden askerler gönderilmişti. T'u-êrh-hu-t'ê (Turgut) 吐爾扈特⁴⁰ v.s. gibi askerlerinden 3,000 kişi, Yü-jui 裕瑞 idaresi altına verilerek âsileri bastırmak için yola çıkıp geldiler. Ch'ang-ch'ing 常清, Çin seddi dışının durumunu iyi bilen bir subaydı. Kendisi, âsileri ortadan kaldırmak için gönüllü olarak cepheye gitmek istedi. Karara göre, onun geriye dönerek Yü-jui 裕瑞 ile birlikte Turgut askerlerini emrine alarak fırsat buldukça ileriye yürüyüp saldırması emredilmişti. Ayrıca Fa-fu-li 法福禮, Ch'ang-ch'ing 常清 ile görüşecekler ve Yarkend bölgesinden giden mühim bir yolu öğrenerek o yol bo-

yunca yürüyecekler ve âsileri ortadan kaldıracaklardı. Asla belli bir yerde oturmasınlar ve âsilerin etrafa yayılmalarına müsaade etmesinler!

THHL, XII, 46, s. 4b

26 Temmuz'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"P'ei-chêng 培成, âsilerin tehlikeli durumu ve acele olarak arka yoldan takviyenin gönderilmesi lüzumu üzerinde rapor vermiştir.

"Onun raporuna göre, Hoten'deki müslümanlar isyan etmişlerdir. Po-ssü-k'an-mu (Posgam) 波斯坎木⁴¹, Lo-ho 洛和⁴² ve Ku-ma (Guma) 固瑪⁴³ adlı üç posta istasyonu harap edilmiştir. P'ei-chêng 培成 onları kalkındırmak için asker göndermiştir. A-ha-ya 阿哈雅⁴⁴ adlı posta istasyonunda birbirlerine rastlamışlar ve çarpışmışlardır. Âsiler Chang-ku-ya (Zanguya) 張古牙⁴⁵ köyüne çekildikleri zaman, Pa-êrh-man (Parman) 帕爾曼⁴⁶ daki müslümanlar arkadan ansızın Çin askerlerine taarruz etmişlerdir. Çin askerlerinden 30 dan fazla kişi öldürülmüş ve bir kaçı da esir edilmiştir. Bundan başka, büyük toplar ve tüfekler de ellerinden alınmıştır. Parman, Hoten şehrine çok yakındır. Oradaki müslümanlar şimdi tahrik edilmişlerdir. Eğer onlar doğrudan doğruya Hoten'e hücum edecek olurlarsa, az olan Çin askerleri onlara karşı koymak için zorluk çekeceklerdir.

"Âsilerin Hoten'de karışıklık çıkarmasına dair, Yeh-pu-ch'ung-ê 葉布冲額'nin önceki raporuna göre, seçilip gönderilen askerlerden 200 kişi, Aksu'daki 300 kişilik muhafızlarla birleşip, yani 500 kişi olarak Liu Hsing 劉興'in emri altında Ts'ao-ti (Otlu Yer) 草地⁴⁷ den hareket etmişlerdir. Aksu'daki muhafızların yerine, yeni askerler Urumçi'den seçilip gönderileceklerdir. Liu Hsing 劉興'in önderlik ettiği askerler hemen hemen Hoten'e varmışlardır. Verilen karara göre, P'ei-ch'êng, bu askerleri idaresi altına alarak âsileri muhakkak durdurup ortadan kaldırmaya çalışacaktır. Hoten ise, uzak ve تنها bir köşede bulunmaktadır. Civarında istifade edilebilecek askerî birlikler yoktur. Fakat P'ei-chêng'in raporuna göre, âsilerin durumu da çok tehlikelidir. Bu sebeple takviyelerin gönderilmesine devam edilmelidir. Yine karara göre Hai-p'u, Urumçi'den hemen asker göndermelidir. Aksu'daki muhafızlardan 300 kişi, her şeyden önce Ts'ao-ti'den Hoten'e yetişmeli ve Liu Hsing'in emri altındaki ordu ile beraber Hoten'de buluşmalıdır. Bu birleşik kuvvetler âsileri kaldırmaya kâfi gelecektir. Bu sebeple P'ei-chêng, dikkatle onlara önderlik etmeli ve âsilerin hepsini temizlemelidir. Onların

tekrar yayılmalarına asla müsaade edilmesin!"

THHL, XII, 46, s. 5b

3 Ağustos'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ing-ying 慶英 ve Ku-ch'ing 固慶, Çin askerlerinin âsilerle karşılaşarak önce galip gelmesi, sonra da mağlubiyete uğramasını an-tan ve Shan-kan Tsung-tu'dan askerlerin işesinin çabucak gönderilmesi hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Bu harpte, Yarkend'deki askerler, batı yoldaki âsilerle çarpışarak zafer kazanmışlar; fakat doğu yolundaki âsiler tarafından baskına uğrayarak mağlup edilmişlerdir. Şimdi, İli'deki askerler Barçuk'tan Yarkend'e yürümektedirler. Ch'ing-ying v.s. kendi askerlerine önderlik ederek onlarla beraber yandan hücum edecekler ve âsileri çabucak ortadan kaldıracaklardır. Âsilerin yayılmasına asla müsaade edilmesin! Shan-hsi ve Kansu eyâletlerinden askerlerin işesininin gönderilmesi meselesine gelince, Lo-pin'in Temmuz ayında verdiği rapora göre, batı yolundan gönderilen 140,000 Liang'dan 30,000 Liang, Yarkend'e aittir. Şimdi belki de gelmiştir. İşeleri tasarruf etmek için, Ch'ing-ying v.s. gibi, İmparatorun geçen fermanında söylendiği gibi, âsileri çabucak ortadan kaldıracaklardır."

THHL, XII, 46, s. 6b

6 Ağustos'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ing-ying v.s. Yarkend içindeki müslüman kalesinde bulunan âsilere hücum ederek kuşatmalarını sona erdirmeleri ve geri kalanları da yakalamak için aramaları hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Bu harpte, âsiler Yarkend'e bağlı Çin ve müslüman şehirlerini kuşatarak sıkıştırmışlardır. Yu-chi rütbeli Tê-hsiang 德祥 v.s. , Ch'ing-ying v.s. tarafından tâyin edilmiş ve askerlerini idareleri altına alarak hücum etmiş ve devamlı olarak zafer kazanmışlardır. Âsiler de bozulup her tarafa kaçmışlardır. Ayrıca, Barçuk şehrine hücum eden âsiler de sık sık cezalandırılmışlardır. Çin askerlerinin T'u-mu-shu-k'o (Tumşuk) 圖木舒克⁴⁸ adlı posta istasyonuna vardıklarını duyunca, perişan halde kaçıp saklanmışlardır. Bu suretle Çin askerleri, Guma bölgesinden hareket ederek geri kalan âsileri arayıp yakalamaya gitmişlerdir. Hoten'de ki yollar da açılmıştır. Bu suretle âsiler tamamen bastırılmıştır. Ancak Kaşgar ve Yangışar'daki âsilerin durumu hakkında haberler henüz gelmemiştir. Askerlerin acele olarak toplanıp ileriye sürülerek kuşatılan şehir-

lerin serbest bırakılması lâzımdır.

'Ch'ing-ying ve diğerlerinin raporlarına göre, batı yolundaki âsiler kalabalık bir halde toplanmışlardır. 2,000 den fazla Çin kuvvetlerini ileriye sürmeğe henüz daha cesaret edilememiştir. Şimdi, Urumçi ve Kaşgar'dan gelen Moğol askerleri de en yakın zamanda Yarkend'e yetişeceklerdir. Karara göre, Fa-fu-li, bu kuvveti emrine çabucak alarak âsileri ortadan kaldırmak için Yangışar v.s. gibi yerlere yetişecektir. Asla geç kalınmasın ve iyi fırsatlar kaybedilmesin! Ayrıca Yarkend şehrinin serbest bırakılmasına rağmen; Ch'ing-ying, geri kalan âsileri sanki ağacın köklerini kazır gibi temizlik yapacaktır."

THHL, XII, 46, s. 9a

21 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli'deki Ts'an-tsan büyük memuru olan Fa-fu-li şöyle bir rapor vermiştir: Âsiler Yarkend içinde karışıklık çıkarmışlar. Fakat Çin askerleri tarafından yakalanarak bir çokları öldürülmüşlerdir. Geri kalanlar ise mağlup edilerek geriye çekilmiş ve batıya kaçmışlardır.

'İmparator'dan gelen fermanla şöyle denmektedir: Bu harp, sadece ufak bir galibiyettir. Öldürülen âsilerin sayısı da belli değildir. Ölen askerler, Hsing-pu'ya bildirilecek ve önceki misallere göre muamele görecektir. Gayretle harpten askerler ise, ancak büyük bir zafer kazanmalarından sonra, mükâfatlandırılacaklardır."

THHL, XII, 46, s. 9b

21 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli'den gelen askerler, âsilere karşı taarruzda gayretle harbetmişlerdir. Hsieh-ling rütbeli İ-lê-ha-pu Fu-chu-li 伊勒哈布富珠哩 ve Fang-yü rütbeli Tê-ko-chi-ch'un-hsi-la-su-tê-ko-tu 德克吉春錫拉蘇德格郎 (?)'ya ayrı ayrı Badur ünvanı verilecektir. Muavin Tsung-kuan 副總管⁴⁹ rütbeli Po-lê-kuo-su 博勒果素, Tso-ling (Niru-Ya nggin) olan T'a-na-ch'i-na-mo-k'u 塔那奇訥莫庫, Fang-yü 防禦⁵⁰ rütbeli Huo-ch'ieh-pu-fu-ko-chi-shan 霍伽布富克吉善 ve tu-ssü 都司⁵¹ rütbeli Yang Ch'êng 楊成 v.s., Hua-ling (Çiçekli Tüy) mükâfatı ile mükâfatlandırılacaklardır. Ch'ien-fêng-hsiao 前鋒校⁵² rütbeli İ-chi-ssü-hun 伊吉斯渾 v.s. ise, Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı ile mükâfatlandırılacaklardır. Bundan başka, rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 46, s. 10a

23 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli'deki Ts'an-tsan büyük memuru olan Fa-fu-li'nin raporuna göre, Yarkend bölgesi içindeki âsiler, Çin kuvvetleri tarafından mağlup edildikten sonra, yeniden bağırma ile toplanıp karışıklık çıkarmışlardır. Emri altındaki Çin askerleri onlarla karşılaşarak onları mağlup etmişlerdir.

"İmparator'dan gelen bir fermanla şöyle denmektedir: Müslüman âsileri, yağma yapmak maksadıyla akılsız müslümanları kandırarak karışıklık çıkarmışlardır. Çin kuvvetlerinin gelmesini haber alınca da, her tarafı bol bol soymuşlar ve hemen kaçarak geri dönmüşlerdir. Bu vaziyete göre, haki ki isyancılar karakoldan gizlice kaçıp gitmişlerdir. Ancak kandırılan iyi kalpli müslümanlar ise, toplanmışlar ve dağılamıyorlar. Onlar geriye dönmek istiyorlar. Fakat bunun için de cesaret bulamıyorlar. Duruma göre eğer ne hücum ne de teskin edilmezlerse âsiler ne kadar öldürülürlerse, o kadar artıracaklardır.

"Şimdi Çin askerleri insanlığa uymayan şeyler yapmasınlar! Askerlerden bir kısmı küçük yolda pusuya yatsınlar ve âsilerin dönüş yolunda onlara taarruz etsinler! Ordular arasında bol bol bayraklar bulunması suretiyle askerlerin maneviyatı kuvvetlendirilecektir. Bu yolla çabucak başarıya ulaşılabilecektir. Yapılan masraflar da boşa sarfedilmemiş olacaktır. Ayrıca askerler de yorulmıyacaklardır."

THHL, XII, 46, s. 10b

29 Ağustos'da (1857) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"Fa-fu-li, Yangışar'a bağlı müslüman kalesinin geri alınması, Çin şehrinin kuşatılmaktan kurtarılması ve büyük zaferin kazanılması hakkında bir rapor vermiştir.

"Yangışar'ı işgal eden âsiler, evvelâ Fa-fu-li'nin emri altındaki askerler tarafından büyük köprüde mağlup edilmişlerdir. Bundan sonra âsilerden binlerce kişiye Liu-shu-ch'üan (Sögütlü Bulak) 柳樹泉⁵³ adlı yerde rastlanmıştır. Çin askerleri, tüfek ve toplarla birden ateşe geçmişlerdir. Fakat onları püskürtmek için, lâzım olan atlı askerler yoktu. Bunun için K'uei-ying, Urumçi'deki askerlerini ve iki kanada ayrılmış olan atlı askerleri getirmiş, arkalarında pusuya yatan âsileri bozmuş ve başarısından istifade ederek onları takip etmişti. Orada sayı ile sayılmaz derecede âsiler öldürülmüş ve bir çok atlarla silâhları ellerinden a

linmiştir. Bu suretle müslüman şehrini geri alınca, Çin'li kalesini kuşatılan âsiler de bu haber üzerine kaçıp saklanmışlardı. Fa-fu-li v.s. de şehirleri işgal eden âsilere süratle saldırmışlardır.

"Yine verilen karara göre, kaçan âsiler aranarak bulunacak ve zafer kazanan Çin askerleri önderleri ile Kaşgar'a yürüyecek, kötü insanları kaldıracak ve o yerlerdeki âsileri temizleyeceklerdir. Harpte gayretle harbedenlerin ve öldürülenlerin hepsine dair, büyük memur tarafından rapor verilecektir."

THHL, XII, 46, 10b

29 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Barçuk'taki âsilerin saldırıları sırasında gayretle harbeden Liang-hsiang Chang-ching 糧餉章京⁵⁴ rütbeli Kuo-tai 國燭 v.s., Hualing (Çiçekli tüy) mükâfatı ile mükâfatlandırılacaktır. Binbaşı Liang-i-lung 梁-龍 v.s. ye, Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı verileceklerdir. Bundan başka rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 47, s. 2b

8 Eylül'da (1857) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"Fa-fu-li, Çin kuvvetlerinin şehri kuşatılmaktan kurtarılması ve müslüman şehirlerinin geri alınması hakkında şu raporu vermiştir:

"Çin kuvvetleri Yangışar'daki müslüman şehrini geri aldıktan sonra geri kalan âsileri Kaşgar'a kaçıp müslüman şehrinde toplanmışlar ve nehri yolunu değiştirerek Çin şehrini sular altında bırakmışlardır. Ağustos ayının üçünde Fa-fu-li, askerlerini idaresi altına alarak oraya doğru yürümüştür. Âsiler onun oraya yettiğini duyunca, her tarafa kaçıp dağılmışlardır. Çin askerleri de bir kaç yola ayrılarak, âsileri takip edip onlara saldırmışlardır. Bu suretle sınıra kadar temizlik yapmışlardır.

Verilen karara göre, Moğol askerlerinin hepsi önce esas birliklerine döneceklerdir. Gönderilecek askerler de durdurulacaktır. Bundan başka, âsilerin zulümleri altında tuttukları müslüman şehri yeniden kındırılacaktır. Bunun için Fa-fu-li v.s. pılanlar yapacak ve müslümanları teskin edip herkesi kendi yerlerine koyacaktır."

THHL, XII, 47, s. 2b

8 Eylül'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Yarkend v.s.deki isyanlar sırasında gayretle harbedenlerden İli'deki Ling-tui büyük memuru Hsi-la-na 錫拉那; Tso-ling rütbeli I-k'o-t'an-pu-ta-li-shan 依克坦布達哩善, Pang-yü rütbeli Huo-ch'ieh-pu 霍伽布, Tu-ssü rütbeli Yang Ch'êng 楊成, Chia-la Chang-ching (Calan-Yanggin) 甲喇章京⁵⁵ rütbeli Chiao-chia-k'o 交加克, Binbaşı Chi-shêng 吉陞, Yüzbaşı Wu-tien-k'uei 武殿魁'ya Badur ünvanı verilecektir. Ts'an-tsan büyük memuru olan Pa-fu-li'ye Birinci derece, çiçekli tüy olan şapka sembolü 花翎頭品頂帶; Urumçi'deki T'i-tu rütbeli Yeh-pu-ts'ung-ê 葉布冲額, Ling-tui büyük memuru olan K'uei-ying 奎英 ve Yu-jui 裕瑞, Tso-ling rütbeli Hua-lien-t'ai-ê-ch'i-êrh-ching-pa 花連泰鄂奇爾景巴, Pang-yü rütbeli Ho-sê-pên-yung-ch'ien 和色本永謙, Yu-chi rütbeli T'a-ssü-han-a 塔斯杭阿 v.s. ye Hua-ling mükâfatı verilecektir. Pi-t'ieh-shih (Bitikçi) 筆帖式⁵⁶ olan Tê-kuei 德貴 v.s. ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka rütbeleri yükseltilecektir."

THHL, XII, 47, s. 2b

10 Eylül'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Müslüman âsileri karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Kaşgar'a bağlı müslüman şehri, hücum edilerek zaptedilmiştir. Aynı zamanda Çin'li şehri de kuşatılmıştır. Kaşgar'daki subay ve memurların hepsinin savunmasında ihmal ve hataları vardır. Bunlar arasında, korkaklar, çekingenler ve korkuları dolayısıyla gayretle harbedemiyenleri, araştırıldıktan sonra cezalandırılacaklardır. Yangışar'a bağlı müslüman şehrinin kaybolmasına gelince, Wu-lê-hsin-t'ai 烏勒欣泰 lâyık görülen suçlar, İmparatorun fermanında söylenmiştir. Cha-la-fên-t'ai v.s. olaylar sırasında ihmal göstermiş kimseler, ayrı ayrı araştırılıp hep birden cezalandırılacaklardır. Ch'ing-ying v.s. gibi idarecilerin de cezaları vardır. Ch'ing-ying'in önceki raporuna göre, isyanların sebepleri hakkında farklı haberler verilmiştir. İsyancıların tamamen bastırıldıklarından sonra, sebepleri beraberce araştırılacaktır. Bu anda isyancılar karakolun dışına kaçtılar. Bütün kabahatları tesbit etmek zor bir iş değildir. Halen Fa-fu-li Kaşgar'da kalıp, yeni kalkınma işleri üzerinde çalışacaktır. Verilen karara göre, kendisi de yakından her şeyi dikkatle araştırıp olduğu gibi rapor verecektir. Ayrıca âsilerin karakola girişlerini, oradaki muhafızlar niçin farketmemişlerdir? Karakolun içindeki müslümanlar da kала balık bir halde peşlerine takılmışlardır. İdareci Börk'ler, niçin duruma

hakim olamamışlar ve çekinmişlerdir? Karara göre, onlar da affedilmeyecekler ve cezalandırılacaklardır."

THHL, XII, 47, s. 5b

4 Ekim'de (1857) tebliğ olmuştur:

"Hoten'deki âsileri durdurup şehri gayretle koruduğu için, Yanggin rütbesindeki T'u-sha-pu-tu-lin-pu 圖薩布都林布, Ts'an-chiang 參將⁵⁷ rütbeli Wo-ho 倭賀, Shou-pei rütbeli Tung Ch'ien-shan 董遠善, Börk olan A-pu-la-shih Pu-la-t'ê 阿布拉什布拉特 ve T'u-mi-êrh-wu-shu-êrh-k'u-t'u-lu-k'o 土米爾烏舒爾庫圖魯克 v.s.ye Hua-ling (Çiçekli Tüy) mükâfatı verilecektir. Bitikçi olan Fu-shêng-ê 富陞額 v.s.ye de Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı verilecektir. Bundan başka, yeni ünvanları verilip rütbeleri yükseltilecektir."

THHL, XII, 47, s. 7a

20 Ekim'de (1857) tebliğ olmuştur:

"Yangışar'daki âsilerin saldırılarında, gayretle çalışan Chu-shih 主事⁵⁸ rütbeli Chi-ch'un 吉存, Tu-sü rütbeli Chang Yao-lin 張耀林, Yu-chi rütbeli Po-fu 伯富, Shou-pei rütbeli Chung-jui 忠瑞 ve Wang Wên-hsi 王文熙 v.s.ye, Hua-lin (Çiçekli Tüy) mükâfatı verilecektir. Yüzbaşı Li Chieh 李傑 v.s.ye de Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 48, s. 5b

29 Kasım'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Aksu şehri gayretle korunduğu için, Yüan-wai-lang 員外郎⁵⁹ rütbeli Ya-êrh chia-na 雅爾佳納, Shuo-pei rütbeli Yang Oh'ing-yüeh 楊清越'e Hua-ling mükâfatı verilecektir. Yin-fang Chang-ching (Dangacı-Yanggin) 印房章京⁶⁰ rütbeli Po-ying 伯英 v.s.ye de Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 48, s. 11a

27 Aralık'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İaşe vazifesini iyice gördükleri için, Shan-hsi eyâletindeki Oh ih-hsien 吳顯⁶¹ rütbeli Yu Huai-kung 喻懷恭, Yarkend'deki Yanggin

olan To-jên-pu 多仁布, Börk olan Ni-ya-sü (Niyaz) 呢雅斯'ya Hua-ling mükâfatı verilecektir. Bitikçi olan Chê-ch'êng-ê 哲成額 v.s.ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 48, s. 11a

27 Aralık'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Yarkend'deki müslüman âsilere saldırdıkları ve Barçuk şehrini gayretle korudukları için, Yu-chi rütbeli Po-lê-chung-wu 博樂忠武 v.s.ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri yükseltilecektir."

THHL, XIII, 49, s. 29

2 Ocak'da (1858) tebliğ olmuştur:

"Kaşgar'daki âsilerin hareketini bastırmak için gayretle harbedenlerden, Ling-tui büyük memuru olan Hsi-la-na 錫拉那; Tsung-kuan rütbeli Po-lê-kuo-su 博勒果蘇, Muavin Tu-t'ung rütbesine terfi ettirileceklerdir. Tso-ling (Niru-Yanggin) olan T'a-la-ch'i 塔拉奇, Badur ünvanı ile mükâfatlandırılacaktır. Tso-ling olan Ko-p'ang-chin-pa -ko-ên-tsên 噶傍晉巴勒恩志, Fang-yü rütbeli A-mu-êrh-mên-tu-an-cha-shih 阿穆爾門都安扎布, müslüman şehrinde Yanggin olan Tê-kuei 德貴, Yu-chi rütbeli Hai-i-shih 海一士 v.s. Hua-ling ile mükâfatlandırılacaklardır. Wai-wei rütbeli Wang Hung-yao 王鴻耀 v.s.ye, Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri yükseltilecektir."

NOTLAR

¹ Diğer kaynaklarda 1852 isyanı hiç geçimiyor. Ancak, 1855 ve 1857 isyanları vardır.

² Chün-chi büyük memuru 軍機大臣, Ching-wang 親王 ve diğer yüksek memurlarla birlikte, saray içindeki ve dışındaki olaylara bakardı. Bk. TH, II, s. 2797.

³ Türk kaynaklarında 'Hak-kuli' şeklinde geçmektedir. Bk. DT, s. 22; Kaşgar Tarihi, s. 308 vd.; Tevarih-i Hamee, s. 98vd.

⁴ Pi-ti-êrh 畢底爾 karakolu, kuzey-batısında Burut'lardan Çerik kabilesiyle komşu bulunmaktadır. (HCSL, I, s. 563).

⁵ Shou-pei 守備, Mançu sülâlesinde beşinci dereceli bir subaydır. Bk. TH, I, s. 873.

⁶ Pa-tsung (Yüzbaşı) 把總, Mançu sülâlesinde en küçük subay

lardan biridir. Bk. TH, s.1214.

⁷Nei-ko 內閣, Ta-hsüeh-shih'lerden meydana gelmiştir. Tsai-hsiang 宰相 gibi imparatorun müşavirlerindedir. Bk. TH, s.309.

⁸HCS, s.326: Wa-li-han 望利汗; THHL, 16, 21a: Wo-li-han 窩里汗; aynı eser, 34, 10a: Wo-li-han 窩里汗; CKCY, s.312: Wo-li-han 窩里汗 yazıyor. Ayrıca DT, s.22: Veli Han Töre; Tevarih-i Hamse, s.99: Veli Han Töre; J.A.Dabb, History of the discovery and exploration of Chinese Turkestan, s.35: Wali Khan Turra şeklinde yazılmıştır.

⁹Tesik-taş 圖錫克塔什, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a.

¹⁰Ust-Artuş 玉斯圖阿滿吐什 olmalıdır. Bk. Not 29.

¹¹i-ssü-li-kö 伊斯里克, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a.

¹²i-lan-wa-ssü 伊蘭瓦斯, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a. i-lan-wu-wa-ssü 伊蘭烏瓦斯 şeklinde de yazılıyor.

¹³Argu 阿爾胡, Kaşgar'a bağlı müslüman köylerinden biridir. HCCG, 4, s.3b'de A-êrh-hu 阿爾胡 ve A-la-ku 阿喇古 şeklinde yazılıyor.

¹⁴Barçan 巴爾昌, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a.

¹⁵Tsung-ping 總兵, bir kasaba içindeki askerî kumandandır. Bazan da Tsung-chên 總鎮 veya Chên-t'ai 鎮台 denir. Bk. TH, II, s.2282.

¹⁶DT, s.22'ye göre, Veli Han Töre, Cihangir'in oğludur. CKCY, s.312 ve THHL, 16, s.8a ise, Veli Han Cihangir'in kardeşi Bahaeddin'in oğludur. Yani Cihangir'in yeğenidir. Ayrıca Tevarih-i Hamse, s.99'da: Veli Han Töre, Sarımsak Hoca'nın oğlu Bahaeddin Hoca'nın oğludur. Doğrusu Cihangir'in yeğeni olmalıdır.

¹⁷Aksay 阿克薩依, Kaşgar içinde olduğu anlaşılmakta ise de hakiki yeri iyice bilinmemektedir.

¹⁸Wei-ying-chang 營長, merkez dışındaki askerî rütbelerden biridir. Rütbesi Yüzbaşı'dan daha aşağıdır.

¹⁹Yu-chi 遊擊, merkez dışındaki askerî rütbelerden biri ve Yüzbaşı, Binbaşı ve Shou-pei 守備'den daha yüksektir.

²⁰Pai-yü-ling-kuan 白玉翎管, Mançu sülâlesinde verilen mükâfatlardan biridir. Beyaz yeşim taşından ve tüylerden yapılmış bir şapka süsüdür. Bk. TH, II, s.2318.

²¹Pai-yü-pan-chih 白玉搬指, Mançu sülâlesindeki mükâfatlardan biridir. Fildişinden veya kristal yeşim taşından yapılmış bir yüzüktür. Bazan da Pan-chih 扳指 şeklinde yazılmaktadır. Bk. TH, s.1209.

²²Li-pu 吏部, Mançu sülâlesindeki altı bakanlıktan biridir. Merkezin içindeki ve dışındaki memurların mükâfatlandırılması, cezalandırılması, yükseltilmesi gibi vazifeleri görür.

²³Togusak 託古薩克, Kaşgar'a bağlı müslüman köylerinden

biridir. Kurgan 霍爾罕 'ın kuzeyinden 5 mil uzaklıktadır. T'o-k'o-ku-êrh-sha-k'o 託克庫爾薩克 da denir. Bk.HTYL,4,s.3b.

24 Ling-tui büyük memuru 領隊大臣, küçük şehri idare eden bir subaydır. Bk.SWC,4,s.113. Batı kaynağında buna 'Meyen Amban' deniliyor. Bk. Sibirya'dan,IV,s.346.

25 Tso-ling 佐領, Mançu sülâlesindeki askerî rütbelerden biridir. Mançouca'da Niu-lu Chang-ching (Niru-Yanggin) 牛永章京 denir. Merkezin içinde ve dışındaki Mançu ile Moğol bayraklı birliklerinde,150 kişinin önderliğini yapardı. Bk.TH,I,s.209.

26 Mançu sülâlesindeki resmi şapkalarla takılmış olan süslerdir. Onlardan biri Hua-ling (Çiçekli tüy) 花翎 dir. Bir de Lan-ling (Mavi tüy) 藍翎 vardır. Bk,TH,s.2381.

27 Lan-ling (Mavi tüy) 藍翎 için bk. Not 26.

28 Astin-Artuş 阿斯圖阿爾吐什, Kaşgar şehrinin kuzey-batısından 190 mil uzaklıktaki bir müslüman köyüdür. A-ssü-t'u-shih 阿斯圖什, Büyük A-t'u-shih 大阿圖什, A-ssü-t'êng-a-la-t'u-shih 阿斯騰阿拉圖什, A-ssü-t'êng-a-la-t'u-shih 阿斯騰阿喇圖什 ve A-ssü-t'u-a-êrh-t'u-shih 阿斯圖阿爾圖什 şeklinde de yazılır. Bk.HCCC,4,s.3a, 3b ve 5b-6a.

29 Ust-Artuş 玉斯圖阿什吐什, Kaşgar'a bağlı müslüman köylerinden biridir. Kaşgar şehrinin kuzey-doğusunda,30 mil uzaklıktadır. Ayrıca Yü-ssü-t'u-a-êrh-t'u-shih 玉斯圖阿爾圖什, Yü-ssü-t'un-ha-la-t'u-shih 五斯也哈喇圖什, Küçük A-ssü-t'u-shih 小阿斯圖什, A-êrh-t'u-shih 阿爾圖什 şekillerinde de yazılmaktadır. Bk. HCCC,4,s.3b ve 4a.

30 Buzruk Han, Cihangir'in oğludur. SWC,4,s.128: Pu-su-p'u 布素普; aynı eserde s.134: Pu-tso-lu-k'o 布作魯克; HCS,s.326: Pu-shih-êrh-k'o 布什爾克; CCHW,I,56,s.8114: Pu-su-lu-k'o 布素魯克 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca TR,s.6: Buzurg; Imbault-Huart, Recueil de documents...s.50: Bourzouk şeklindedir.

31 Hsing-pu 刑部, eski idare sisteminde 6 bakanlıktan biridir. Adliye işlerine bakmaktadır. Bk. TH,I,s.392.

32 IA,VI,s.555 'Hokand' maddesine göre, Hudayar, 1845-1858 ve 1865-1875 arasında hüküm süren bir Handır.

33 Çin takviminde her iki seneden sonra artan bir aya, 'Artık Ay' denmektedir.

34 Karaşar 喀喇沙爾, eskiden Yen-ch'i 焉耆 devleti idi. Önceki ve Sonraki Han-shu; Chih-shu, Wei-shu, Chou-shu, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu; Yen-ch'i 焉耆; Fuo-kuo-chi: Wu-i 烏菴; Shui-ching-chu 水經注: Wu-i 烏菴; Kao-sêng-chuan 1 içindeki Pei-mo-lo-ch'a-chuan 高僧傳卑摩羅叉傳: Wu-ch'an 烏菴; Hsi-yu-chi: A-ch'i-ni 阿耨尼 devleti; Goës, seyahatnamesinde Cialis veya Chalis diyor. Aurel Stein, burayı 'Bagdad Şahri' sanıyor. Bk. HYTM,s.39. Ayrıca Hsi-yü-t'u-chi ve HCCC,3,s.15b: Ha-la-sha-êrh 喀喇沙爾; HGSL,I,s.581: K'a-la-sha-êrh 喀喇沙爾 şeklinde yazılmıştır.

35 Kuça'daki Pan-shih büyük memuru'dur.

36 Hu-tai-ta 呼岱達, konsolos gibi bir memuriyet olmalıdır.

37 Kelpin 柯平; Aksu'nun 110 mil güney-batısındadır. HCCC, 5, s.4b: Ko-ping 柯平 ve Ko-êrh-ping 柯爾平; HCSL, I, s.542: Ko-êrh-pin 柯爾品; HCTC, II, s.985: A-êrh-pin 阿爾品 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca Imbault-Huart, Recueil de documents...s.26: Orping; HYTM, s.41: Kelpin ve Galpyn şeklinde geçmektedir.

38 Mançu sülâlesinde subayların ve memurların rütbesini göstermek için, şapkalarla çeşitli tüyler takılmakta idi.

39 Mançu sülâlesindeki resmi elbiselerde, şapkaların tepesinde mercan, mavi yeşim taşı ve altın v.s. gibi şeyler takılırdı ve bunlar rütbelere işaret ederdi. Bk. TH, II, s.3178.

40 Turgut 吐爾特, Oyrat'lardan biridir. HTYL, 4, s.1a: T'u-êrh-hu-t'ê 土爾特 şeklinde. Ayrıca A. Stein, Across the Gobi Desert, s. 238: Torgot; W. Radloff, Sibirya'dan, III, s. 263: Turgut; W. Eberhard, Çin Tarihi, s.312: Turgut şeklinde yazılıyor.

41 Posgam 坡斯坎木, Yarkend ile Hoten arasındaki post istasyonlarından biridir. HTYL, 1, s.20a: P'o-ssû-k'a-mu 坡斯坎木; HCCC, 4, s.9b-10a: P'o-ssû-ch'ia-mu 坡斯恰木 ve P'o-ssû-k'an-mu 坡斯坎木 şeklinde yazılmaktadır.

42 Lo-ho 洛河, Lo-ho-k'o-liang-ko-êrh 洛河克梁嗎爾 olmalıdır. Posgam'a 120 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s.532. Ayrıca, HTYL, 1, s.20a'da Lo-huo-k'o-liang-k'o-êrh 洛伙克梁嗎爾 şeklinde yazılmıştır.

43 Guma 固瑪, Yarkend ile Hoten arasındaki posta istasyonlarından biridir. Önceki Han-shu: P'i-shan 皮山 devleti; Wei-lüeh: P'i-hsüeh 皮穴 devleti; Wei-shu: P'u-shan 蒲山 devleti; HTYL, 1, s.20a: Ku-ma 固瑪; HCCC, 4, s.12a-12b: Ku-ma 固瑪 ve Ku-ma 固瑪; Hsi-yü-t'u-chih: Ku-man 固瑪 şeklinde yazılmıştır. Bugünkü ismi P'i-shan 皮山'dır.

44 A-ha-ya-êrh 阿哈雅爾 olmalıdır. Bu yer Aksu'ya 130-160 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s.542. Hsi-yü-t'u-chih'de: A-k'o-ya-êrh 阿克雅爾 şeklindedir. Bk. HCCC, 3, s.4a.

45 Zanguya 張古牙, Guma'nın 50 mil kuzey-doğusundadır. Chuang-kuei-ya 章桂牙 veya Chang-ku-ya 章固雅 şeklinde de yazılıyor. Bk. HCCC, 4, s.13a.

46 Parman 帕爾曼, Aksu şehrinin doğusunda 50 mil uzaklıktadır. HCCC, 3, s.3b'ye göre, Pa-êrh-man 帕爾滿 yazılışından başka, I-t'ung-chih 一統志'de Pa-êrh-han 帕爾漢; Hsin-chiang-chih-lüeh 新疆志裏'de Pa-êrh-man 帕爾曼 şeklinde yazılmaktadır. Ayrıca HCCC, 3, 4a'da Pa-êrh-man 帕爾曼 yazılışı da vardır.

47 Ts'ao-ti 草提, Uc'un batısındadır. Bk. HTYL, 1, s.14a.

48 Tumsuk 圖木舒克, karakolun ismi olmalıdır. Yangışar'ın 60 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCSL, I, s.504 ve HTYL, 1, s.14b.

49 Tsung-kuan 總管, Mançurya, Doğu Türkistan ve avıllık bölgelelerinde askerleri idare eden subaylara denirdi. Bk. TH, s.2283.

50 Fang-yü 防禦, Mançu sülâlesindeki askerî rütbelere biridir. Rütbesi Tso-ling (Niru-Yanggin)'den daha küçüktür. Bk. TH, II, s.2318.

51 Tu-ssü 都司, Mançu sülâlesinde 4. derecede subayların ünvanıdır. Rütbesi Yu-chi'den daha küçüktür. Bk. TH, s.2892.

52 Ch'ien-fêng-hsiao 前鋒校, subay ünvanlarından biridir.

53 Liu-shu-ch'üan (Sögütlü Bulak) 柳樹泉, Hami'nin 60 mil güneyindedir. Bk. HCCC, 2, s.15b.

54 Chang-ching (Yanggin) 章京, bir Mançu ünvanıdır. Subaylara Yanggin derlerdi. Meselâ, Tu-t'ung'a Koçi-Yanggin 固山章京 denir. Bk. TH, s.2166. Liang-hsiang Yanggin ise, işe işlerine bakan subay demektir.

55 Calan-Yanggin 甲喇章京, bir Mançu ünvanıdır. Çince'de onun karşılığı Ts'an-ling 參領'dir. Bk. TH, II, s. 2166. Bir Calan-Yanggin beş tane Niru-Yanggin'i idare eder. Daha açıkça söylenirse, 1,500 kişilik bir birlik başıdır. Bk. TH, I, s.326.

56 Bitikçi 筆帖式, Mançu sülâlesindeki memuriyetlerden biridir. Onun manası da kâtip demektir. Her bakanlık ve hükümet konağında bulunmaktadırlar. Bunların hepsi Mançudur. Onun vazifesi de tercümanlıktır. Bk. TH, s.2182. Imbault-Huart buna 'Bit kesi' diyor. (Recueil de documents sur l'Asie Centrale, s.7)

57 Ts'an-chiang 參將'a Ts'an-jon 參戎 da denir. Rütbesi Fu-chiang 副將'dan küçüktür. Bk. TH, I, s.504.

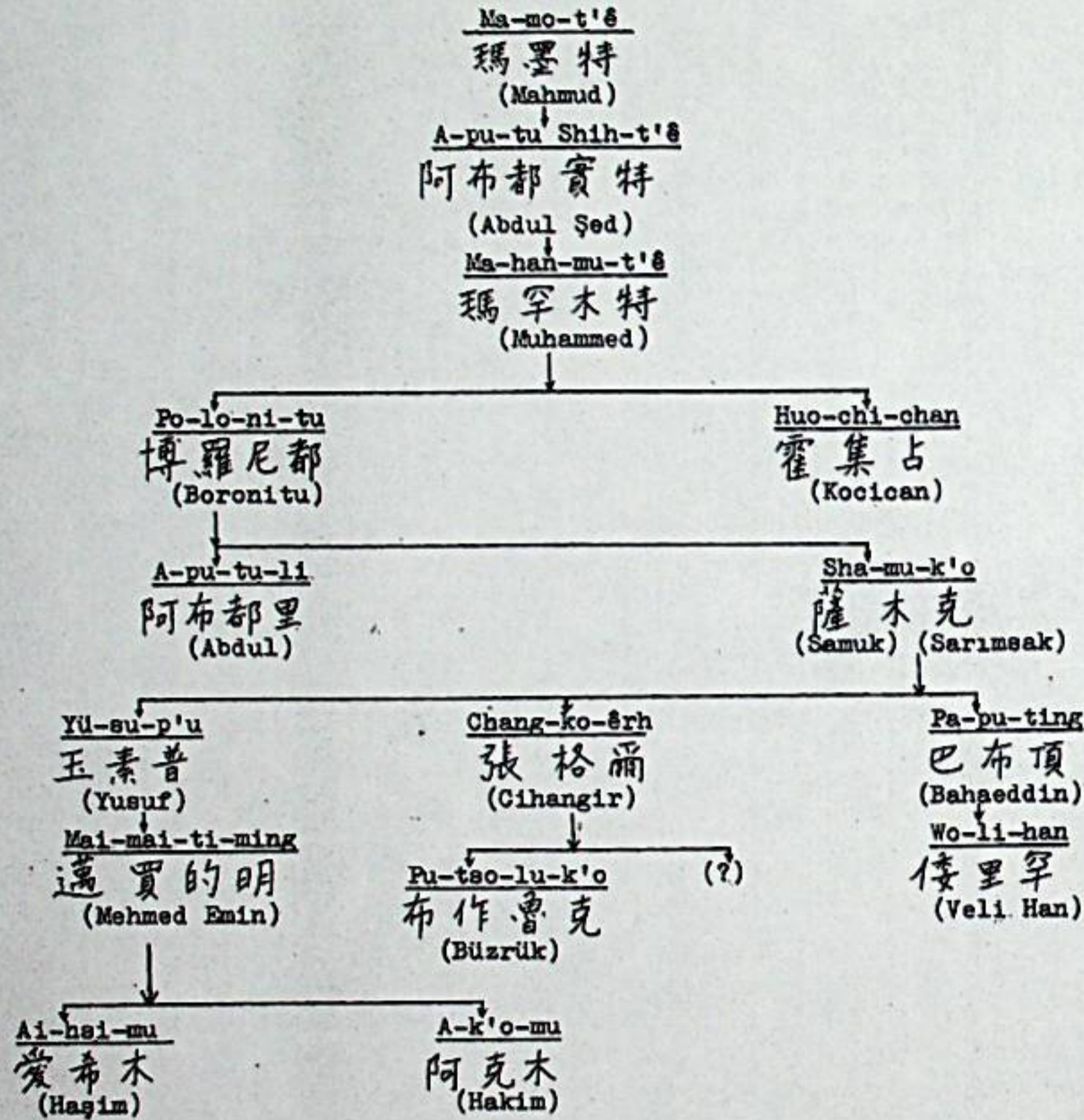
58 Chu-shih 主事, bakanlıklarda çalışan memurlardandır. Rütbesi Yüan-wai-lang 員外郎'dan küçüktür.

59 Yüan-wai-lang 員外郎, bakanlıklarda bulunur ve sermaye işlerine bakar. Rütbesi Lang-chung 郎中'dan küçüktür. Bk. TH, s.589.

60 Dangacı-Yanggin 印房章京, damga işlerine bakan bir memurdur.

61 Chih-hsien 知縣, bir idare teşkilâtı olan Hsien 縣'in valisidir. Chih-shih 知事 de denir. Bk. TH, s.2062.

SOYKUTUĞU

Bk. SWC, GKCY, HCTC ve KTHC.

2. Yerli müslümanların isyanları

a. Sha-mu-mêng'in isyanı
(THHL, IX, 28, s. 20a)

30 Ağustos'da (1854) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing ve Fa-fu-li, müslümanların toplanarak karışıklık çıkarmaları ve sonra yakalanıp sorguya çekilmeleri hakkında bir rapor vermişlerdir:

"Kaşgar'a bağlı Han-ai-li-k'o (Kan-arık) 罕愛里克¹ köyündeki müslümanlardan Sha-mu-mêng 沙木蒙, cesaretle ortaya çıkıp müslümanları tahrik ederek onları toplamış ve Yusuf Hoca'nın gelecek neslinin adına, Ai-chi-t'ê-hu 愛吉特虎² v.s. gibi posta istasyonlarında sırlıklarla karışıklık çıkarmış ve evlere ateş vermiştir. Ayrıca Çinli asker ve ahaliyi öldürmüştür. Şimdi Ch'ang-ch'ing v.s., onları bastırmak için, bir kaç kişi tâyin etmiş ve bu âsi derhal yakalanıp emrindeki âsilerden Sa-la-mu (Selim) 斯拉木 v.s. 18 kişi ile beraber kanunlara göre idam edilmiştir.

"Yarkend'deki 3üncü dereceli Hakim Begi olan A-k'o-la-i-tu 阿克拉依都, dikkatsizliği dolayısıyla isyana sebebiyet vermiş ise de müslüman askerleri ve gardiyanları emrine alarak diğer Börk'lere yardım etmiş ve bir çok âsiyi bulup yakalamak suretiyle isyanın kısa zamanda ve uygun bir şekilde bastırılmasını sağlamıştır. Bunu sırf kendi gayreti ve teşebbüsü ile yapmıştır. Bu sebeple, onun cezalandırılmamasına karar verildi. Ayrıca Kaşgar'daki 3üncü dereceli Hakim Begi olan Mai-ma-t'ê (Mahmad) 邁瑪特, tedbirini alıp âsilerin elebaşlarını yakaladığından, Li-fan-yüan (Dışişler Bakanlığı) 理藩院³'a teslim edilip rütbesi yükseltilmek için müzakere edilecektir. (ndan başka, askerlerden Li Chih-ho 李致和, âsileri karşılayıp hücum ettiği sırada öldürülmüştür. Karar verildi ki, o da (Li-pu'ya) verilip şehitlerin örneklerine göre teskin edilecektir."

NOTLAR

¹Kan-arık 罕愛里克, Kaşgar şehrinden güney-doğuya 90 mil uzaklıktadır. Han-a-li-k'o da denebilir.

²Ai-chi-t's-hu 爱吉特虎, Kaşgar ile Turfan arasındaki posta istasyonlarından biridir. Yarkend posta istasyonundan kuzey doğuya 70 mil uzaklıktadır. Bk. HTYL,1,s.18b. Ayrıca Ai-chi-t's-hu 爱吉特呼 şeklinde de yazılıyor.

³Li-fan-yüan 理藩院, Mançu sülâlesi zamanında kurulmuştur. Moğollara, müslümanlara ve yabancılara ünvan verilmesi, bunların imparator ile görüşmeleri, bağış vermeleri, cezalandırılmaları, mükâratlandırılmaları ve askerî işleri ile meşgul olur. Bk. TH,s.1932.

b. Kuça isyanı¹

THHL, XII, 45, s. 4a

Artık Mayıs ayının 2 sinde (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Cha-la-fên-t'ai 札拉芬泰 rapor verdi ki, Ku-ch'ê (Kuça) 庫車²'daki müslüman âsiler karışıklık çıkarmışlar ve ikna edilmeleri üzerine dağılmışlardır. Âsilerin elebaşları da yakalanmışlardır.

"Kuça'daki müslümanlar toplanarak karışıklık çıkarmışlardır. Ve (Kuça'daki Pan-shih büyük memuru) olan Wu-êrh-ch'ing-a 烏爾清阿 tarafından ikna edildikten sonra, iyi niyetli olanlar dağılmışlardır. Ayrıca, kendisi milis ve müslüman askerlerini idaresi altına alarak âsilere saldırıp elebaşlarından bir kaçını yakalamıştır. Geri kalanlar da gitgide dağılmışlardır. Değiştirilmeleri için Kaşgar'a gönderilen askerlerden 200 kişi, ileri yürüyüşe geçerek yerlerinde kalacaklardır.

"Her şehrin müslüman halkı son zamanlarda çok sâkindir. Niçin Kuça'ya bağlı Su-pi-t'i 素比提 gibi köylerde birdenbire karışıklık çıkarmışlardır? Sorumlular, sebepleri öğrendikten sonra, olduğu gibi rapor vereceklerdir. Ve âsiler yakalanıp bir daha karışıklık çıkarmaları na meydan verilmemelidir!"

THHL, XII, 45, s. 6a

Artık Mayıs ayının 19 unda (1857) tebliğ olunmuştur:

" İli generali olan Cha-la-fên-t'ai'in verdiği rapora göre, Kuça'daki müslümanlar karışıklık çıkarmış ve Wu-êrh-ch'ing-a tarafından yakalanıp öldürülmüşlerdir. Âsiler sorguya çekildikleri halde, verilen kararlar İli generaline bildirilmemiş ve isyan edenler de öldürülmüş-

lerdir. Bu, karşımıza mühim bir mesele çıkarmaktadır. Verilen kararlar İle, âsilerin öldürülmesi sebeplerini öğrenmek ve olup bitenleri anlamak için, İli generali derhal becerikli bir Yanggin tâyin edecektir.

"Bu gün Wu-êrh-ch'ing-a, Kuça'daki müslüman âsilerin karışıklık çıkarmaları hakkında bir rapor vermiştir. Bu rapora göre, Hu-na-ssü 胡那斯 v.s. üç köydeki müslümanlar, toprak vergisi vermediği reddetmişlerdir. Onları yakalamak için, bizzat kendisi Börk'leri göndermiştir. Bunun üzerine müslümanlar toplanarak isyan etmişlerdir.

"Fakat bu raporda söylenenlerin hepsi doğru değildir. Çünkü sorguya çekilenlerden 15 kişiyi öldürdükten başka, Kuça'daki Çin'lilerle müslümanların beraber oturması ve mahallinde hapisane olmaması bahanesiyle sorguya çekilmeyenlerden 15 kişiyi de, daha önce kılıçtan geçirmiştir. Ayrıca, Wu-êrh-ch'ing-a düşüncesiz olarak kabahat işlediğini kabul ettiğini ve Hsing-pu'ya başvurmak istediğini ilâve etmektedir. Anlaşılan, kendisi gerçekten sakınmıştır. Belki cebri toprak vergisinden başka bir şey isyana sebep olmuştur. Sonra, teskin edemediği için, âsileri öldürmek suretiyle ağızlarını kapamıştır. Şimdi Cha-la-fên-t'ai, önceki fermanla söylendiği gibi, derhal bir kimseyi tâyin edip gizli bir soruşturmadan sonra, zikredilen suçları varsa, olduğu gibi rapor verecek ve onu hiç savunamayacaktır."

NOTLAR

¹CKCY, s. 308-315'e göre, Kuça isyanının tarihi 1855'tir. Ve İhsan Hoca v.s. 13 kişi bu isyanlardan istifade ederek Kaşgar'a girmişlerdir. Fakat raporlara göre, CKCY'de verilen bilgiler ve tarih yanlıştır. Doğru tarih 1857'dir. Ayrıca, CKCY'de Kuça isyanının sebebi ayrı ayrı izah edilmektedir: "Hsien-fêng saltanat devresinin başında, Kaşgar'a ait Astin-Artuş köyünde pirinç madeni işletiliyordu. Halkı orada zorla çalıştırıyorlar ve onlara çok zulme diyorlardı. Onun için müslümanlar şikâyette bulunuyorlar ve nefret ediyorlardı. 1855'te Kuça'daki Pan-shih büyük memuru'nun hizmetçileri müslümanların başı ile birleşip halkı çok ağır şartlar altında çalışmaya zorladılar. Bunun üzerine müslümanlar hep birlikte karşı koydular."

²Kuça 庫車, Önceki ve Sonraki Han-shu, Chin-shu, Wei-shu, Liang-shu, Chou-shu, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu, Sung-shih, Kao-sêng-chuan, Hsü-kao-sêng-chuan ve Sung-chuan: Kuçi-tzû 龜茲 veya Chiu-tzû 鳩茲; Shui-ching-chu: Chü-ts'ü 屈次; Ch'u-san-tsang-chi 出三藏記: Chü-i 拘夷; Tsa-ming 雜名: Kuei-tzû (Kucina) 歸茲; Hsi-yü-chi: Ch'ü-chih; Yeni T'ang-shu: Ch'iu-tzû 丘茲; Ch'ü-tzû 屈茲 ve An-hsi 安西; Yüan-shih: K'u-hsien 苦先 ve K'u-ch'a 苦义 şeklinde kaydetmektedir. Bk. HCCC 3, s. 9b-11b ve HYTM, s. 47.

3. Döngen¹'lerin isyanları

a. 1862 isyanı (HCTC, VI, s. 4303)

Hsien-fêng saltanatından beri, Çin kıtasında çok olaylar cereyan etmiştir.² Shan-hsi ile Kan-su'daki müslüman âsiler³ de ayaklanmağa başlamışlardır. Korkunç ateş gibi savaş havası, Çin'in batı bölgesini (Yeni Doğu Türkistan) kaplamıştır. Şu halde, ihtiras sahibi gruplar ve kurnaz insanlar uymuş ve savaşa zorlanmışlardır. Bu suretle, Tanrı dağı'nın güney ve kuzeyinde 20,000 Çin mili kareden fazla bir saha harp ateşiyle kavrulmuştu. Her yerde âsiler, kirpinin kürkü gibi isyan etmişlerdir. Başlangıçta, 1862'de İli'ye ait San-tao-ho 三道河⁴ daki müslüman âsilerden Yang San-hsing 楊三惺 ve Ma Erh 馬二⁵, âsileri toplayıp isyan için hazırlanmışlardır. Fakat haber alındığından, âsilerin elebaşları ve yardımcılarında 20'den fazlası yakalanmıştır.

Pa-yen-tai (Bayanday) 巴彥岱⁶ daki Ling-tui büyük memuru olan A-k'o-ta-ch'un 阿克達春 ve Damgacı-Yanggin olan E-t'êng-ê 額騰額 sandılar ki, müslümanlar daima karışıklık çıkarmışlardır. Gelecekte felâketlerin olmaması için hepsini ortadan kaldırmak lâzımdır.

Fakat general Ch'ang-ch'ing bunu kabul etmemiş ve demiştir ki: "İli'deki 9 şehirde⁷ hep müslümanlar otururlardı. Eğer iyi insanları kötü isyancılardan ayırmıyarak hepsini öldürürsek, isyanlara sebep olacaktır." Bu sebeple, ancak Yang San-hsing ve Ma Erh'e münhasıran kanunlara göre, cezalandırılmış; geri kalanlara dokunulmamıştır.

NOTLAR

¹W. Eberhard, Çin Tarihi, s.324; Dungan; W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s.412; Dungen; Forsyth, Trade Routes...s.3; Tunganis A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili, I, s.237; Döngen; M.E. Buğra, Doğu Türkistan, s.23; Tungan şeklinde geçmektedir. Ayrıca HMSH, 6, s.16; T'ung-kuang 通光, Han-chuang-hui 漢裝回 ve Han-hui 漢回; PCTC, s.59; Tung-kan 東干 şeklinde yazılıyor.

²Çin içinde "T'ai-p'ing İsyanları" (1850-1864) vukubuldu. Dişarından Rusya, İngitere, Fransa v.s. sık sık istilâ etmişlerdir.

³Bu âsiler de Döngendirler.

⁴San-tao-ho (Üçüncü Nehir) 三道河, İli nehrinin kolları rından biridir. Bk. HCSL, I, s.306.

⁵W. Radloff'a göre, âsilerin adları Lio-Achun ve Fai-dan-ma-l'dir. (Sibirya'dan, IV, s.412). Bu adlar yanlış olmalıdır.

⁶Bayanday 巴彥岱, İli şehrinin 70 mil güney-doğusunda dir. Bugünkü adı Hui-ning 惠寧'dir. Bk. HCCC, 2, s.19b.

⁷İli içindeki 9 şehir şunlardır: Sui-ting (Ugarık) 綏定, Ning-yüan (Kulca) 寧遠, Hui-yüan (Küra) 惠遠, Kuang-jên (Uker-Boroşuk) 廣仁, Chan-tê (Çagan-usu) 瞻德, Kung-ch'ên (Korgos) 拱宸, T'a-lê-ch'i (Talki) 塔勒奇, Hui-ning (Bayanday) 惠寧 ve Hsi-ch'un 熙春. Bk. HTYL, 2, s.1a-2b

b. 1864-1865 isyanları (KTHC, I, s.1-6)

T'ung-chih 同治 saltanat devresinin (1862-1874) üçüncü yılının Nisan ayında, Kuça'daki yerli müslümanlardan¹ Ma Lung 馬隆 v.s., ya bancı âsilerden T'ien-la-man (Teoman?) ve Su-la-man (Sulayman) 蘇拉滿² ile gizlice birleşip isyan etmişlerdir.³ 5 Nisan'da âsileri idarelerine alarak Kuça şehrini ateşe vermişlerdir.

Mayıs ayının üçünde, Pan-shih büyük memuru olan Sha-ling-a 薩凌阿, Yangışar'daki Ling-tui büyük memuru Wên-i 文藝 ve Yarkend'deki Pang-pan büyük memuru 幫辦大臣 Wu-jên-pu 武仁布 aileleri ile birlikte öldürülmüşlerdir. Chün-wang ünvanlı Cha-sha-k'o (Yasak) 札薩克⁴ rütbesini taşıyan Ai-ma-t'ê (Ahmad) 愛瑪特 tehdit edilmiş ise de teslim olmak istememiş ve bu yüzden kılıçtan geçirilmiştir.

Bunun üzerine, Aksu'daki Pan-shih büyük memuru olan Fu-chu-li 富珠哩, hemen İli'ye haber göndererek yardım ricasında bulunmuştur. Fakat İli'den takviye gelmediğinden, Aksu şehri de hemen zaptedilmiştir. Bu durum karşısında, Fu-chu-li'nin ailesi de kendilerini ateşte yakmak suretiyle intihar etmişlerdir. Doğudaki 4 şehri⁵ teker teker ele geçirmişler. Karaşar'daki Pan-shih büyük memuru olan I-ch'i-li 伊奇哩'yi öldürmüşlerdir.

"Urumçi'de Tu-t'ung (Koçı-Amban) olan Ping-jui 平瑞 haber alınca,

asker göndermiş fakat bu kuvvet Su-pa-shih (Subaşı) 蘇巴什⁶, o gelince tamamen yok edilmiştir. Bunun üzerine, Urumçi şehrinde de karışıklık çıkmıştır.

* T'i-piao 提標⁷ askerî birliğinde Ts'an-chiang rütbeli So Huan-chang 索煥章, Kansu'daki eski T'i-tu ünvanlı So Wên 索文'in oğlundur. Çoktan beri isyan etmeyi düşünmektedir. Ho-chou 河州⁸'daki müslümanlardan A-hun (Ahun) 阿渾⁹ T'o Ts-lin 妥得麟¹⁰ ile beraber kötülük yaparak birbirlerine yardım etmişlerdir. Daha evvel, Ts-lin müneccimlik ilminden istifade ederek Chin-chi 金積¹¹ ile Ho-huang 河隍¹² arasında dolaşmış, olaylar¹³ sırasında üç kadın kaçırap Çin seddinin dışına çıkararak Urumçi'ye gelmiş ve misafir olarak Huan-chang'ın evinde kalmıştı. Huan-chang da ona Hoca gibi saygı göstermiş ve onunla beraber isyan etmek üzere çalışmıştır. T'i-tu ünvanlı Yeh-pu-ch'ung-ê 葉布冲額 bunun farkına varamamış ve hazırlanamamıştır.

* 24 Mayıs'da müslüman grub güney geçitteki camide toplanmıştır. İçinde meşaleleri yakıp müzakere etmektedirler, mızraklar etrafa dehşet saçmaktadır. Chu Hsiao-kuei 朱小貴 adlı bir Çin'li sürgün¹⁴ bunu gözetmiş ve T'i-tu'ya haber vermiştir. T'i-tu da So Huan-chang'ı çağırıp sordurmuştur. Fakat o bir şey yok diye söyleyip, Chu Hsiao-kuei'yi kurban olarak kestirmiştir.¹⁵ Bunun üzerine şehrin içindekiler bağışmaya başlamışlardır.

* 18 Haziran gecesi, T'o Ts-lin ve So Huan-chang adlı iki âsi güney geçitteki müslümanları şehre girip bol bol yağma etmeğe tahrik etmişlerdir. Bu durum karşısında, Yeh-pu-ch'ung-ê, So Huan-chang'ın evinde sekiz gün saklanıp zehir yutarak intihar etmiştir.¹⁶ Bundan başka, Urumçi'de bulunan askerler yardım maksadile güneye sevk olunduklarından burada da kuvvetli bir birlik kalmamıştır. Kalanlar da toprak işleri ile meşgul yüz kadar milis kuvvetinden ibarettir. Bu sebeple Ping-jui 平瑞, Mançu kalesinde kalıp savunmadan başka çare bulamamıştır.

* Ayrıca, aynı günde Ch'ang-chi (Çangi) 昌吉¹⁷'de isyan çıkmıştır. Chih-hsien ünvanlı En-chin 恩錦 ölmüştür. Tien-shih 典史¹⁸ ünvanlı Ch'in 秦 soyadlı bir memur âsileri ayıpladığından, ailesi ile birlikte öldürülmüştür.

* Bundan başka, güney yolundaki âsiler de Tu-lu-fan (Turfan) 土魯番¹⁹'a girip karışıklık çıkarmışlardır. Ling-tui büyük memuru olan Jung-ch'ing 榮慶 on günden fazla bir müddet savunmada bulunmuş ise de sarıklı müslümanların (Yanf Uygur'lar) hepsi isyan etmişlerdir. Bu se-

bepile Turfan da elden çıkmıştır. Ch'i-t'ai 奇台²⁰ ve Ku-ch'êng (Guçen) 古城²¹'in doğusundaki bölge de karışıklık içinde kalmıştır. Olay şöyle meydana gelmiştir:

* Evvelâ Ch'i-t'ai Hsien'deki bilgisiz bir memur, vergi toplamak için arabasından inmiş ve istediği gibi vergi almıştır. Yanf her aile başına bir Tan 石 kadar vergi. Hsien-ling 縣令²² ünvanlı Hêng-i 恒頤, yeni vazifeye başlamış ve verginin toplanmasını önceden kabul etmiştir. Ahali bağırıp çağırarak karşı koymuştur. Hêng-i, halkın isyan ettiğini zannetmiştir. İdareciler de âsi elebaşları cezalandırmışlardır. Bu hali halk bağırarak protesto etmiştir. Ayrıca Hsien-ling'in idaresi altındaki yardımcılarının hepsi, yüzlerce kişi, yerli müslümandırlar. Onlar isyanı bastırmak bahanesiyle kabaca davranmışlardır. Shan-hsi ve Kansu eyaletlerinden gelen müslümanların hepsi (Yanf Döng'en'ler)²³ küfür savurarak Mu-lei-ho 木里河²⁴ deposundan silâhları alıp harbetmişlerdir. Hêng-i'nin doğru bir tedbir alamaması için, Döng'en'ler aleyhinde bulunup yerli müslümanlara²⁵ yardım etmişlerdir. Bu suretle, yerli müslümanlar daha korkunç olmuşlardır. Fazla olarak, yerli müslümanlar bu durumdan istifade ederek Ch'i-t'ai'ı ateşe verip soymuşlardır. Guçen'de katliam yapmış ve Fu-k'ang (Teneger) 阜康²⁶'a gelmişlerdir.

* 15 Ağustos'da Teneger, âsiler tarafından zapt edilmiştir. Hsien-ling ünvanlı Yü-hou 裕厚 kaçmıştır. Ahalinin hepsi ölüm tehdidi altında idi. Tam bu sırada, En-chin yetişip Kung-ning 鞏甯²⁷'e yardım maksadile işe göndermiş, fakat ayın 26 sında bu işe maddeleri âsiler tarafından zapt edildiğinden şehre yardım yapılamamıştır.

* 3 Eylül'da Kung-ling şehri de âsiler tarafından zapt edilmiştir. Bunun üzerine, Ping-jui kendi kendini ateşte yakmak suretiyle intihar etmiştir. Chên-ti-tao 陳迪道²⁸ bakanı olan I-ch'ang-a 伊昌阿 da kendini kuyuya atmak suretiyle intihar etmiştir. Hsieh-ling 協領 ünvanlı Jung-ch'ing başta olmak üzere emri altındaki memurlardan yüzlerce kişi öldürülmüştür. Askerleri ve halkı ise, on binden fazla idi. Ti-hua-chou 迪化州²⁹ bakanı olan K'ung Chao-hêng 孔昭恆 ise, bir bahane bulup önceden kaçmıştır.

* Ayrıca, İli'den iki bin kişilik bir takviye kuvveti gelmiş ise de, şehrin düştüğünü öğrenir öğrenmez hemen geri dönmüş ve bu kuvvetin yarısı yolda ölmüş veya yaralanmıştır. Bundan başka, Ma-na-ssü (Manas) 瑪納斯³⁰'daki Döng'en'ler de isyan etmişlerdir. Sui-lai (Yang-Balgasun) 蘇來³¹'deki Hsien-ling ünvanlı Tuan Kuei-ling 段桂齡 öldürülmüştür.

Bu demektir ki batı yolunda Kung-ning şehri elden çıktıktan sonra, artık yukarı bölgedeki hiç bir yerin güvenliği kalmamıştır.

Güney yoluna gelince, Kaşgar'daki müslüman başı olan Chin Hsiang-yin 金相印 da âsileri toplamış ve Burut âsisi olan Ssü-ti-k'o (Sıdık) 思的克³² ile birleşerek isyan etmiştir. Ve devamlı olarak Yarkend ile Hoten'i³³ elinde tutmuştur. Yarkend'de Ts'an-tsan büyük memuru olan Chüeh-lo-k'uei-tung 覺羅奎棟, Orta Tugay 中營 birliğinde Yu-chi rütbeli Tê-hsiang 德祥, Sol Tugay 左營 birliğinde Yu-chi rütbeli Ch'ang-sun 常順 v.s., 13 kişi; müslüman memurlardan 16 kişi; Hoten'de Ling-tui büyük memuru olan Ch'ing-ying 慶英, müslüman işleri ne bakan Chu-shih memuru Tu-lin-pu 都林布 v.s., 7 kişi ve müslüman memurlardan 21 kişi, hepsi, aynı zamanda öldürülmüşlerdir. Sınırdaki muhafızlardan da hiç biri sağ bırakılmamıştır.

Doğu yolundaki Ha-mi (Hami) 哈密³⁴, Doğu Türkistan'ın güneyine ve kuzeyine giren bir kapıdır. Pa-li-k'un (Barkul) 巴里坤³⁵ ise, kuzey yolunun boğazıdır. Hami'deki müslümanlar çoktan beri isyan etmeğe hazırlanıyorlardı. Şimdi de fırsattan istifade ederek evleri ateşe verip Yüzbaşı olan Kao Wan-ch'ing 高萬清'i öldürmüşlerdir. Şehri hemen hemen ele geçireceklerdi. Fakat Chün-wang ünvanlı Yasak rütbesini taşıyan Po-hsi-êrh 伯錫爾³⁶, sarıklı müslümanları emrine alarak âsilerle çarpışmış, bunun üzerine âsiler batıya kaçmağa başlamışlardır.

19 Eylül'da Barkul'daki Yu-chi rütbeli Ho Kuan 何官, âsilerin elebaşlarından Ma T'ien-pao 馬天保'i bulup öldürmüş ve ondan başka 1,000'den fazla âsiyi kılıçtan geçirmiştir. Ve sonra da kaleyi savunmuştur. Ayrıca milis kuvvetlerini disiplin altına almıştır. Ondan dolayı şehirde sükunet vardır. Tam o sırada, âsilerin elebaşlarından Ma Shêng 馬陞, bir sürü âsiyi idaresine alarak doğuya yürümüştür. Guçen de ihtiyatlı olarak korunmuştur. Ling-tui büyük memuru olan Pao Hêng 保恒, 4,000 Moğol askerinin yardım etmesini rica etmiş ve Hui-ch'ing 惠慶'i T'ung-tai (Önder) 統帶 ünvanı ile taltif için rapor vermiştir. Bundan sonra Hui-ch'ing, askerleri emrine alarak yetiştir. Fakat Chi-mu-sha (Jimsa) 齊木薩³⁷ şehri elden gitmiştir. Hsien-ch'êng 縣丞 rütbeli T'ao Yüeh 陶月, damgasını bırakıp kaçmıştır. İmparator'dan gelen fermanda, Yü-hou ve K'ung Chao-hêng'in, ikisinin de yakalanıp kanunlara göre cezalandırılmaları emrolunmuştur.

Doğu Türkistan'ın durumuna göre, İli, merkezidir. Bütün yetkiler, İli generalinin elinde toplanmıştır. Ancak İli generali Hui-yüan (Küra)

惠遠³⁸ şehrinde oturur. Halbuki kuzey bölgesi o kadar geniş ve nüfusu o kadar kalabalıktır ki, âsiler kolayca saklanabilirler. Bu sebeple, 9 Ekim'de Hui-ning (Bayanday) 惠甯³⁹'deki müslümanlar isyan çıkarmışlardır. Bunu Hui-yüan'daki isyan takip etmiştir. Bayrak askerlerinden Kên-lao-pa 根老八, bir kumarbazdır; 1,000'den fazla serserinin başına geçip karışıklıktan istifade ederek yağma hareketine katılmıştır. Gittiği yerlerde âsiler kitleler halinde ona uymuşlardır. Ve hep beraber Bayanday'a varmışlardır. Böylece Döngen'ler ile sarıklı müslümanlar birleşmişlerdir.⁴⁰ Ayın 14 ünde T'o-t'e soyadlı bir Ling-tui büyük memuru, harpte kurban olmuştur. Âsiler de Ning-yüan (Kulca) 甯遠⁴¹'a girmişlerdir. Ayın 28 inde, Ch'a-ha-êrh (Çahar) 察哈爾⁴² askerî birliğinde Ling-tui büyük memuru olan Hsi-t'ung soyadlı bir subay⁴³ yardım etmek için gelmişse de mağlup edilmiştir. Çin askerlerinden 1,000'den fazlası öldürülmüş veya yaralanmıştır.

Kasım ayında, Ming-hsü 明緒, Ch'ang-ch'ing yerine general olmuştur. Ayın 16 sında âsiler Guçen'e bağlı Çin kalesini almışlardır. Harpte Yu-chi rütbesini taşıyan bir subay başta olmak üzere emri altındaki askerlerin hepsi öldürülmüştür. Aynı zamanda Mançu kalesi de kuşatılıp hücum edilmiştir. Pao Hêng çok hasta olduğu için, yerine Hui-ch'ing'i geçirmiş ve ölüncüye kadar kaleyi savunmağı elden bırakmamıştır. O sırada Çin İmparatoru, Wên Ch'i 文祺'yi batı bölgesinin askerî işlerine bakan Urumçi'deki T'i-tu rütbesine; Cha-k'o-tang-a 扎克當阿'yı Hami'deki Pan-shih büyük memurluğuna; Po-hsi-êrh'i Pang-pan büyük memurluğuna tayin etmiştir. Wên Ch'i de, Wên Lin 文麟'e, Ch'i-t'ai'a gidip işe hazırlığının başında bulunması için bir rapor vermiştir. Ayrıca Wên Lin'in Ch'i-t'ai'deki asker ve ahaliden 200'den fazla kişiyi emrine alması ile beraber, Wên Ch'i kendisi de bizzat Çin askerleri ve sarıklı müslümanlardan 200'den fazla kişiye önderlik ederek Hami'den batıya yürümüştür. Nihayet ayın ortasında Barkul'da ölmüştür. Bunun üzerine Barkul'daki Ling-tui büyük memuru olan Sê-p'u-shih-hsin 色普詩新, onun yerine T'i-tu vazifesi görmüştür. Ayın 27 sinde Jung 榮 soyadlı bir Ts'an-tsan büyük memuru ve S'ên soyadlı bir Ling-tui büyük memuru, Ning-yüan'a yardım etmek üzere beraberce gelmiş ve Kao-ch'ê-t'ai 告車台'da yenilgiye uğramışlardır. Harpte askerlerden 2,000'den fazlası ölmüştür.

Tarbagatay ise, İli'nin kuzey-doğusunda bulunmaktadır. Yani eskiden Targut ve Hui-t'ê (Hoit) 輝特⁴⁴ hakimiyetleri altında olan Chun-

pu (Cungarya) 準部'daki Ya-êrh (yar) 雅爾 45 şehridir. Mançu idaresi altına alındıktan sonra, Mançu ve Çin askerlerinden biner kişi buraya yerleştirilmişti. Hsien-fêng saltanatı dördüncü senesinde (1854), işe eksikliği dolayısıyla her birinden 300 kişi azaltılmıştır. Muavin Komutan'ın yerine Tarbagatay'da Yu-chi rütbeli Mi-ch'ing 米慶 46 ile İ-ma-mu (İmam) 伊瑪木 Ahun v.s. beraberliğizlice ihanete hazırlanmışlardır. Ts'an-tsan büyük memuru olan Hsi-lin 錫霖 ve Ling-tui büyük memuru olan Po-êrh-kuo-su 博爾果蘇, bunu anlamışlar ve samimi olarak onları ikna etmişlerse de neticede bu iknanın bir faydası olmamıştır.

1 Ocak gününde (1865), âsilerden 200 kişilik bir grup, Çin askerlerinin hazırlanamamasından istifade ederek şehrin içine dalmıştır. Hsi-lin v.s. hemen askerlerin başına geçerek onları çarpışa çarpışa şehrin dışına atmışlardır. Âsilerin silâhlarının yarısı kaybolmuştur. Sonra âsilerin elebaşlarından bazıları teslim olmayı kabul etmiş gibi gözükerek gelmişlerdir. Ts'an-tsan büyük memuru ile Ling-tui büyük memuru konuşuzca mahiyetindekileri çağırıp görüşme gitmişlerdir. Ayın dördünde Mi-ch'ing 米慶 ile şehrin dışındaki camide görüşme yapmışlardır. Derken, pencerenin yarığından bir mızrak içeri uzatılmıştır. Po-êrh-kuo-su defederek onu kırmıştır. Mi-ch'ing'in yüzü sararmıştır. Po-êrh-kuo-su, bir olayın vukubulduğunu anlamıştır. Kırılmış mızrağı elinde tutarak Mi-ch'ing'e dik dik bakmış ve onu öldürüncüye kadar göğsünü delik deşik etmiştir. Müslüman âsiler bağıarak katliâma başlamıştır. Hsi-lin, Po-êrh-kuo-su, Li-shih-t'ung-p'an 理事通判 rütbeli Yin-têng-ê 音登額, Chu-shih rütbeli Fu-lê-fei-t'u 富勒斐圖, askerleri, hizmetçileri ve arabacıları, hepsi, katledilmişlerdir. Tam o zamanda, yeni tayin edilen Ts'an-tsan büyük memuru olan Wu-lung-ê 武隆額 bunu haber alınca, kalenin kapılarını kapatmıştır. Bu sebeple, âsiler hücum etmişlerse de kaleyi alamamışlardır. Ve dört tarafa dağılıp katliâm ve yağma hareketine girişmişlerdir. E-tao-ch'iao 二道橋'daki tüccarların ve ahalinin 1,000'den fazlası öldürülmüş, hiç biri kurtulamamıştır. Tarbagatay'daki Liu 劉 47 soyadlı bir madenci başı ve T'êng 滕 soyadlı bir köylü başı, madenci ve işçilerden yüzlerce kişi toplayarak şehri kuşatılmaktan kurtarmak için gelmişlerdir. Fakat San-kung 三工 48 yerinde Chao 趙 soyadlı bir Yüzbaşıya rastlayıp durdurulmuşlardır. Ertesi gün sabaha karşı, müslüman âsiler önemli yolları öğrenip onlara hücum etmişlerdir. Madenciler ve işçilere talimat verilmediği ve ellerindeki silâhlar da az olduğu için bunların yarısından fazlası öldürülmüş veya

yaralanmıştır. Ayın 14 ünde İli'deki âsiler Bayanday şehrini almışlardır. Şehirde kalanlardan 20 bin kişi katledilmiştir. Ling-tui büyük memuru olan Mu-k'o-fa-ê 穆克發額 49 da ölmüştür. Sonra, Guçen de kuşatılmıştır. Bir çok günden sonra, âsiler toplarla şehre bir kaç defa ateş etmişlerdir. Fakat Hui-ch'ing ellerinden geldiği kadar savunmayı bırakmamıştı. Durumları çok tehlikeli idi. Sê-p'u-shih -hsin, esasen Guçen'deki Hsieh-ling rütbeli bir subaydır. Kendisinin ailesi halen kuşatılmış olan şehrin içindedir. Ailesini kurtarmak için Barkul'dan derhal 200 Mançu ve Çin'li askerden başka silâh da getirmiştir. Ayın 25 inde Fu-chia-ch'ung 富家端'a varmış ve âsilere raslayarak onları mağlup etmiş, askerleri de oraya yetmişlerdir. Chên-piao 鎮標 50 birliğinde Yüzbaşı olan Kao Chi-kuan 高吉官, generalin ailesinde büyümiş bir şahısdır. Bu sebeple askerlik mesleğini iyi öğrenmiştir. O dedi ki: " Büyük bir âsi grubu muhakkak buraya gelecektir. Çin askerleri zaferden istifade ederek kalenin altına saklasınlar! Bu suretle Çin askerlerinin sayısı âsiler tarafından bilinmeyecektir. Şehir de kuşatılmaktan kurtulabilir. Buna mukabil, tehlikeli şeyler arkadan gelecektir. Bu teklifi ağlarcasına yapmasına rağmen kimseye dinletememiştir. Ayın 26 sında güneş doğar doğmaz, âsiler büyük bir grup halinde gelmişlerdir. Çin askerleri 5-6 saat müddet gayretle harbetmişlerdir. Tüfeklerinin ve toplarının namluları iyice kızmış olup kurşunları da bitmek üzere idi. Wên Lin tarafından disiplin altına alınan atlı askerlerden 1,500 kişi, harp meydanından 200 mil uzaklıkta durup yaklaşmağa cesaret edememişlerdir. Ancak uzaktan bakmışlardır. O anda, âsilerin ön kısmı teslim olalım diye bağıarak gelmişlerdir. Kao Chi-kuan da onları suçlayıp önem vermemiştir. Fakat Mançu askerlerinin ihmallerinden âsiler istifade edip şehre girmişlerdir. Sê-p'u-shih-hsin, Tso-ling rütbeli Hui-pin ve Hsieh-ling rütbeli Kung-na-pu 功訥布, hepsi, harpte ölmüşlerdir. Savaştan kaçabilen Çin askerlerinin sayısı on kadar bile değildi. Âsiler de binden fazla ölü vermişlerdir. Yanı bu harpten sonra, âsiler Barkul'daki askerlerden korkmağa başlamışlardır.

9 Şubat'da Mançu kalesi zaptedilmiştir. Hui-ch'ing başta olmak üzere emri altındakilerin 7,000'den fazlası öldürülmüştür. Aynı günde, âsiler T'i-hua'daki milis lideri Hsü Hsüeh-kung 徐學功 51'un milislerine alarak Urumçi'ye derhal hücum ettiğini haber alınca, şehri müdafaa için geri dönmüşlerdir. Bu sebeple, bu konu üzerinde çalışanlar dediler ki: " Guçen şehrinin düşmesi gerektiği halde, bir türlü

zaptedilmemiştir. Bu, ancak Tanrı'nın koruması ile izah olunabilir.

Ayrıca, Asilerden Ma Shêng doğuya gittikten sonra, Asi'elebaşısı olan T'o Tê-lin tarafından ordusunun bir kanat başı ünvanı ile taltif edilmiştir. Bu yüzden Ma T'ai 馬泰, Ma Chung 馬仲, Ma Ming 馬明 ve Ma Kuan 馬官 ile beraber Başkumandan rütbesine terfi ettirilmişlerdir. Bunun dışında, lâyık olmadıkları halde terfi ettirilenlerin ise hadi hesabı yoktur. Buna karşı T'o Tê-lin de Ma Shêng v.s. tarafından Ch'ing-chên-wang (Müslümanların kralı) ünvanı ile saygı görmekte ve güney-batı yolunu⁵² kontrol etmektedir. Onun dışında, Chin Hsiang-yin v.s. de Andican'lı Pa-sha (Paşa) 卜夏⁵³ ile birleşip batıdaki dört şehre girmişlerdir. Andican, Hokend'e bağlı sekiz şehirden biridir. Kaşgar ile komşu olarak bulunmaktadır. Ruslar, Hokend'i hakimiyeti altına aldıktan sonra, T'a-shih-kan (Taşkent) 塔什干⁵⁴'ı işgal etmişlerdir. Ancak Andican serbest bırakılmıştır. Onun lideri olan A-ku-po (Yakup) 阿古柏⁵⁵, kurnaz ve idare kabiliyeti olan bir kimsedir. Son ateş, gibi kabilesini toplayarak kendi kendine Ho-shih Po-k'o (Kuş Begi) 和碩伯克⁵⁶ ünvanını almıştır. Turfan ve Pi-chan (Piçan) 關展⁵⁷ batısındaki yerli müslümanların hepsi ona uymuşlardır. Ve Paşa lakabı ile tanınmıştır. Paşa tâbirinin aslı Börk'tür.⁵⁸ Onun grubu çok kalabalık olmamakla beraber batı modeli tüfek ve topları alıp Andican'ın emniyetini sağlamıştır.

16 Mart'ta Paşa Yangışar'ı almıştır. Oradaki Ling-tui büyük memuru olan T'o-k'o-t'o-pu 托克托布, müslüman işlerine bakan Yanggin olan Mu-t'u-shan-i-ming-a 穆圖善伊明阿, şehri savunan Tu-ssü rütbeli Ch'ang-sun 常順 ve Bitikçi olan Wên Hsiu 文秀, hepsi, öldürülmüşlerdir.

Nisan ayında, Tarbagatay'a bağlı demir fabrikasındaki işçilerden 1,000'den fazlası toplanarak Tarbagatay şehrini savunmaya gitmişlerdir. Müslüman Asiler onlarla çarpışmışlar, fakat onları yenememişlerdir. Bunun üzerine, Ha-sha-k'o (Kazak) 哈薩克 Asilerine rüşvet verip kendilerine yardım için onları tahrik etmişlerdir. Fakat gene Çin askerleri tarafından püskürtülmüşlerdir. Çok geçmeden, Hu-t'u-k'o-t'u (Kutuktu) 呼圖克圖⁵⁹ ünvanlı Kun-k'o-cha-la-san 棍噶扎拉芬, La-ma (Lama) 喇嘛 rahipleri ile 10 Su-mu (Sumul) 蘇木⁶⁰ kadar Moğolları, 2,000'den fazla kişiyi⁶¹ emrine alıp Tarbagatay'a yardım etmiştir. Fakat harpte muvaffak olamamıştır. Ertesi gün, Asiler kalabalık bir halde gelmişlerdir. Onlar zafer... kazandıkları için, bu başarıyı o kadar küçük görmüşlerdir ki, her biri eyeri gevşeterek at üzerinden inmiş ve yaya yürümüş

lerdir. Çin askerleri sessiz olarak pusuda beklemektedir. Aralarındaki mesafe birkaç adım kala, emir altındaki askerler ansızın kalkmışlardır. Kun-ko-cha-la-san öncü olarak karşılamış ve vahşi âsilerden bir kaçını öldürmüştür. Moğol askerlerinde arkadan ileriye sürmüşlerdir. Wu Lung-ê 武隆額 de askerleri emrine alıp yandan hücum etmiştir. Âsiler hemen atlarına binerek kaçmışlardır. Onlardan bir çokları öldürülmüş, geri kalanlar ise mağlup edildikten sonra camiye saklanmışlardır. Kun-ko-cha-la-san, Çin askerlerinin birleşip âsilerin yuvalarının dağıtılmasını teklif etmişse de; Wu Lung-ê bunu kabul etmemiştir. Âsiler de hemen hendekleri derinleştirmiş ve duvarları yükseltmişlerdir. Bu suretle, yenilemez olmuşlardır. Fırsatı kaçırdığı için herkes Wu Lung-ê'yi suçlamıştır. Ayrıca İli generali Tarbagatay'a yardım etmek için, So-lun (Solon) 素倫⁶² ordusunda Ling-tui büyük memuru olan Ho-pu-tê 和布德 ve Hsi-po (Şibe) 錫伯⁶³ ordusunda Ling-tui büyük memuru olan T'u-k'u-êrh 圖庫爾 'e askerlerinin başına geçmelerini emretmiştir. Fakat bunlar yolda âsiler tarafından kuşatılmışlardır. Ve bu sebeple Tarbagatay'a tam bir kuvvetle varamamışlardır. Bundan başka Wu Lung-ê, Erh-tao-ch'iao 二道橋 'a hücum ettiği zaman netice alamamış ve harpte Tugay memuru olan Mu-lung-a, Bitikçi olan Ha-su-ho-pêng-ê 哈蘇和額 v.s. ölmüşlerdir. Kun-ko-cha-la-san ise, her harpte muvaffak olamamış ve Nan-hu (Güney Gölü) 南湖⁶⁴ 'ya sığınmıştır.

'8 Nisan'da İli'deki âsiler Hui-yüan'a hücum etmeğe gelmiş ve kuzey geçitteki türbelerin hepsini ateşe verip mahvetmişlerdir. 12 Mayıs'da âsiler Sui-ting (Ugarık) 塞定⁶⁵ gehrine derhâl hücum etmişlerse de, T'a 塔 soyadlı bir Ling-tui büyük memuru ve Shên 沈 soyadlı bir Yu-chi buraya yardıma koşup âsilerden yüzlerce kişi öldürmüşlerdir. Artık Mayıs ayının 16 sında, batıda 6 şehirdeki Çin askerleri Hui-yüan 惠遠 'da buluşmuşlardır. Bu büyük ordu, Hui-ning'deki âsileri temizlemek için hareket etmişse de, Ti-wo-pao 地窩堡⁶⁶ 'da gene yenilgiye uğramıştır. Harpte, onlardan 3,000'den fazlası ölmüş ve T'a soyadlı bir Ling-tui büyük memuru da telef olmuştur. Bu sırada, İli ve Tarbagatay bölgelerindeki durum, tıpkı kazan içindekiler misâli korkunç bir haldedir.

'Ayrıca, Urumçi'deki âsiler de bir daha doğuya doğru yürüyüp, Hami önlerine gelmiş ve bu kuvvetten ayrılan bir kısım Ch'i-t'ai'a girmiştir. Geçen harpte, âsiler Guçen'i alınca, hemen hemen hepsi yuvalarına dönmüşlerdi. Wên Lin de, Ch'i-t'ai'a yetişip savunmuş ve bin bir güçlkle

dayanmıştır. Tam o zamanda, Barkul'daki Ling-tui büyük memuru olan Na-êrh-chi 寧內爾濟, Wên Lin için 50,000 Liang 兩 değerli olan iâşe maddesini Ts'ao-ti'den Ch'i-t'ai'a göndermiş; fakat yolda âsilere raslamıştır. Wên Lin, âsilere karşı harbetmek için milislerini göndermiş ve kendisi de Na-êrh-chi ile beraber iâşe maddelerini bırakarak Barkul'a kaçmıştır. Onlarla kaçan ahalinin sayısı 20,000 kişi idi. Bu sebeple, Ch'i-t'ai da ele geçirilmiştir. Barkul'daki Çin askerleri, onların içeri girmelerini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Wên Lin, ahaliyi¹ koyun alıp yemeleri maksadile kale dışına yerleştirmiştir. Kendisi de biz zat ata binerek kale içine girmiştir, Çok geçmeden haber gelmiştir ki, Hami'daki T'ai-chi (Tayci) 台吉 ünvanlı P'a-t'a-no-shih 怕他諾什, sarıklı müslümanlardan 10,000 kişiden fazlasını kandırarak âsilere iltihak ettirmiş ve Çin kalasını zaptetmiştir. Harpte Cha-k'o-tang-a şehit olmuştur. Barkul'a iâşe gönderilmesi de kesilmiştir. Wên Lin, elden çıkan şehri geri almak arzusu ile Çin askerlerinden yüzlerce kişi ve milislerin başına geçerek Sung-shu-t'ang 松樹塘⁶⁷'a yürüp bunları o raya yerleştirmiştir. 15 Haziran'da Hami'deki âsilerden büyük bir sürü, çarpışmada yenilmiş gibi davranarak Çin askerlerini pusuya düşürmüşler ve onları şaşkına çevirip dağıtmışlardır. Wên Lin de Barkul'a ait Sant'ang-hü 三塘湖⁶⁸'ya çekilmiştir. Çin öncülleri bütün gün zorla harbetmiş ve onda yedisi yaralanmışlardır. Ayın 20 sinde âsiler doğrudan doğruya şehrin doğusundaki Ta-ch'üan (Büyük Çeşme) 大泉⁶⁹ adlı yere ilerlemişlerdir. Ho Kuan askerlerin başına geçip, siperin üstüne çıkmış ve gayretle karşı koymuştur. Ayın 22 sinde âsiler yürüyüp şehrin güneyindeki dağın eteklerine yaklaşmışlardır. Mızrakları orman gibi dikilmiştir. Şehrin içindeki bunu görünce titremişlerdir. Ho Kuan hepsine kalenin içine bakmalarını emretmiştir. Bu suretle, onların maneviyatını yükseltmiştir. Akşam, âsiler yemek pişirirken çıkan duman her tarafı kapladığı zaman, Ho Kuan bu fırsattan faydalanmış, askerlerinden 1,000' den fazlasını getirerek baskın yapmıştır. âsiler de arı gibi kalabalık bir halde karşı koymuşlardır. Her iki tarafın tüfekleri ve topları birbirlerine ateş etmişlerdir. âsilerin atlılarından binlerce kişi de güneye doğru hücum etmişlerdir. Bu zamanda kalenin güneyindeki Çin topları iki defa onlara isabet kaydetmiştir. âsiler yer değiştirip kalenin doğusuna yürümüşlerdir. Onların gayesi, yandan hücum etmektir. Tam o sırada Mançu Tugayı içindeki Hsieh-ling rütbeli I-lê-t'un 伊勒屯 ve Hsiao-oh'i-hsiao 驍騎校⁷⁰ rütbeli Chin Lien-shêng 金連生 v.s., büyük

toplarla devamlı olarak ateş etmiş ve isabet kaydetmişlerdir. Bunun üzerine âsiler kaçmışlar, kalenin üstündeki Çin askerleri de sevinçten bağrışıp çağırmışlar ve kalenin dışına çıkıp yardım etmişlerdir. Hele bazıları, kapıdan çıkamadıkları için, halat ile aşağıya inip âsileri kovmuşlardır. Demek ki cesaretleri bir anda yüz misli kadar artmıştır. Aynı zamanda, âsilerden bir çok silâh, iâşe maddeleri ve hayvan almışlardır. Na-êrh-chi hemen bu durumu rapor ile anlatmıştır. İmparator'dan gelen fermanla denmiştir ki: "Gayretle harbedenler mükâfatlandırılacaklardır. Ancak Wên Lin harpten çekindiği için kendisine mükâfat verilmeyecek ve rütbesi de beş derece tenzil edilecektir."

"Çok geçmeden Chên-piao birliğinde Binbaşı olan Fu Kuo-hsiang 傅國相, iâşe naklinde emniyeti sağlamak için askerlerin başına geçerek Fu-k'ang (Teneger) şehrine giderken âsiler tarafından baskına uğramıştır. Fu Kuo-hsian kuşatılmaktan kaçmışsa da, emri altındaki askerlerden pek azı sağ kalmıştır. Böylece batı yolunun durumu daha da tehlikeli bir hal almıştır. Güney yolunda ise, Kaşgar'a bağlı Çin'li bir kale bir yıldan fazla bir zaman kendini savunabilmiştir. Sonra takviye gelmemesi sebebiyle, 12 Temmuz ayında Paşa (Yakup Bey) tarafından hücumla alınmıştır.⁷¹ Bu harpte, Pan-shih büyük memuru olan K'uei-ying 奎英, Wang 王 soyadlı karısı, oğlu Yü-chün 育俊, torunu Ling-ching 靈景, Pan-shih büyük memuru olan Fu-chu-ling-a 福珠凌阿, Niu-ju 鈕 soyadlı karısı, oğulları Ying-chün 英俊, Ying-min 英敏, Ying-chih 英志, üç kızı ve bir gelini kendilerini ateşe atmak suretiyle intihar etmişlerdir. Bayrak memurlarından 17 kişi ve müslüman memurlardan 13 kişi de bu intihar hareketine katılmışlardır."

NOTLAR

¹HCS, s. 326: Bu yerli müslümanlar Döngen'dirler.

²HCTC, YI, s.4030'da T'ien-man-la 田滿拉 ve Su-man-la 蘇滿拉 olarak yanlış yazılmıştır.

³HCS, s. 326'da başka bilgi verilmiştir: Kuça'daki Döngen'lerden Ma Lung v.s. toplanarak Pu-ko-nieh-ting 布格丁 Hoca'ya "Baş" ünvanı verip isyan etmişlerdir. Ayrıca M.E. Buğra başka şekilde izah etmektedir: " Aynı yılın (1864) 12 Temmuzunda Kuça şehrindeki Türk ve Tungan'lar isyan ederek şehri aldılar ve büyük tarikat şeyhi Rasidin Hoca'yı hükümdar seçerek ona "Han Hoca" ünvanını verdiler." Bk.DT, s.24 ve Sarki Türkistan Tarihi, s.366.

⁴Yasak 札薩克 , bayrak birliğinin başıdır. Bk. CTPC,s.11. Moğolcası Casah'dır.

⁵Dogudaki 4 şehir, Uc, Aksu, Kuça ve Piçan'dır. Bk. SWC,4,s. 113.

⁶Subaşı 蘇巴什 , Karaşar ile Turfan arasındaki posta istasyonlarından biridir. Turfan'a ait Toksun'a 110 mil uzaktadır. Bk. HCSL,I,s.586. Ayrıca HCCC,4,s.15b'de: Subaşı; Sarı-kul'un 230 mil kuzeyindedir.

⁷Mançu sülâlesi zamanında T'i-tu'nun emri altındaki yeşil bayraklı Tuğay'lara T'i-piao denir. Bk. TH,s.1260.

⁸Ho-chou 河州 , Shan-hsi eyâletinin batı bölgesinde büyük bir şehirdir. Mançu sülâlesi zamanında Lan-chou-fu ya aittir. Bk. TH,s.1670.

⁹Hsin-chiang-chi-yu 新疆紀遊 , s.195: A-hung 阿洪 ;HMSH, 6,s.123: A-hun 阿洪 ; HCS,s.326: A-hung 阿洪 şeklinde yazılmaktadır.

¹⁰HCS,s.326'da: T'o Ming 明 olarak yazılıyor ve Kansu'ya bağlı Lin-hsia 臨夏 'deki müslümandır diye kaydediliyor. HMSH, 6,s.123'de: T'o Tê-lin 得璽 olarak yazılıyor ve Ho-chou 河州 'daki müslümanlardandır diye kaydediliyor. Lin-hsia ise, Ta-hsia 大夏 nehrine yakın anlamındadır. Ho-chou da bunun başka bir edidir. Bk. TH,s.2389.

¹¹Chin-chi 金積 , aslında Chin-chi-pao 金積堡 'dır ve Sarı nehrin güney-doğu kenarında bulunmaktadır. Mançu sülâlesinin T'ung-chih saltanatı devrinde Kansu eyâleti içindeki Ning-hsia-fu 寧夏府 'ya bağlıdır. Bk. TH,s.2942.

¹²Ho-huang 河隍 , Ho-huang 河隍 'ın yanlış yazılışı olmalıdır. Sarı ırmak ve Huang nehrinin kısaltılmış şeklidir. Bk.TH, I,s.1671.

¹³Kuça isyanlarından bahsetmektedir.

¹⁴Batı kaynaklarında Çin'li sürgünlere Çampan deniliyor. Bk. Schuyler, Turkestan, I, s. 338 ve Sibirya'dan, IV,s.369.

¹⁵Bu olay hakkında HMSH,s.123'de şöyle söylenmektedir: "T'ung-chih saltanatının ilk zamanında Shan-hsi ile Kansu arasındaki yol geçilememiştir. Bu sebeple işgelerin oraya gönderilmesi de ke-silmıştır. Tu-t'ung emri altındaki Mançu ve Çin'li askerlerin ihtiyaçlarının karşılığı olan bir milyon'dan fazla Liang, 1862'den beri kesilmiştir. Yerinde toplanan para bunun onda birinden daha azdır. Asilerin generali olan So Huan-chang, bir müslüman ve Urumçi'deki T'i-piao birliğinde Ts'an-chiang rütbeli bir subaydır. Kendisi, Ho-chou'lu Ahun T'o Tê-lin ile beraber isyan etmiştir. 1864 Mayıs ayının başında,Kuça'daki Çin askerlerine yardım etmek bahanesi ile askerlerinden bir kısmını ayırmış ve bu fırsattan istifade edip isyan etmiştir. Ayın 21 inde,saat 19-21 arasında takviye kıtaatı yola çıkmıştır. Saat 21-23 arasında sürgünlerden Chu Hsiao-kuei, ihanetini haber vermiştir. T'i-tu olan Yeh-pu-ch'ung-ê, bunun hakkında soruşturma yapmak için So Huan-chang'ı memur etmiştir. Neticede Chu Hsiao-kuei iftira ve tahrik suçu ile kılıçtan geçirilmiştir. Bundan sonra isyan hakkında bilgi veren yoktur"

¹⁶HMSH,6,s.123'de, Yeh-pu-ch'ung-ê'nin yakalanmış olduğu kaydedilmekte ise de nasıl öldüğüne dair bir izahat verilmemektedir.

¹⁷Çangi 昌吉 , Ti-hua'nın kuzey-batısındadır. Yüan-ti-chih 元地志 ekinde,Yang-chi 仰吉 ; Hsi-yü-t'u-ti-jên-wu-lüeh 西域土地人物略 'de Ch'ang-tu 昌都 olarak yazılmaktadır. Bk. HCCC,1,s.19b.

¹⁸Tien-shih 典史 , Hsien'e bağlı memurlardan biridir. Vesikalara ve maliye işlerine bakar. Bk. TH,I,s.353.

¹⁹Turfan 吐魯番 , eskiden Kao-ch'ang 高昌 devleti idi. Ming-shih'de T'u-êrh-fan 土爾番 veya Huo-chou (Coço) 火州 şeklinde yazılmıştır. Bk. HCCC,2,s.1a-1b.

²⁰Ch'i-t'ai 奇台 , Ti-hua'nın güney-doğusundadır. Bk.HCCC, 1, s. 23b.

²¹Guçen 古城 , Ch'i-t'ai'nın 90 mil kuzey-batısındadır.Bk. HCCC,1,s.25a.

²²Hsien-ling 縣令 , Chih-hsien'in bir başka adıdır.

²³Shan-hsi ve Kansu eyâletlerinde oturanlara "Çir'li Müslüman" (Döngön) denir. Bk. HMSH,6,s.29.

²⁴Mu-lei-ho 木里河 , Ch'i-t'ai'nın 90 mil doğusundadır. Bk. HCCC,1,s.24b.

²⁵Sarıklı müslümanlar (Uygur'lar) demektir. Wei-shu: Yüan-ho 袁纘 , Wu-hu 烏護 ve Wu-ho 烏纘 ; Sui-shu: Wei-ho 韋纘 ve Hui-ho 回纘 ; T'ang sülâlesi zamanında: Hui-hu 回鶻 ; Pei-shih-chih: Kuei-ku 塊古 ; Hsi-yü-chi: Wei-wu-êrh 畏兀兒 ; Yüan-shih: Wei-wu-êrh 畏兀兒 ve Wei-wu-êrh 畏兀兒 ; Mançu sülâlesi zamanında: Ch'an-hui 韃靼回 ; bugün Wei-wu-êrh 韃靼回 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYTM,s.74 ve PCTC,s.58. Ayrıca, W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s. 413'de "Sart" olarak geçmektedir

²⁶Fu-k'ang 阜康 , Kung-ning'in 120 mil doğusundadır. Bk. HTYL,2,s.4b. Ayrıca T'ê-na-ko-êrh (Teneger) 特納格爾 veya Tun-la 墩刺 da yazılmaktadır. Bk. HCCC,1,s.22a.

²⁷Kung-ning 鞏甯 , T'i-hua şehrinin 8 mil batısındadır.Bk. HTYL,2,s.3b.

²⁸Tao 道 : Mançu sülâlesi zamanında, bir eyâlet bir kaç bölüme ayrılıp her bölüme Tao denir ve Pu-chêng-ssü 布政使 memuru tarafından idare edilirdi. Bk. TH,s.2585. Chên-ti-tao, Chên-hsi ile Ti-hua arasındaki idari bölgedir.

²⁹Chou州 , Mançu sülâlesi zamanında Shêng (Eyâlet) ve Fu府 'dan küçük, Hsien'den büyük bir idari bölgedir. Chih-chou 知州 memuru tarafından idare edilirdi.

³⁰Manas 瑪納斯 , Kung-ning şehrinin 330 mil batısındadır. Bk. HTYL,2,s.5b. Yüan-shih'de Ma-na-ssü 馬納思 şeklinde yazılmaktadır.

³¹Sui-lai 蘇來 , Ti-hua şehrinin 340 mil batısındadır. Bk. HCCC,1,s.7b. Yang-pa-ko-êrh-hsün (Yang-Balgasun) 陽巴噶爾達 de yazılmaktadır.

³²Ssu-ti-k'o 思的克 ise, DT,s.24'e göre, "Siddik Bey" olup bir Kıpçak'tır. Kendisi öteki inkılâpçılar la birleşmek istemiyerek Hokend hükümdarı Hudayar Hana itaat arzetti. Hokend Hanı, Büzruk Han Töre'yi Kaşgar valisi ve Yakup Kuşbeyini başkumandan tayin edip Kaşgar'a gönderdi. Bunu gören Siddik Bey, Yangişar'a gidip vaziyet almışsa da, Yakup Kuşbeyinin terkip ettirdiği bir suikast neticesinde öldürülmüş ve Kaşgar vilâyeti resmen Hokend Hanlığına ilhak edilmiştir.

³³M. E. Buğra'ya göre, 14 Şubat 1864'de Hoten ahalisi Abdurrahman Paşanın kumandası altında isyan ederek Çin'lileri yoketmiş ve Abdurrahman Paşanın babası Hoten Müftüsü Habibullah Hacı'yı Hacı Padişah namıyla hükümdar seçmiştir. Bk. DT,s.24 ve Şarki Türkistan Tarihi, s.366 ve 381-389.

³⁴Hami 哈密, Moğolcası Kamil; HSMH,6,s.21: Uygur'lar buna Ha-mu-êrh (Kumul) 哈密 veya K'u-mu-êrh (Kumul) 庫木耳 diyorlar. Sonraki Han-shu: I-wu-lu 伊吾盧; Chin-shu 晉書: I-ho Hsien 宜和縣; T'ang sülâlesi zamanında: I-chou 伊州; Yuan sülâlesi devrinde: Ha-mi-li 哈密力; Ming sülâlesi zamanında: Ha-mei-li 哈密里 ve Ha-mi Wei 哈密衛; Mançu sülâlesi devrinde Hami T'ing 哈密廳; bugün Hami Hsien 哈密縣'dir. Bk. HCCC,2,s.13a-14b. Ve HYTM,s.31.

³⁵Barkul 巴里坤, Pa-êrh-k'u-êrh 巴爾庫爾 ve Pa-li-k'u-lê 巴里庫勒 da deniyor. Han sülâlesi devrinde: P'u-lei 蒲類 蒲類 devleti; Mançu sülâlesi devrinde: Chên-hsi Fu (ve T'ing) 鎮西府 (廳) idi. Bk. HCCC,2,s.8a-9a ve HYTM,s.21.

³⁶Po-hsi-êrh'in âsilerle mücadelesi hakkında HSMH,6,s.14-15'de fazla bilgi verilmiştir: 29 Ağustos 1864 gece yarısında, Hami'deki Çin'li müslümanlardan Ma Chao-ch'iang 馬兆強 ile Ma Huan 馬環 v.s. Hami'nin sokaklarını ve köylerini ateşe verip yağma etmişlerdir. Oradaki Pan-shih büyük memuru Wên Ch'i, Urumçi'deki yeni T'i-tu Wên Hsiang, Muavin Komutan Wang Tê-fu 王德淳 ve Chün-wang ünvanlı Po-hsi-êrh emirleri altındaki müslümanlarla çıkıp harbetmişler ve Chao-ch'iang v.s. 1,000 fazla kişiyi öldürmüşlerdir. Geri kalan âsiler T'u-ku-li-k'o (Tugulik) 圖古里克 'ye kaçmışlardır. Bu sebeple, Chün-wang sarı at başlığı ile mükâfatlandırılmıştır. Eylül ayının 2 sinde, Tugulik'daki müslüman âsi olan Ma T'ien-ts'ai 馬添才, gümrük bürosunda çalışan memurları, işçileri ve 70 Çin'li aileyi öldürmüş ve Hsin-ch'êng 新城 'e hücum etmiştir. Bunun üzerine, Chün-wang, Yanggin olan Pa-hai 巴海 ve Shou-pei rütbeli Chao Ying-chieh 趙英傑 'e âsileri yakalamalarını emretmiştir. Onlar âsileri Kuzey dağında bulunan Pan-fan-kou 板房溝 'ya kadar takip edip T'ien-ts'ai ile babasını öldürmüşlerdir. 1856 Şubatında Lung-yu 隴右 yolu geçilemediğinden, rapor verilerek Su-chou, Moğolis tan'daki çölün güneyi, Kuei-hua 歸化 şehri yoluyla işenin sağlanması istenmiştir ki, gidip geliş bu yoldayız gün sürer. Fakat o zamanki posta istasyonları çölün kuzeyinde idi. Moğolların güneyde posta istasyonu kuracak hali yoktu. Ayrıca o zamanda Hami'deki Mançu askerleri ancak 500'den biraz fazla idi. An-hsi 安西 'den gelen takviyeden 200 kişi ayrılıp savunmaya geçilmişse de bu kadar kuvvet kâfi gelmemiştir. Sarıklı müslümanların ve Çin'li milislerin fazla olmasına rağmen, savaşı daha öğrenmemişlerdir. Bundan başka, Turfan'daki müslüman âsiler de sık sık mey

dan okumuşlardır. Mayıs ayında müslümanlardan Heh-lao-wa 黑老哇 ve Su-pu-kô 蘇布格 v.s. isyan etmişlerdir. Pan-shih büyük memuru olan Chia-ko-tang-a kurşunla vurulup ölmüştür. Âsiler de Çin kalesini ele geçirmiş ve müslüman kalesine girip Chün-wang'ı tehdit etmişlerdir. Bu yüzden Chün-wang güçlük çekmiştir. Başlangıçta, Su-chou'da Komutan olan Tê-hsiang, 1,000 kişi ile ona yardım edeceğine söz vermiştir. Fakat Su-chou'daki müslümanlar da isyan etmişlerdir. Bu sebeple, askerlerinden bir kısım ile ayrıramamıştır. Haziran 1866'da, Barkul'da Komutan olan Ho Kuan, ona yardım etmesi için Yu-chi rütbeli Ling-hsiang 凌祥 'a emretmiştir. Bu suretle, müslüman kalesi kurtulmuştur. Âsiler de Turfan'a kaçıp saklanmışlardır.

³⁷Jimsa 濟木薩, Ti-hua'nın 400 mil kuzey-doğusundadır. Bk. HCCC,1,8a. Ayrıca HTYL,2,s.23a'da Chi-mu-sha 吉木薩 şeklinde yazılmaktadır.

³⁸Hui-yüan 惠遠, İli merkezinin 15 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC,1,s.9a.

³⁹Hui-ning 惠甯 'e eskiden Bayanday denmiş olup, İli'nin 70 mil güney-doğusundadır. Bk. HCCC,2,s.19b.

⁴⁰İli'deki isyanlar hakkında DT,s.24 ve Şarki Türkistan Tarihi, s.367-370'de şöyle söylenmektedir: "Aynı yılın (1862) sonlarında İli vadisindeki Türk ve Döngen'ler birleşip Çin askerlerini ve Çampan'ları yoketmişler, Alâ Han isminde bir Türk başbunu hükümdar seçmişler ve ona Alâ Han Sultan ünvanını vermişlerdir." Bu bilgi Çin kaynaklarında yoktur. Kaldı ki verilen tarih te yanlıştır. Ayrıca batı kaynakları hakkında bk. W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s.411-431.

⁴¹Ning-yüan 甯遠 'a, eskiden Ku-lê-cha (Kulca) 固勒札 denirdi. Chin-ting-shih 金頂寺 de denir. Yeri, İli merkezinin 120 mil güney-doğusundadır. Bk. HCCC,1,s.9a.

⁴²Çahar, 察哈爾 Kalmık soyudur. Doğu Türkistan Mançu hakimi yeti altına alındıktan sonra, Çahar eyâletindeki Çahar askerlerinden 1,800 kişi İli nehrinin güneyine nakledilmiştir. Bk. SWC,4,s.108. Ayrıca Sibirya'dan, IV,s.345 ve 414'de Çagor ve Çahar şeklinde geçmektedir.

⁴³W. Radloff, buna Siratu diyor. Bk. Sibirya'dan, IV,s.414.

⁴⁴Turgut ve Hoit, E-lu-tê (Ölet) 額魯特 'ye bağlı 4 Oyrat 衛拉特 'a mensupturlar. Hoit, eskiden çok küçük olduğu için, diğer Oyrat olan Dörbet 杜爾伯特 'ye tabi olmuştur. Sonra Turgut, Rusya'ya göçmüştür. Onun yerine Hoit geçmiştir. O zamandan beri 4 Oyrattan biri olmuştur. Şu hale göre, Ming sülâlesindeki 4 Oyrat, Ho-sho-t'ê (Hoşot) 和碩特, Chun-ko-êrh (Cungar) 準噶爾, Dörbet ve Turgut'tur. Sonraki 4 Oyrat, Hoşot, Cungar, Dörbet ve Hoit'tur. Ayrıca Mançu, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra, Turgut bir daha Rusya'dan dönmüştür. Bk. Mêng-ku-yu-mu-chi 蒙古遊牧記, 11,s.279-280.

⁴⁵Yar 雅爾, Tarbagatay'ın 200 mil kuzey-batısındadır. Eskiden I-k'o-ming-a-t'ê 伊克明阿特 kabilesi burada göçebe olarak yaşamıştır. Bk. HCCC,2,s.23a.

⁴⁶HCTC,VI,s.4308'de Mi-hsing 米興 olarak geçmektedir.

47 HCTC, VI, s. 4308'de Liu Kuang-ho 劉光和 olarak kaydedilmektedir.

48 San-kung 三一, Urumçi'nin 20 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC, 1, s. 18a.

49 Mu-k'o-fa-s 穆克發額, yanlış bir yazılıştır. Doğrusu, Mu-k'o-têng-s 穆克登額'dir. Bk. HCTC, VI, s. 4309.

50 Mançu sülâlesi zamanında, her eyâletteki Komutan'ın emri altında bulunan Çin'li askerlere Chên-piao 鎭標 denirdi. Bk. TH, s. 2997.

51 Hsü Hsueh-kung 徐學功, bir Ti-hua'lıdır. Esasen general ailesinde büyümüş ve çiftçilik yapmıştır. Asiller Kung-ning'e hücum ettikleri zaman, işe göndermek için, yedi kardeşi ile birlikte bir kaç defa muhasarayı yarmışlardır. Sonra kardeşleri ölmüşlerdir. Kendisi milis kuvvetlerinin başına geçerek Asilere karşı koymuştur. Asiller de onun gösterdiği cesarettten korkmuşlardır. Bk. HCTC, VI, s. 4309. Fakat burada Hsueh-kung 學攻 olarak yanlış yazılmıştır.

52 HCTC, VI, s. 4309'da Hsi-an 西安 yolu olarak yanlış yazılmıştır. Doğrusu Hsi-nan (Güney-batı) 西南 yoludur.

53 HCTC, VI, s. 4309 ve HSMH, 6, s. 124'de Pa-hsia 帕夏 şeklinde yazılmaktadır.

54 TasKent 塔什干, eskiden Chaj denirdi. Wei-shu: Chê-shê 者吉; Sui-shu: Shih-kuo (Tas Devleti) 石國; Hsi-yü-chi: Chê-shih 赫詩; Ching-hsing-chi: Chê-chih 赫支 ve Ta-wan 大宛; Yeni T'ang-shu: Chê-chih 赫支 ve Chê-chê 柘折; Yuan-shih: T'a-shih 塔史 ve Ch'a-ch'ih 察赤; Ming-shih: Ta-shih-kan 達夫干; Mançu sülâlesi zamanında: T'a-shih-han 塔什罕 şeklinde yazılmaktadır. Bk. HYTM, s. 70.

55 HCTC, VI, s. 4309 ve HSMH, 6, s. 124: A-ku-po 阿古柏; HCS, s. 326: Ya-k'u-po 雅庫伯; CCHW, I, 89, s. 8498: Yeh-ku-po 耶古柏 şeklinde yazılmaktadır.

56 Kuş Begi 和碩伯克, Başkumandan'dır. (Fdeyth, Trade Routes... s. 6) HCCC, 2, s. 3b ve HSMH, 6, s. 124: Hu-shih Po-k'o 胡什伯克 şeklinde yazılıyor.

57 Piçan 關展, Han sülâlesi zamanında Hu-hu 狐胡 devleti idi. Hsi-yü-t'u-chih'de eski Shan-shan 善善 devleti tahmini doğru değildir. Bk. HCCC, 2, s. 6a-6b.

58 HCTC, VI, s. 4309'da aynı izah vardır. Bilindiği gibi, bu yanlış bir bilgidir. Doğrusu Pa-hsia 帕夏 tabiri, "Paşa" (general) kelimesinden alınmıştır.

59 Kutuktu 胡圖克圖, Tibet'teki büyük Lama'nın ünvanıdır. Moğolcası "Hutuhtu" ve "Hutuhta"dır. Bk. Sibirya'dan, I, s. 164. Ayrıca Hu-t'u-k'o-t'u 胡土克圖 ve Hu-t'u-k'o-t'u 胡土克土 şeklinde de yazılır. Bk. TH, s. 575 ve 2362.

60 Sumul 蘇木, Mançu, Soyon ve Kalmık'larda teşkilât bölümüdür. Bk. Sibirya'dan, IV, s. 344.

61 HCTC, VI, s. 4311'de Moğol askerlerinden 3,000 kişi, Lama rahiplerinden 1,000 kişi ve Çin'lilerden 300 kişi olarak kaydolun-

muştur.

62 Solon 索倫, Tunguz boyudur. Mançu'lar Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Şibe askerlerinden 1,000 kişi ve Solon askerlerinden 1,000 kişi v.s.'yi İli nehrinin güneyine yerleştirmiştir. (SWC, 4, s. 108)

63 Şibe 錫伯, Tunguz boyudur. Sibirya'dan, IV, s. 34vd. Şibâ şeklinde geçmektedir. Ayrıca bk. Not 62.

64 Nan-hu (Güney Gölü) 南湖, büyük ve küçük olmak üzere iki nan-hu'ya ayrılmıştır. Büyük Nan-hu, Hami'nin 76 mil, Küçük Nan-hu ise, 36 mil güneyindedir. Bk. HCCC, 2, s. 15a.

65 Sui-ting 綽定, Hui-ning şehrinin 30 mil kuzeyinde olup ismi Wu-ha-êrh-li-k'o (Ugarik) 烏哈爾里克'dir. Bk. HTYL, 2, s. 1b.

66 Ti-wo-pao 地窩堡, Ti-wo-p'u 地窩鋪 'nun başka yazılışı olmalıdır. Urumçi şehrinin 30 mil batısındadır. Bk. HCCC, 1, s. 19a.

67 Sung-shu-t'ang 松樹塘, Chên-hsi (Barkul) merkezinin 160 mil güney-doğusundadır. Bk. HCCC, 2, s. 9b.

68 San-t'ang-hu 三塘湖, Chên-hsi (Barkul) şehrinin 240 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC, 2, s. 9b.

69 Ta-ch'üan (Büyük Çeşme) 大泉, Chên-hsi (Barkul) şehrinin doğusundadır. Bk. HCCC, 2, s. 9a.

70 Hsiao-ch'i-hsiao 驍騎校: Mançu sülâlesi zamanında, Sekiz Bayrak askerlerinden Hsiao-ch'i Tugayları vardı. Bunlar Hsiao-ch'i-ying-t'ung-ling 驍騎營統領 ve Hsiao-ch'i-hsiao subayları tarafından idare edilirdi. Bk. TH, s. 3259.

71 Yakup Beyin Kaşgar'ı almasından sonraki isyanlar, konumuz dışında olduğundan, burada bunlardan ayrıca bahsedilmemiştir.

II. HOKEND'LİLERİN MUDAHALESİ

1. Ticaret münasebetleri

a. Ticaret meseleleri

CCHW, I, 56, s. 8113

1828 yılında tebliğ olunmuştur:

"Tê-ying-a 德英阿¹ v.s., kuzey yolundaki çay ile Rheum officinale'ye dair bir takım ticaret yönetmelikleri üzerinde araştırmalar yapıp alınacak tedbirler hakkında rapor vermişlerdir.

Raporda yapılan tekliflerin tafsilâtlı ve yerinde olduğu belirtilmiştir. Na-yen-ch'êng'in raporuna göre, Cihangir'in karışıklık çıkarması, Andican'lıları Doğu Türkistan içinde ve dışında tahrik etmesi sebebiyle vukua gelmiştir. Bu sebeple, Andican'lıların çay ile Rheum officinale'yi alıp karakol dışında satmaları kesin olarak yasak edilmelidir.

Bunun üzerine İmparator, durumun yerinde dikkatle incelenip ona göre yönetmelik yapılmasını emretmiştir. Şimdi, Tê-ying-a v.s.'nin raporu na göre, güney yolu hakkındaki yönetmelik, Na-yen-ch'êng tarafından incelenip rapor verilecektir.

"Kuzey yolu ise, İli ve Tarbagatay'dan geçmekte ve Kazak ve Kırgız kavimleri bu yol civarında bulunmaktadır. Güney yolundaki şehirlerde olduğu gibi, bu yol üzerinde de ticaret yapılması kesin olarak yasak edilecektir. Çünkü karakol dışındaki Hokend'liler gibi müslüman kabileler her zaman karışık çay ve ince çay içerler ve daima kaçak olarak alıp karakol dışına getirirlermiş. Hatta İli'de kalan Andican'lılar, önceden fazla ücret alarak Kazaklarla alışveriş yaptıktan sonra, onlarla beraber bu çayları karışık olarak dışarıya götürmüşlerdi. Böylece, her sene kaçak olarak karakol dışına çıkarılan çayların miktarı, 100,000 - 300,000 Çin kilosu tutuyordu. Bundan başka, bu Andican'lılar aynı zamanda Güherçile gibi yasak malları da gizlice götürmüşlerdir. Bu hususta, sınır emniyeti ihlâl edilmiştir. Bu sebeple, Andican'lıların geliş ve gi-

dişlerini kesmek için, her şeyden evvel, yabancıların kullandıkları çayı yasak etmek gerekir. Halen karakol dışına sevkolunan çay, cins ince çay ile karışık çaydır. Bunların hepsi, kuzey yolundaki tüccarlar tarafından Kuei-hua 歸化² şehrinde alınıp Guçen'den İli'ye sevkolunmaktadır. Andican'lılar bunları yeniden buradan alıp karakol dışına göndermektedirler. Bunun üzerine, çayın İli ve Tarbagatay'a gönderilmesi ve Andican'lıların kaçak olarak alması kesinlikle yasaklanmıştır. Büyük çay ve kilolu çayı ise, zaten Andican'lılar almazlar. Bunlar kuzey yolundaki tüccarlar tarafından asker ve ahali için satın alınıp sevkolunur. Bundan sonra da alınıp gönderilmesi serbesttir. Ancak ikinci derece çay daima İli tarafından resmi mallarla birlikte ve 30,000 Çin kilosundan fazla olarak getirilecektir. Böylece Çin askerleri, istedikleri gibi çay alsınlar! Son zamanlarda verilen karara göre, gelecek yıldan itibaren ikinci derece çayın miktarı on binlerce kilo artırılacak ve isteyen, memurdan istediği kadar alabilecektir. Ve İli'ye gönderip orada istikbal için kalsın! Bu suretle, kurnaz tüccarın fırsattan faydalanması önlenmiş olacak ve asker ile ahali de pahalı çay içmeyecektir.

"Rheum officinale'ye asker ve ahali'nin senelik ihtiyacı azdır. Karar verildi ki, o da çay meselesi gibi araştırılıp münasip bir tedbir alınacaktır. Çay alışverişi için, ticaret memurlukları kurulacaktır. Bu maksatla, Urumçi'deki Tu-t'ung ile Shan-kan Tsung-tu tarafından görüşmeler yapılarak İli ve Tarbagatay'ın belli yerleri seçilecektir. Bu suretle, Lan-chou 蘭州³ ve kuzey yolundaki tüccarlar daha kolay kontrol edilebileceklerdir. Ancak, ticaret memuru tayin edilinceye kadar, tüccarların aldıkları çay ve Rheum officinale'lere, Urumçi'deki Tu-t'ung tarafından tasdikname verilecektir. Tasdiknamede, kontrolü kolaylaştırmak maksadıyla, malın cinsi ve kilosunu yazılacaktır. Bundan başka, askerler de mühim geçitlere gönderilip kontrol edeceklerdir. Eğer mallar tasdiknamede yazılı beyana uyarsa geçmesine müsaade edilecektir. Kaçak olarak biraz karışık çay ve ince çay getirilirse, kaçak kanununa göre, cezalandırılacaktır. Buna mukabil, görevli askerler malı gasbeder, saklar veya rüşvet alırlarsa veya görevlerinde ihmal gösterirlerse en sert şekilde cezalandırılacaklardır. Ayrıca, karar verildi ki, K'u-êrh-k'a-la-wu-su (Kurkara-usu) 庫爾喀喇烏蘇⁴ daki Ling-tui büyük memuru idaresi altında K'uei-t'un (Kuytun) 奎屯⁵ adlı yere, bir memur tayin edilecek ve orada bir karakol kurulacaktır. Görevli memur dikkatle kontrol edecek ve gerektiği gibi teker teker kaydedip, İli ile Tarbagatay'a bildire-

cektir. Tüccarlar İli'ye varınca, İli'deki büyük memur v.s., askerleri görevlendirip T'a-şrh-ch'i(Talki) 塔爾奇⁶'deki birinci durakta bir daha kontrol edecektir. Şehre girdikten sonra, memurlardan T'ung-chih sorumlu olacaktır. Kendisi dosya hazırlayıp kaydedecek ve her ay yekûn yapıp mufassal rapor verecektir. Aynı zamanda Tarbagatay'daki Ts'an-tsan büyük memuruna aynı şekilde hareket etmesi bildirilecektir. Bunun yanında, İli bölgesi içindeki karakollarda, Kazak'ların yaptıkları alışverişler Hsieh-ling gibi subaylar vasıtası ile kontrol edilecektir. Bu subaylar, çay ve Rheum officinale'lerin kaçak olarak karakol dışına katıyen çıkarılmamasını sağlamak için tüccarlarla bir kontrat yapacaklardır. Buna rağmen kaçakçılık olayları vukubulursa, her iki taraf birden ağır şekilde cezalandırılacaktır. Bu suretle Andican'lılının geliş gidişi kesilecektir. Bundan başka, görevli T'ung-chih memuru gibi memurlara, her zaman dikkatle kontrol etmeleri hususunda tebliğat yapılacaktır. Kaçak olarak alınıp saklanmış çay tesbit olunursa, daha ağır cezalara çarptırılacaklardır. Esasen İli ve Tarbagatay'da resmî çaydan içecek hem zengin hem dürüst bir aile yoktur. Karar verildi ki, Urumçi'deki Tu-t'ung'un ticaret memurluğunu kurmasından sonra, tüccarlar ikinci derece çayı sevkettiklerinde fatura üzerinden satış yapmalarına karar verilmiştir. Büyük çay ve kilolu çay ise, Guçen'deki ticaret memurunun müsaadesine tâbidir. Çayın İli ve Tarbagatay'da satılması Tu-t'ung'un vereceği tasdiknameye bağlıdır. Ne fatura ne müsaade ne de tasdikname olmazsa, kaçak muamelesine tâbi tutulup cezalandırılacaktır. İli'nin senelik çay ihtiyacı tesbit yoluyla ancak bir yıl sonra belli olacaktır. Böylece tesbit olunacak ihtiyaç rakamı Shan-kan Tsung-tu ve Urumçi'deki Tu-t'ung'a bildirilecektir. Tâ ki fatura ona göre verilsin! Her zaman böyle hareket olunsun!"

CCHW, I, 56, s. 8114

1828'de tebliğ olunmuştur:

"Na-yen-ch'êng v.s., yabancıların alışverişlerini sıkı bir şekilde kontrol etmek ve bozulmuş, tefessüh etmiş alışkanlıkları ortadan kaldırmak maksadile ticaret mahalleri kurulmasını hedef tutan bir rapor vermişlerdir.

"Kaşgar ve Yarkend sınırda bulunmaktadır. Karakol dışındaki kabilelere mensup tüccarlar, buralara gelmek için Hokend'den geçmemelidirler. Bu kabilelerin hepsi ticaret ile iştigal etmektedir. Hokend ile olan

ticarî münasebetleri kesmekle, bu gibi sadık ve uslu kabilelerin geçimlerine de tesir edilmiştir. Bu doğru değildir. Şimdi, onların raporlarına göre, mühim geçitler araştırılıp bulunacak ve Kazak'ların İli'de ticaret yapmasını mümkün kılan yönetmelik gibi bir yönetmelik oralarda onlara da uygulanacaktır.⁷ Onlar için, en iyi çare budur.

"Yapılan teklife uygun olarak verilen karara göre, Karanga 喀浪圭 karakolunun dışında Ming-yul 明約洛 adlı yerde ticaret mahalli kurulacaktır. Aynı zamanda, kulesi de tamir edilecek ve genişletilecektir. Tu-ssü 都司 ve Shoupei 守備, 200 asker emirlerine alarak oraları idare ve kontrol edeceklerdir. Bütün malların alışverişinde, İli'deki ticaret yönetmeliği uygulanacaktır. Raporda da belirtildiği üzere, bundan sonra ticarî malların fiatları görüşülüp tesbit olunacak ve mallar birbirleriyle mübadele edilecektir. Bu suretle, Çin'in madenî parasının karakol dışına çıkmaması sağlanmış olacaktır. Eğer tüccar ve halktan gümüş para kullananları gördürse, aldıkları mallar müsadere edilecek ve bundan başka, ağır şekilde cezalandırılacaklardır. Böyle bir hareket, şüphesiz sınır idaresinde, yerinde bir tedbirdir. Yalnız kendi namına hareket etmesi ve görevinde zamanla ihmal göstermemesi hususunda dikkatini çekmek gerekir. Bundan sonra, büyük memur v.s., her zaman gayretle araştıracaklar ve daima yönetmeliğe göre hareket edeceklerdir. Asla ihmal olunmasın ve karışıklığa sebebiyet verilmesin!"

CCHW, I, 56, s. 8114

1828'de tebliğ olunmuştur: "Daha önce, karakol dışındaki kabilelerin hepsi ticaret ile iştigal etmişlerdir. Hokend ile olan

ticarî münasebetleri kesmekle bir çok yabancıнын zor duruma düşmesine sebebiyet verilmiştir. Bu doğru değildir. Onun için Na-yen-ch'êng v.s. nin raporlarında teklif edilen ticaret yönetmeliği kabul edilmiş ve o na göre hareket edilmiştir. Şimdi, Buhara da ticaret yapmak için saygı ile ricada bulunmuştur. Bu kabile de Âsi Cihangir'in ailesini saklamıştır. Buna rağmen, Hokend gibi âsilere açıkça yardım etmemiştir. Bu sebeple ticaret ricası kabul edilebilir. Ancak gayet dikkatli araştırma yaparak Hokend tüccarlarının fırsattan faydalanmalarına imkân verilmemelidir. Yoksa uygun olmaz. Maksat Hokend ile ticarî münasebetleri kesmektir. Aksi halde yabancıнын tuzacağına düşülmüş olur; Hokend'e göz dağı verilmediği gibi diğer yabancılar da büyük altından güllerler. Şimdi, Na-yen-ch'êng'in yaptığı araştırmaya göre, Buhara Hokend'in hareketinden gerçekten çok mutazarrır olmuştur; bu sebepten, K'a-la-t'i-chin (Kara-tigin) 喀拉提錦 ve Pa-ta-k'o-shan (Badakşan) 巴達克山⁸ yoluyla buraya gelmeyi çok istemektedir. Bu istek yerine getirilecektir. Fakat gene de teyakkuzu elden bırakmamalıdır. El verir ki Hokend ile birleşerek isyan etmelerine imkân bırakılmasın! Hatılara sebebiyet verilmesin!"

CTPC, s. 288

1828'de tebliğ edilmiştir:

" Andioan'lılar daima ticaret yapmak için karakola girmiş ve Çin kıtasından Rheum officinale, çay ve güherçile alıp diğer yabancı-lara satmışlardır. Bu gibi şeyler çok kötüdür. Bundan sonra, İli'deki ticaret mahalline derhal memurlar tâyin edilecek ve görevlerine başlayacaklardır. Andioan'lılar karakola kadar gelip, alışveriş yaptıktan sonra ayrılacaklardır. Aileleri ve malları şehirlerde bırakılamaz. Bu suretle isyanlar önlenmiş olacaktır."

CTPC, s. 388

1828'de tebliğ edilmiştir:

" Verilen karar gereğince, İli'de 10 seneden fazla oturan Andioan'lılara, ziraat yapmaları için müslüman ailelerin yanında kalmalarına müsaade edilmiştir. Fakat evlenmeleri ve mülk edilmeleri yasaktır. Ayrıca, güney yolunda oturan ve henüz kovulmayan yabancıların hepsi müslüman aileler nezdinde toprak işleriyle uğraşabilirler. Kanunlara aykırı hareketleri görülürse, hemen dışarıya atılacaklardır. Her sene bun

ların bir kısmı kovulursa sayıları değişeceğinden sayım yaptırılacak ve bu hususta bir rapor verilecektir."

COHW, I, 56, s. 8113-8114

1828'de tebliğ olunmuştur:

" Hokend'liler daima ticaretten istifade ederek diğer yabancıları kazançtan mahrum etmişlerdir. Bundan başka, kendileri de kıymetli mallar gibi Âsi Cihangir'in ailesini saklamışlardır. Bu defa, Andioan'lılar karakol dışına kovulmuşlar ve fazla olarak çay ve Rheum officinale alışverişleri de kesilmiştir. Ticaret bakanları olan Ming-pa-shih (Bin-başı) 明巴什 Mai-ma-t'ê Hsi-li-p'u (Mahmad Şerif) 邁瑪特習里譜, müslümanlardan Chih-mao-lo (Gemal) 之毛洛 adlı bir Hakim Begi tarafından teşvik edilmesi neticesinde bir kimse ile mektup göndermiştir. Bu mektupta kullanılan tabirler, eskisi gibi mağrur ve kaba değilse de, gene de matluba muvafık görünmüyor. Bu sebeple, görüşme teklifi Na-yen-ch'êng v.s. tarafından kabul edilmemiş ve karakol dışına atılmıştır. Yapılan hareket çok doğrudur. Ticaret münasebetleri kesileliden beri, yabancı kabileler çok güçlük çekmiş ve Hokend'den şikâyet etmişlerdir. Her şehirde yasağa dikkat ve gayretle devam olunursa, Hokend'in sıkıntısının zamanla artacağı şüphesizdir. Sonunda bize boyun eğmek zorunda kalacak ve bir daha da kafa tutmaya cesaret edemeyecektir. Diğer taraftan, Hokend'in barış isteğinin ciddiyetine inanılıp kabul edilirse, bu hareket, onun diğer yabancılar nezdinde itibarının artmasına yol açacaktır. Bu takdirde onun tuzacağına düşülmüş olmaz mı? Na-yen-ch'êng v.s., bunu böylece anlayıp ona göre uygun bir tedbir düşüneceklerdir. Ayrıca, her şehirde önemli geçitler dikkatle araştırılıp kontrol edilecektir. Biraz çay ve Rheum officinale'lerin alınmasına bile müsaade edilmeyecektir. Karakol dışındaki uslu kabileler ise, ticaret yönetmeliğine göre alışveriş yapacaklardır. Ancak, Hokend'li tüccarların kurnazlıkla işe karışmalarına imkân bırakılmıyacaktır. Yoksa yabancılar büyük altından güllerler. Şimdi, esir Çin askerleri ve müslümanlar geri verilmişlerdir. Zaten bu husus, duruma fazla tesir etmez. Âsi Cihangir'in ailesi, Hokend'de saklanmış olsa bile bunun üzerinde fazla düşünülmeğe ve teslim olmaları için onları zorlamaya değmez. Çünkü, Na-yen-ch'êng v.s. nin raporlarında şöyle söylenmiştir: Cihangir'in oğlu, Büzruk, en kütüsünden, olsa olsa bir Cihangir kadar olur. 10-20 bin asker onu bastırmaya yeter. Bu

sebeple onun ne önemi vardır? Bu itibarla, Na-yen-ch'êng, İmparatorun daha önce verilmiş olan emirlerini tatbik ederek Hokend'e sığınmış olan âsinin ailesinin tesliminde ısrar etmeyecektir. Eğer Hokend, ticaret münasebetlerinin kesilmesi dolayısıyla hakikaten pişman olur ve Cihangir'in ailesini teslim etmek suretiyle isyanın kökü kazınırsa, çok iyi olacaktır. Aksine, tehdit edilmesine rağmen, sanki bulunmaz bir malmiş gibi bu aileyi saklamakta devam eder veya gerçekten bir sa vaşı göze alırsa bu takdirde yapılacak şey tıpkı ağacın gövdesinden yeni bir dal çıkmış gibi daha karışık olacak değil mi? Bundan başka, Na-yen-ch'êng iade olunan Çin askerleri ve müslümanlardan Tê-k'o-chin-pu 德克全布 'ya Hokend'in durumunu sormuştur. Acaba o yalan söylemiş olabilir mi? Tafsilât vermiş mi? Karar verildi ki, esir olan 22 Çin askeri ve müslümanlardan hem akıllı hem de sadık olanlar seçilip İshak ile beraber, onlara teker teker sorulacak, böylece Hokend'in durumu birer birer dikkatle araştırılıp bir rapora bağlanacaktır."

CCHW, I, 56, s. 8114

1829 yılında tebliğ edilmiştir:

" Jung-an, çay ve Rheum officinale'nin kaçak olarak yabancılara satılmasının yasaklanması ve bunun tatbikatı hakkında bir rapor vermiştir.

"İnce ve karışık çayların, İli ile Tarbagatay bölgelerine sokulmasını yasaklamak için, Kurkara-usu'ya bağlı Kuytun adlı yerde karakol kurulmuş ve kontrole başlanmıştır. Bir sene içinde Batı ve Kuzey yollarındaki kaçakçılar tamamen temizlenmiştir. Andican'luların da diğerlerle birleşerek kaçakçılık yapmaları önlenmiştir. Bundan başka, İli ve Tarbagatay'ın ihtiyacı olan ikinci dereceli çay ile büyük ve küçük kilolu çaylar, görevli tüccarlar tarafından her zamanki gibi sağlanmış ve günlük hayatta hiç bir zaman darlık yaratılmamıştır. Şimdi, sınır bölgesi artık sükûnete kavuşmuştur. Karar verildi ki, İli generali ve Tarbagatay'daki Ts'an-tsan büyük memuru, ince çayın dahile sokulmaması için, Kuytun'dan asker sevk edilip dikkatle kontrol yapılmasını emreceklerdir. Bundan başka, Kuytun ve Talki'deki birinci karakolda bulunan askerlerin gasp, rüşvet ve kasden savaçlama gibi yolsuz hareketlerine asla müsamaha gösterilmeyecektir. Bu hareketleri yapanlar olursa, tüccarın ve ahalinin şikâyeti dikkate alınacak, yapanlar iki kat cezaya çarptırılacaktır. Ayrıca, sınırdaki karakolların

etrafi her zaman dikkatle korunacaktır. Zamanla biraz da olsa, asla ihmal gösterilmeyecektir."

GCHW, I, 56, s. 8114

1830 yılında tebliğ olunmuştur:

"Kaşgar v.s. yerlerdeki tüccarların ve müslümanların karakollara girip çıkarak kaçakçılık yapmalarını önlemek maksadile hazırlanan ceza kanunu tasdik edilmiştir."⁹

SWO, 4, s. 131-132

"1831 yılında, Pi-ch'ang, Kaşgar'daki Ts'an-tsan büyük memuriyetine tayin olundu. Hokend, büyük bir Çin kuvvetinin geldiğini ve İli, Uo ve Kaşgar'dan olmak üzere üç koldan Hokend üzerine hücumla geçtiğini haber alınca, savunmak için, sınırların iki tarafında setler inşa etti. Ayrıca, Rusya'ya elçi göndererek yardım talebinde bulundu. Rusya ise, Hokend ile Çin arasındaki savaşın yeni başlamış olduğunu ileri sürerek Hokend elçisinin Rusya ülkesine girmesini kabul etmedi. Bu suretle, dışarıdan bir yardım alamayan Hokend, Çin'e ticaret münasebetlerinin yeniden kurulması teklifinde bulundu. Bunun üzerine, İmparator, Ch'ang-ling ile Yü-lin'in Kaşgarı gitmelerini ve Yang Fang'ın dönmesini emretti.

"Temmuz ayında (1831) Ch'ang-ling Kaşgar'a geldi. Hokend'den gönderilen üç elçi, cereyan eden olayları anlatıp ticari münasebetlerin yeniden kurulmasını teklif ettiler. Başka teklifleri olmadığını söylediler. Bu teklife karşılık, Ch'ang-ling, İsi liderin teslim edilmesi ve esir Çin askerleri ile ahalinin serbest bırakılması şartını ileri sürdü. Bu elçilerden ikisi iade olunmuş, öbürü ise rehine olarak tutulmuştu. İki ay karşı teklife cevap verilmedi.

"Ekim ayında (1831) Hokend, iki elçisiyle beraber gitmiş olan Börk i Çin'e yeniden gönderip şu cevabı verdi: "Esir Çin askerleri ve ahalisi serbest bırakılabilir. Ancak İsi liderin bağlanıp teslim edilmesi, Kuran'a aykırıdır. Bundan başka, ticaret münasebetlerinin yeniden kurulabilmesi için, vergi alınmaması ve daha önce Hokend'lilerin gasbedilmiş mülklerinin geri verilmesi şarttır." Bu talep, ilk teklifden farklı idi.

"Ch'ang-ling, sınır emniyeti için alınacak tedbir konusunda şöyle

söylemiştir: " Hokend ile, Buhara, Ta-êrh-wa-ssü (Darvaz) 達爾瓦斯, ve Kara-tigin v.s. kabilelerin arasında anlaşmazlık vardır. Hokend'in kendisine bağlı Taşkent ve Andican gibi yedi yerde¹⁰ kaleleri yoktur. Bu sebeple harpte daima atlı ile hücum etmektedir. Fakat at üzerinde tüfeklerle zor ateş etmektedir. Eğer tüfekli orduya raslarsa, hemen kaçırmaktadır. Bundan başka, karakol dışındaki Kırgız ve Kazak'lar da Hokend'in zulmünü görmüşler ve Çin kıtası içine göçmek istemişlerdir. Karakol içindeki müslümanların hepsi de Hokend'in yağmalamasından nefret ederler. Bu itibarla, Hokend tecavüzde bulunmak isterse, Çin askerlerinden 30-40 bin kişilik seçme askerle İli ve Uo sınırlarından Hokend'e üç koldan hücum edileceği söylenebilir ve Buhara v.s. yerlere birden harekete geçileceği önceden haber verilsin. Bu takdirde, Çin askerleri Hokend'in içine daha girmeden, öç almak isteyen komşularıyla birlikte savaşacaklardır. Dört tarafından düşmanları ile çevrilecek ve bir vuruşta temizlenecektir. Buna mukabil, Çin askerleri tek başına sınır dışına çıkarsa, münasebetler gergin bir safhaya girecektir. Çünkü bu takdirde ev sahibi ile müsafir arasındaki münasebetlerin değiştirilmesi gibi bir durum hasıl olacaktır. Hem de mesafe Karanga karakolundan Hokend'e kadar 600 Çin milinden fazladır. Bu iki yer arasında, Hokend ile Pu-lu-k'o 布鲁克¹¹'nin sınır oldukları yerde, T'ieh-lieh-k'o-ling (Terek Dawan) 鐵列克嶺¹² bulunmaktadır. İki dağ arasında nehir akmaktadır. Böyle bir araziye bir kişinin bile girmesine müsaade edilmesi çok tehlikeli olup dağın öbür başına iki günde bile ulaşılması pek mümkün değildir. Yanı Çin askerlerinin sefer yapmasına değmez. Bu durumda, eskiden beri tutuk bulunan bir Hokend elçisinin geri gönderilerek Hokend'i ikna etmesi, ayrıca, fırsattan istifade edilerek Börk olan Huo-êrh-tun 霍爾敦'un mektup ile bu yerin kontrolünü sağlaması düşünülmüştür."

"İmparator bunların hepsini kabul etmiştir. Hokend umulmadık bir sevinç göstermiş olup ticaret yapmak için mümessillerini hemen göndermiş, mukaddes kitabını tutarak yemin etmiş ve Çin'e hediyeler vermiştir."

CCHW, II, 138, s. 8984

1831'de tebliğ olunmuştur:

" Ch'ang-ling v.s.'nin yeniden kalkınma üzerinde verdikleri rapora göre, çay ve Rheum officinale yasağı kaldırılmalıdır. Uzaktaki kabileler de sadakat arzemiş ve hediye sunmuşlardır. Ayrıca, Hokend, Asilerin elebaşlarını teslim etmek suretiyle af dileyip sadakat gösterdikten sonra, ticaret yapmasına müsaade edilmelidir.

"Bu suretle Hokend denenmelidir. Geçen sene (1830) karakola giren Asilerin elebaşlarının isimlerini havi liste görevli general v.s. ye verilmiş ve yakalanmaları cihetine gidilmiştir. Onların çoğu muhakkak tevkif edilecek ve kaçmalarına, saklanmalarına imkân bırakılmıyacaktır. Ancak karakol dışındaki yabancılar içinde hilekârlar çoktur. Asilerin elebaşlarını bağlayıp teslim etmeleri için büyük bir mükâfat isteyeceklerdir. Asla kanılmasın! Yabancılar gülünç olunmasın!"

CCHW, I, 29, s. 7813

1832'de tebliğ olunmuştur:

" Ch'ang-ling v.s. raporlarını vermişlerdir. Karakol dışındaki yabancılar karakola girip alışveriş etmiş ve vergi alınmamasını rica etmişlerdir. Şimdi, Hokend affedilip ticaret yapmasına müsaade edilmesinden başka, vergi alınmamasını da rica etmiştir. Kanun karşısında hepsi eşit olduğu için, bundan sonra Yarkend ve Kaşgar'daki karakolların dışında bulunan kabileler ile Kırgız'lar da karakola girip vergi vermeden ticaret yapacaklardır. Bu, onlara bir lütuftur. Bu lütuftan istifade etsinler; kendilerine her türlü kolaylık gösterilsin!"

CCHW, I, 56, s. 8114

1832'de tebliğ olunmuştur:

" Ha-liang-a 哈浪阿¹³ v.s.'nin verdikleri rapora göre, Hokend Hanı Mai-mai-ti-li (Mahmad Ali) 邁買底里¹⁴, elçisini ve 100 den fazla Andican'lı tüccarı göndermiştir. Bunlar, Kaşgar'da isyan çikaran müslümanlardan 80'den fazlasını da yanlarında getirmişlerdir. Ayrıca bunların malları, atları ve koyunları da karakol içine alınmıştır. Ha-liang-a v.s. de Hokend elçisi olan Tiao-ko-êrh-pai (Tugel Bay) 吊高拜 v.s. ye İmparatorun lütuftâr emrini ileri sürmüştür: " Hokend, vergisiz olarak alışveriş yapacaktır." Elçisi de İmparatorun

tesirinden korkmuş ve lütfükarlığından duygulanmış olarak oandan teşekür etmiştir. İmparator bunun hakkında bir rapor okuyunca çok seviniş demıştır ki, mademki Hokend tövbe edip itaat arzemiştir; o halde geçmiş bütün kabahatları affedilecek ve karakol içine girip vergisiz olarak ticaret yapması kabul edilecektir. Aynı zamanda, Ha-liang-a v.s. , Hokend ile Çin tüccarları arasında ticaret yaptırmak üzere, müslüman tüccarların Hokend elçisine uygun bir fiyat vermesini sağlayacaktır. Ayrıca karışıklık çıkarmamaları için, Çin memurlarının aralarına sokulmaları yasak edilecektir. Bundan başka, sekiz şehirdeki¹⁵ müslümanların işlerine bakmak, Pi-ch'ang'in asıl vazifesidir. Her zaman dikkatle kontrol etmek suretiyle yanlışlıkları önliyecek ve sonsuz bir sınır emniyeti sağlayacaktır. Buna mukabil, şayet kendisi idaresizlik gösterir veya rüşvet almak gibi kanunsuz işlere sapıp isyana sebebiyet verirse, Ts'an-tsan büyük memuru olan Pi-ch'ang cezalanacaktır."

COHW, I, 56, s. 8116

1858'de tebliğ edilmiştir:

" Fa-fu-li ile Yü-jui, Hokend elçisi ile ticarî münasebetler hakkında yapılan görüşmelere dair bir rapor vermişlerdir.

Asilerin elebaşısı olan Veli Han, Kaşgar'da karışıklık çıkarmıştır. O, en günahkar, en kötü insandır. Şimdi, Hokend'e kaçmıştır. Fa-fu-li v.s., ticarî münasebetlerin, ancak Veli Han'ın tesliminden sonra başlayabileceğini Hokend'e bildirmişlerdir. Bu da güzel bir tedbirdir. Ancak, Hokend'deki E-şrh-hsin (Arşın) 夏爾沁¹⁶ Begi v.s.nin açıklamalarına göre, Veli Han isyan ettikten sonra, başkalarının ona katılmasını önlemiş ve ayrıca Veli Han'ı da yakalayıp hapsedmiştir. Eğer ticaret yapmaya müsaade edilirse, mukaddes kitaba göre, asi elebaşılı bizzat kendisi cezalandırılacaktır.

"Hokend bu teminatında yine samimi görünmüştür. Mademki, onların mukaddes kitaplarına göre, Höca'nın bize teslim edilmesi mümkün değildir; şu halde, ticaretin kesilmesi tehdidi ile elebaşının zorla teslim ettirilmesi yoluna gidilse acaba bu başka bir olaya sebep olabilir mi? Eğer Hokend Veli Han v.s., asi elebaşlarını mukaddes kitabına göre muhakkak cezalandırarak olursa ticarî münasebetlerin yeniden başlamasına izin verilebilir. Bu cezalandırmanın gerçekten yapıp yapılmadığını,

fazla düşünmek gerekmez. Bu, gizlice öğrenilip bir rapora bağlanmaktadır. Çünkü şimdi sınırda sükûnet vardır. Bu husus bir savaşa da yol açamaz. Fa-fu-li v.s. büyük memurlar, müslüman halkı teskin etmelidirler. Ve asilerin fırsattan istifade ederek karışıklık çıkarmamalarına bilhassa dikkat etmelidirler. "

NOTLAR

¹Te-ying-a 德英阿, İli generalidir. 1826'da vazifesine başlamıştır. Bk. HCTC, II, s. 1065.

²Kuei-chou 貴州 eyaletine ait bir şehirdir.

³Kansu eyaletinin merkezidir.

⁴Kurkara-usu 庫爾喀喇烏蘇, Hsi-yü-t'u-k'ao 西域圖考 'da T'ang sülâlesi zamanındaki Yeh-ho-shou-cho 葉河子提 sanılmaktadır. Bugünkü ismi, Wu-su (Usu) 烏蘇 'dur. Ayrıca, Sibirya'dan, IV, s. 412'de Karkara-usu şeklinde yazılmaktadır.

⁵Kuytun 奎屯, Kurkara-usu'nun doğusunda bulunmaktadır.

⁶İli'ye ait 8 şehirden biridir. Hui-yüan şehrinin 30 mül kuzey-batısındadır. HCCC, 2, s. 19b: T'a-lê-ch'i 塔勒奇 şeklinde. Batı kaynaklarında "Talki", "Tardji" ve "Tarci" olarak geçmektedir. Bk. Sibirya'dan, IV, s. 311.

⁷Kazak'lar, liderleri tarafından İli ve Tarbagatay'a getirilerek karakoldaki memurlar tarafından kontrol edildikten sonra, içeriye girebilirlerdi. Alışveriş sırasında da Çin memur tarafından idare edilmekte idiler. Bk. HCTC, II, s. 725.

⁸Badakşan 巴達克山, Kao-sêng-chuan: Po-to-ch'a-na 波多義等; Hsi-yü-chi: Po-to-ch'uang-na 鉢鐸創那; Yeni T'ang-shu Ti-li-chih 新唐書地理志: Pa-t'ê-shan 拔特山; Yüan-shih: Pa-ta-ha-shang 巴達哈傷 ve Pa-ta-shan 巴達山; Ming-shih: Pa-ta-hei-shan 巴塔黑山 şeklinde geçmektedir. Ayrıca, E. Chavannes'e göre, Hindu-kuş'un kuzeyinde aynı ismi taşıyan bir şehir de vardır.

⁹Bu suretle, Hokend ezilmiş; aynı yılda Çin ile harbetmeğe başlamıştır. Fakat harpte, sonunda mağlubiyete uğramış ve geriye çekilmiştir. Olay hakkında bk. "Yusuf Hoca'nın İsyanı".

¹⁰Hokend'de 8 büyük şehir vardır. Hokend'den başka yedisi şunlardır: Huo-chan (Hocend) 霍占, Ma-şrh-chi-lang (Margelan) 瑪爾濟朗, Andican, Na-lu-kan (Namangan) 那木干, T'a-shih-kan (Taşkent) 塔什干, Huo-shih (Os) 霍什, K'o-la-p'u (Kulab) 科拉普. Bk. HCTC, I, s. 201.

¹¹Pu-lu-t'ê (Burut) 布魯特 'nin yanlış yazılışı olmalıdır.

¹²Bk. Hisao Matzuda, The Geo-historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region, s.180-181.

¹³Ha-liang-a 哈喇阿, 1830'da Kaşgar'daki Ts'an-tsan büyük memuru idi. 1831'de bu memuriyet Yarkend'e nakledildiğinden o da Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memuru oldu. Bk. HCTC,II,s.1079.

¹⁴CCHW,IV,321,s.1062'de Mai-mai-ti-li (Mahmed Ali) 邁買底哩 olarak yazılıyor. HCTC,I,s.207'de Mai-t'a-lien (Madali) 麥大連 ve Mo-ha-ma A-li (Mahmad Ali) 謨哈馬阿里 şeklinde yazılışı da vardır.

¹⁵Şehir şunlardır: Kaşgar, Yarkend, Yangışar, Hoten, Aksu, Kuça, Uc ve Piçan. Bk. SWC,4,s.113.

¹⁶Arşın Begi 額爾沁伯克, elli kişinin vergisini toplamaktadır. Bk. HCTC,II,s.1007.

b. Aksakal tayıni

Forsyth, TR, s.4-5

"Hokend ile Çin arasındaki ilk münasebetler, Akbeg idaresi zamanında başlamıştır. O zaman pek çok Hokend'li tüccar Kaşgar'a gelip yerleşmiştir. Çin hükümetinin müsaadesiyle. Hokend Hanı, konsolos mahiyetinde olmak üzere, bir aksakalı Kaşgar'kaki ticaret işlerini tedvire memur etmiştir. Ayrıca Hokend'li tüccarlardan 'Chihal Yeki' (Yanf 1/40) nisbetinde vergi almıştır.

"İşte, Aksakallık sisteminin başlangıcı budur ve bu sistem Türkistan'ın özelliğini teşkil eder. Tatbik edildiği takdirde bugün bile bu sistemden pek çok faydalar elde edilecektir.

"Hokend Hanlığı devresinde, Aksakallık sisteminin geliştirilmesi için, bir elçilik heyeti Pekin'e gönderilmiş ve Doğu Türkistan'ın başlıca şehirlerinde aksakalların tayıni edilmeleri istenmiştir. Ayrıca, Yarkend'e ithal edilen Tibet emtiasından da vergi alınması ricasında bulunulmuştur. Çin İmparatoru, bu talebi kabul etmemiş ve Tibet emtiasından vergi almamaya devam etmiş ise de, Hokend Hanının Yarkend, Hoten, Uc ve Aksu v.s. şehirlerine aksakallar tayıni etmesine muvafakat etmiştir. Bun

dan başka, Badakşan Mir'in Yarkend'de aksakallık kurmasına da müsaade edilmiştir. Demek ki, Tibet'li tüccarlar, bundan sonra aksakal idaresi altında, Çin'e hiç bir vergi vermemiş ve istedikleri gibi alışveriş yapmışlardır. "

Schuyler, Turkestan, I, s. 342

"(Yusuf Hoca'nın İsyanından sonra) Kaşgar'luların nüfusça azalmaları ve Çin ile Hokend arasındaki devamlı düşmanlık sebebiyle, Çin'liler eskiden yaptıkları gibi hediye suretiyle bozulmuş olan barış ve huzuru yeniden sağlamak istemişlerdir.²Çünkü Çin'liler önceleri barış ve huzur için Hokend'e bol para vermişlerdi.³ 1831 yılında, Alim Patcha⁴ adında bir Hokend elçisi Pekin'e gelip bir antlaşma akdetmişti. Demek ki, Hokend Hanı, Aksu, Uc, Kaşgar, Yangışar, ve Hoten'e ithal edilen yabancı emtialardan vergi alacaktı.⁵ Bundan başka, adı geçen şehirlerde vergi toplamak ve müslümanları korumak için, aksakal istihdamına devam olunacaktı. Buna karşılık, Hokend Hanının Hoca'lari göz hapsi altına alıp isyanlardan menetmesi ve isyan çıkarsa, Hoca'lari cezalandırması sorumluluğu vardı. Bu suretle, Hokend'in tesir sahası içine komşusu olan Kaşgar da girmiş bulunuyordu.⁶ "

CCHW,I,56,s.8114-8115

1833'de tebliğ olunmuştur:

"Ch'ang-ch'ing v.s., Hokend'in tüccarların başı (Aksakal) sıfatı ile mal vergisini alması üzerinde soruşturma yapıp bir rapor vermişlerdir.

"İmparator raporu inceleyip gerekli emri vermiştir. Bu emre göre, Hokend Hanı, ticari işler mümessili olan Arşın Begi Mi-şrh-tsa-a-i-p'u (Mirza Alp) 密爾雜阿依普'yı karakol içine gönderecek ve Yarkend v.s. şehirlerde haraç almak için, emin, güvenilir birisini tüccar başı (Aksakal) tayıni edecektir. O da kendisine bağlı olmak üzere adamlarını seçsin. Ancak diğer kabilelerin karakol içindeki alışverişlerinde Hokend'deki tüccar başı tarafından onlardan mal vergisi alınması kabul edilemez. Ts'an-tsan büyük memuru olan Ch'ang-ch'ing, bu işte çok doğru hareket etmiştir. Ancak, ifade ve üslûba son derece

dikkat etmek gerekir.

"Bildirilecek ki, Büyük Çin İmparatoru, yabancı kabilelere daima hakkaniyet çerçevesinde muamele etmektedir. Senin (Hokend) vergisiz olarak ticaret yapman kabul edilmiştir. Diğer kabilelerden mal vergisi alınmamalıdır. Aynı işe ayrı muamele yapılamaz. Ts'an-tsan büyük memuru olan ben, İmparatora düşünceyle rapor vermeğe cesaret edemem. Hana bunları anlatacağın. Her zamanki gibi ticaret yaparsa Çin İmparatorunun sonsuz lütfuna mazhar olur. Hokend'in mümessiline böyle açıkça anlatırsan, o da kötü yollara sapamaz. Hokend'in mümessili güzelliğe itaat etsin! Onu, İmparatoru ileri sürerek korkutmak, kendisine gözdağı vermek gerekmez. Yabancıнын durumu sakın ise örneğe göre, çağrılıp ikramda bulunulacak ve ondan sonra karakol dışına çıkarılacaktır."

CCHW, I, 56, s. 8115

Bir daha tebliğ edilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing v.s., Hokend mümessilinin ikna edilerek itaatını arzemesi ve ikram edildikten sonra hediye verilip karakol dışına gönderilmesi üzerinde bir rapor vermişlerdir.

"Hokend Hanı, bir tüccar başı (Aksakal) tayin edip diğer kabilelerden mal vergisi almak için, daha önce Arşın Begi olan Mirza Alp'ı karakol içine göndermiştir. Yanggin ile Hakim Begi v.s., Ch'ang-ch'ing v.s. tarafından tayin edilip hemen ikna etmeğe gitmişlerdir. Tekrar tekrar anlatılması üzerine, Hokend mümessili kendisinin hak-sız olduğunu anlamış ve hiç bir münakaşaya edememiştir. O sırada alış-veriş yeni bitmişti. Kendisinin karakol dışına çıkması rica edilmiş ve bundan sonra eski ticaret yönetmeliğine göre işlerin yürütülmesi, bundan dışına çıkılmaması kendisine söylenmiştir. Ch'ang-

ch'ing de onu çağırıp gölüşmüş ve şöyle söylemiştir: "Mademki sen tövbe ediyorsun. O halde seni cezalandırmıyacağım. Hokend Hanına söyleyeceğin. Bundan sonra korku nedir bilsin. Bu takdirde İmparatorun sonsuz lütuflarını görecektin. Haksız şeyleri hiç düşünemez."

"Hokend mümessili yere uzanıp kafasını vururcasına, düşünceyle olduğunu kabul etmiş ve sadakat arzemiştir. Bu sebeple, Ch'ang-ch'ing hemen ona ikram etmiş ve Çin parası, ipekliler ve çay v.s.

vermiştir. Sonra da Çin askerleri, Börk ve müslümanları görevlendirerek onu karakol dışına çıkarmıştır. Fakat Hokend mümessilinin şimdi çok uslu, itaatlı olmasına rağmen, tıpkı köpek, keçi'nin gene de değişebileceğini hesaba katılmalı, her an dikkatli ve müteyakkız bulunmalıdır. Bu teyakkuz onun istilâ hirsını önleyecektir.

"İmparator bu görüşü çok doğru ve yerinde bulmuş ve şöyle devam etmiştir: Mademki Hokend mümessili itaat edip sadakat arzemiştir. O halde, Hokend Hanı bundan sonra her zamanki gibi sükûnetle ticaret yapabilir. Şayet yeniden ihtirasa kapılırsa, biraz olsun karışıklık çıkacaktır. Bu sebeple, Ts'an-tsan büyük memuru olan Ch'ang-ch'ing v.s., askerlerine talim yaptıracak ve karakol içinde ve dışında dolaşıp gözetime devam edeceklerdir. Bundan başka, her şehirdeki Pan-shih büyük memuru ve Ling-tui büyük memuru v.s. ye de bu hususu bildirileceklerdir. Onlar hep birlikte gayret ve dikkatle talim edip karışıklık çıkmasına meydan vermeyeceklerdir. Bunların işçileri de önceden hazırlanacaktır. Rahat, işçileri mükemmel, bakımlı asker yorgun düşmanları bekleyecektir. Birbirleriyle kaynaşıp yardım edeceklerdir. Böylece, iyice hazırlanmış olunursa, isyanlardan çekinmeğe lüzüm yoktur."

CCHW, IV, 321, s. 10622

"1835 senesinin ilkbaharında, Hokend elçisi Pekin'e gelip Badakşan ve Keşmir yörelerinde vergisiz ticaret yapmaları istirhamında bulunmuştur. Ertesi sene (1836), kendisi doğrudan doğruya Badakşan ve Keşmir'den vergi almak için Hsing-té 興德'den rica etmiştir. Haksız olarak ihtirasa kapılmıştır."

Forsyth, TR, s. 5

"Doğu Türkistan'daki Çin hakimiyeti, eskiden beri devamlı isyanlarla tehdit edilmiştir. Nihayet Döngen'ler 1862 yılında ilk isyanı çıkarmış ve 1864 yılına kadar başarı ve başarısızlık birbirini kovalamıştır.

"Döngen'lerin isyanları hakkında Captain Trench tarafından yeni neşredilen "Russo-Indian Question" adlı kitapta bilgi verilmiştir. Bu

rada tekrar tefsilâta girerek kitabın hacmini genişletmek istemiyorum.

"Döngün isyanı sırasında, aksakallar baş rolü oynayarak müslüman ile gâvur arasındaki müsadeye karışmışlardır.⁸ 1864 yılında Yakup Bey de Kaşgar'luların ricasını kabul ederek savaş sahnesine çıkmıştır:..."

NOTLAR

¹Tevarih-i Hamse'ye göre, aksakalın ilk tâyini Madel(Madali) Han zamanındadır. (S. 102)

²Çin kaynaklarında başka bilgi verilmektedir. Bk. CCHW,I,56, s.8113-8114 ve SWC,4,s.131-132. Ayrıca, Lansdell, H., Chinese Central Asia'ya göre, Hokend Hanı Mehmed Ali âsilere yardım etmiştir. Kendisi, Çin ordusu gelince, geri çekilmiş ve bu ordu ayrıldığında yeniden hücum edip zaptetmiştir. Çin, bu gibi tahriklere dayanmamış ve Hokend ile antlaşma imzalamıştır. SWC,4,s.132'de , şöyle denmektedir: " Çin askerleri yetişmeden, âsiler önceden kaçmışlardı; buna mukabil, yerleşik hayata geçirildiği zaman âsilerden hiç biri gelmeyecektir."

³Yanlış bir bilgi olmalıdır. Bu konu hakkında Çin kaynaklarında hiç bir şey geçmemektedir. Ayrıca, bahsedilen olayın tarihi de pek anlaşılmıyor.

⁴TS, sayı 7, s.7'de Alimsah olarak yazılmaktadır.

⁵Yanlış bir bilgi olmalıdır. Bk. CCHW,I,56,s.8114-8115.

⁶Kaşgar'daki aksakallar hakkında Tevarih-i Hamse, s.100-101'de şöyle söylenmektedir: Yedi Hoca'nın isyanları sırasında, Abdul Gafur ve Nimet Can; Veli Han Hoca'nın isyanı sırasında Bayhan , Şükür Han ve Seyyid Han; daha sonra Nasreddin Dâd Hâh, Şükür Han (ikinci defa) ve yardımcısı Hemrah Kul tâyin edilmişlerdir.

⁷Hsing-tê 興德 , Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurudur 1834'de vazifesine başlamış ve 1837'de ayrılmıştır. Bk. HCTC, II, s.1077.

⁸Döngün'lerin isyanları vukua geldikten sonra, Aksakallık deyri sona erdi. Bk. Tevarih-i Hamse, s.101.

2. Siyasî meseleler

a. Hokend'lilerin istilâları

CCHW,IV,321,s.10622

"Hokend, Çin'in batı bölgesinde ikinci büyük memleketdir¹. Kaşgar'dan 1,400 Çin mili uzaklıkta bulunmaktadır. Tao-kuang saltanatının ilk zamanlarında, Rus'lar tarafından istilâ edilmeğe başlanmıştır.² Hokend Hanı Madali (Mahmed Ali), doğusundaki toprakları zaptetmek suretiyle batısındaki kayıpları telâfi edecektir. Bu sebeple, Çin'e ufak bir hediye karşılığında büyük bir mükâfat ümit etmiştir.³ Hem ticaret yoluyla para kazanmış, hem de fırsattan istifade ederek istilâ hareketlerine girişmiştir. Muvaffak olursa, yağmalardan bol kazançlar elde etmekte, muvaffak olamadığı zamanlarda da, emri altındaki küçük reisleri suçlamaktadır. Çin, yabancı kabilelere lütufkâr muamale etmiştir. Bu maksatla, sınırdaki mühim yerlerde ticaret mahalleri kurmuş ve hiç vergi almamıştır.⁴ 1833 senesinde, Hokend Hanı, Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memuru Ch'ang-ch'ing'e elçi göndererek aksakal sıfatı ile diğer yabancı tüccarlardan vergi almak talebinde bulunmuştur. Ch'ang-ch'ing, bu talebi reddetmiştir.⁵

"Aynı senenin sonbaharında, Hokend'li olan No-êrh-pu-i (Nur Bay) 諾爾布依 , Kırgız'lardan 500'den fazla kişiyi emrine alarak Sarı-Kul adlı yere getirmiş ve vergiye bağlamak bahanesiyle yağma etmiştir. Ch'ang-ch'ing, Hokend halkından ağır başlı kimseler gönderip suçlamıştır. Bunun üzerine, âsi de geri çekilmiştir."

CCHW,I,56,s.8115

1834 senesinde tebliğ edilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing v.s., karakol dışındaki Sarı-Kul adlı müslüman

köyünde âsiler tarafından çıkarılan karışıklığın nasıl bastırılacağı hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Bu raporda açıklandığına göre, Yarkend'e bağlı Sarı-kul adlı müslüman köyünde, geçen senenin Eylül ayında Hokeni'lilerin liderlerinden Nur Bay, Kırgız'lardan 500'den fazla kişiyi emrine alarak buraya gelmiş, vergi alacağını söylemiş ve sonra da köyü yağma etmiştir. Tam o sırada, Hokend elçisi olan Tiao-ko-êrh-pai (Tugel Bay) 吊噶爾拜 Yarkend'e varmıştır. Bu sebeple, A-pu-tu-êrh-man (Abdurrahman) 阿布都滿⁶ Çin hükümetinin emri üzerine durumu elçiden sormuştur. Elçi durumu izahla, âsileri ikna yoluyla uzaklaştırmak için bir kimsenin görevlendirilip karakol dışına gönderilmesini rica etmiştir. Nihayet âsilerin elebaşısı olan Nur Bay, âsilerin bir kısmını dağıtmış, bir kısmını da köyün civarına yerleştirmiştir. Ch'ang-ch'ing v.s.nin tekrar i-ssü-ma-i-êrh (İsmail) 伊斯瑪依爾⁷ emci üzerine, Hokend elçisi cevaben, köyde kalan âsileri uzaklaştırmak maksadile Hana bir mümessil gönderceğini, Handan cevap alıncaya kadar kendisinin rehine olarak Yarkend'de kalacağını söylemiştir. Bu defa, Hokend elçisi, Çin'li asker ve ahaliye zarar veren müslüman âsilerin elebaşları, âsileri emrine alarak Sarı-kul köyünde karışıklık çıkardığı sırada, elçinin görevlendirdiği bir kimse onları ikna ederek karakol dışına çıkarmıştır. Ayrıca, bir mümessili Hokend'e gönderip Hana haber vereceğini ve bu suretle bu müslüman köyünde karışıklık çıkarıcıları geri çekeceğini söylemiştir.

"Elçi bu türlü davranışları ile zeki, açık göz görünüyor. Hokend Hanı âsileri hemen geri çekseydi, Çin ile Hokend barış içinde yaşayacaklardı. Yahut, Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memuru v.s., âsilere doğruluğun ne demek olduğunu anlatacaklar ve fazla olarak, Hokend elçisi de göndereceği bir kimse ile Hokend'lilerin kendi sınırlarına çekilmeleri gerektiğini bildirecektir. Bu suretle, Çin İmparatorluğu nun lütuflarını göreceğ ve ticaret edebileceklerdir. Bunun için de kendilerine hakim olmaları ve ihtiras ve karışıklık çıkarmaktan vazgeçmeleri gerekir. Şimdi, Arşın Begi rehine olarak burada tutulacaktır. Hokend Hanının cevabı geldikten sonra, İmparatora rapor verip tedbir alınacaktır. O müslüman köyü, karakol dışında uzak bir yerdedir. Yabancıların hareketleri çok değişiktir. Bu yüzden, Ts'an-tsan büyük memuru v.s., oradaki Börk'e önceden hazırlanmasını ve daha dik katle savunmasını bildireceklerdir. Ondaki başka, her şehre, karakol-

ların gözetlemelerin daha ciddi ve savunmaların daha şiddetli yapılmasını emredebileceklerdir. Ayrıca, takdir kazanmak arzusuyla Çin askerlerinin ihtiyatsız olarak karakol dışına çıkmaları da uygun görülmemiştir. Bu suretle ihmallerden sakınılacak ve sınır meselesi halledilecektir."

CCHW, IV, 321, s. 10622

"1834 yazında, Hokend'deki Börk (Hokend Hanı) sadık görünmüş olup Çin İmparatoruna saygılarını sunmak için elçi göndermiş ve Panshih büyük memuru olan Hsing-tê'den Hokend yerine rapor vermesini rica etmiştir.

"İmparator buna karşılık onu övmüş ve mükâfatlandırmıştır. Fakat aynı senenin sonbaharında, Hokend'deki Kuş Begi olan Lê-shih-ko-êrh (Leşker) 勒什噶爾, bir kimsayı tayin etmiş, o da kötü Andican'lı müslümanlarla birleşerek T'a-ha-êrh-ma 塔哈爾瑪⁸'yı işgal etmiş ve şurasını Hokend Hanının emriyle idare edeceğini söylemiştir. Aynı zamanda Sarı-kul'daki Börk olan K'u-êrh-ch'a-k'o (Kurçak) 庫爾察克'yı teslim olması için zorlamıştır. Bu sebeple, Hsing-tê hemen müslüman başı tayin edip âsileri yatıştırılmıştır. Fakat âsi gene de kurnazlık yaparak itaat etmek istememiştir. İmparator da Hsing-tê'ye, Yarkend'deki Börk'e fermanını teslim etmesini ve sonra Hokend Hanına havale edilmesini emretmiştir. Bu suretle, Hokend'in emri altındaki şahısları şımartmamasını ve Çin toprağını işgal etmemesini tembih etmiştir."

CCHW, III, 211, s. 9585

1834 senesinde bildirilmiştir:

"Hsing-tê v.s., Yarkend'e bağlı, karakol dışında bulunan Sarı-kul adlı yerin Hokend tarafından işgal edilmesine dair bir rapor vermişlerdir.

"Bu rapora göre, bu senenin Ağustos ayının 21 inde, Sarı-kul'da Kurçak şu ricada bulunmuştur: "Hokend'deki Kuş Begi olan Leşker, Mahmud Şerif v.s. tayin edip Andican'lı müslümanlardan 40 kişiyi emrine alarak T'a-ha-êrh-ma köyünde yerleştirmiştir. Hokend Hanı da Kuş Begi olan Leşker'in Sarı-kul'u idare etmesini söylemiştir." Ayrıca, âsi, Kurçak'ı teslim olması için kandırmaya çalışmıştır. Bu olayı soruşturmak

maksadile beşinci dereceli Börk olan P'i-lu-ssü 皮魯斯 , karakol dışına tâyin edilmiştir. Bununla beraber, âsileri ikna için, Andican' daki Hu-tai-ta (Aksakal?) memuruna bir kimseyi göndermesi de bildirilmiştir. P'i-lu-ssü, Mahmud Şerif ile görüşükten sonra, ona şunu bildirmiştir: " Orası Yarkend'e bağlıdır. Her zaman Hakim Begi ve Şaga Begi v.s. memurları ile idare etmektedir. Senin gibi, orasını işgal e demez." Fakat Mahmud Şerif kurnazlık yaparak bir türlü itaat etmek istememiştir. Az sonra, Hokend'deki Kuş Begi olan Leşker, bir kimseyi tâyin ederek ricasını arzetmiştir. Araştırmak ve öğrenmek için halâ P'i-lu-ssü karakol dışına gönderilmiştir. Sarı-kul ise, tek başına karakol dışında bulunmaktadır. Burası Yarkend boğazında, mühim bir yerdir. Yabancılardan Hokend'liler, geçen sene (1833) Kırgız'lardan vergi almak bahanesiyle, burasını kabaca yağma etmişlerdir. Büyük memur olan Hsing-tê v.s., onları ikna etmek için, Arşın Begi olan Tugel Bay'ın bir kimseyi tâyin edip karakol dışına göndermesini emretmişlerdir. Hokend tekrar bir miktar âsi göndererek orasını hâlen doğrudan doğruya işgali altında bulundurmaktadır. Ayrıca, Hokend Hanının ricasını öğrendiği zaman, kurnaz, inatçı ve kötü görünmüştür. Ona ihtirasına son vermesi ciddi olarak bildirilmezse, bundan sonra daha da korkuya caktır. Bu ise, sınır emniyetine çok tesir edecektir. Büyük memur v.s. zamanı isabetle tâyin ederek harekete geçmelidirler.

" Karar verildi ki, İmparatorun bildirişi Hakim Begi olan İsmail e line verilecektir. Ve bir nüshası da Hokend'e gönderilecektir. Ayrıca Börk olan İsmail, Hokend'in hakimiyeti altında bulunanların Çin toprağını serbestce işgal etmemeleri için de, bildirişiyazı yollaması bildirilecektir. Bundan başka, Sarı-kul'da Hakim Begi olan Kurçak v.s.'nin dikkatle korunması ve hiç ihmal göstermemesi de bildirilecektir. P'i-lu-ssü gerçekleri araştırıp döndükten sonra, hemen bir rapor verecektir."

CCHW, IV, 321, s. 10622

" 1836 senesinde Pu-ku-oh'i 布古奇 adlı bir Hokend'li lider, Andican'lı ve Kırgız'lardan yüzlerce emri altına alarak sınırları geçmiş ve sığır ve koyunları yağmalamıştır.

" Ekim ayında Hokend'deki Börk olan Leşker, âsilerden 2,000 kişiyi

emrine alarak şilâhlarla Sarı-kul üzerine hücum edip orasını zaptetmiştir. Oradaki Börk olan Kurçak, âsilerle yaptığı muharebede yaralanmış ve esir düşmüştür. Ayrıca, Çin İmparatoru, acele oraya yetişip savunmaya, Hokend'in idaresi altındakileri idare etmesini bildirmeye ve âsileri cezalandırmaya, İli'deki Ts'an-tean büyük memuru İshan 奕山 'ı memur etmiştir. Zayıflığını belli etmemesi ve sınır dışına çıkıp savaşa yol açmaması da bildirilmiştir. Niheyet, Hokend Hanı, Börk olan Leşker'i geri çağırıştır.

" Yolda Kırgız'lar gene tahrik edilip isyan çıkarmışlar; 200'den fazlası geri kalıp T'a-shih K'u-êrh-kan (Taş-kurgan) 塔什庫爾干⁹ v.s. işgal etmişler ve dört bir tarafa dağılıp yağma etmişlerdir. Sarı-kul'da geri kalanlar ise, köyün emniyetini sağlamışlardır. 1837 yazında, onlar, Taş-kurgan v.s. şehirlerdeki âsilerin az kaldığını öğrenmiş ve gizlice sokulup âsilerin reisini kılıçtan geçirmek suretiyle şehirleri geri almışlardır.

Bu suretle, Hokend Hanı müessili vasıtasile tövbe etmiş ve sadakat arzetmiştir. Âsiler de kaçıp saklanmışlardır. Bu zamanda Çin'in tesiri henüz kaybolmamışsa da, Hokend pek müteceviz ve korkunç olmuştur. Artık Yakup Beyin istilâsının alâmetleri görünmeye başlamıştır.

" Hokend Hanı Muhammed Ali ahlâksız ve zalim olduğundan, 1843'te kendisini itham eden Buhara Hanının müessilinin sakalını kestirmişti. Bunun üzerine, Buhara Hanı Hokend'e hücum ederek Muhammed Ali Hanı öldürmüştür. Bundan sonra Hokend karışıklık içinde kalmıştır."

NOTLAR

¹ En büyük memleket Buhara idi.

² Tao-kuang saltanatının ilk zamanlarında (yanf 19 yüzyılın başlarında) Hokend ülkesi Rus'lar tarafından daha istilâ edilmişti. Aksine o zamanki Hokend, gelişmiş ve etrafını istilâ etmiştir. Bk. IA, VI, s. 355.

³ Hokend, 1759 senesinde Çin İmparatoruna hediye göndermeye başlamış ve ondan sonra Çin'in tesiri altında kalmıştır. Bk. SWC 4, s. 118.

⁴Hokend'in vergi vermeden ticaret yapması, 1832 senesinde Çin hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Bk. SWC,4,s.132. Daha önce 1/30 vergi alınmıştır. Bazan mahalli memurlarca vergi alınmadığı da olmuştur. Fakat bu kanunlara aykırı idi. CCHW,I, 29,s.7812.

⁵Bk. " Aksakal Tâyini "

⁶Abdurrahman, Yarkend'deki Hakim Begi'dir.

⁷İsmail, Yarkend'deki Hakim Begi'dir. Bk. CCHW,III,211,s. 9858.

⁸T'a-ha-êrh-ma 塔哈爾瑪, Sarı-kul'un 80 mil kuzeyinde bulunmaktadır. T'a-ha-êrh-man 塔哈爾滿 yazılışı da vardır. Bk. HCCC,4,s.15b.

⁹Taş-kurgan 塔什庫爾干, bugünkü P'u-li 蒲犁'dir. HCTC,I,s.414'de T'a-shih Huo-êrh-han 塔什霍爾汗 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca, Han sülâlesi zamanında: P'u-li 蒲犁 devleti; Fo-kuo-chi: Yü-hui 於危; Wei-shu: Ch'üan-yü-mo 權於摩; Ch'ieh-lan-chi: Han-p'an-t'o 漢盤陀; Wei-shu: K'o-p'an-t'o 可盤陀 ve K'o-pan-t'o 渴盤陀; Hsü Kao-sêng chuan: K'o-lo-p'an-t'o 渴羅槃陀; Hsi-yü-chi ve Yeni T'ang-shu'daki K'ang-kuo 康國 maddesinde: Chieh-p'an-t'o 揭槃陀; Ssü-i-lu-ch'êng: Ts'ung-ling-shou-cho 葱嶺守捉; Wang-wu-t'ien-chu-chuang: K'o-fan-t'an 渴飯檀; Yeni Tang-shu Shu-lê-chuang: Ho-p'an-t'o 喝盤陀, Han-t'o 漢陀, K'o-kuan-t'an 渴館檀 ve K'o-lo-t'o 渴羅陀 şeklinde geçmektedir. Bk. HCCC,4,s.14b-15b. Ve HYTM, s.70-71.

b. Hokend elçisinin çıkardığı hadise

THHL,XIV,59,s.1b-2a

7 Eylül'da (1859) Chün-chi büyük memuru v.s.ve tebliğ olunmuştur:

" Yü-jui'nun raporuna göre, Hokend, Çin'e elçi göndermek istediğinde bulunmuş, arkasından bir elçilik heyetini hediyelerle birlikte Pekin'e göndermiştir.¹ Heyete durum etraflıca izah olunmuş ve bu suretle kendileri ikna edilmiştir.

¹Hokend Hanı, A-pu-tu K'ai-li-mu (Abdul Karim) 阿布都剌里木'yu elçi olarak Pekin'e gidip hediye sunmakla görevlendirmiştir. Bunun ü

zerine, Ts'an-tsan büyük memuru olan Yü-jui tarafından durum etraflıca anlatılarak her şehirdeki Börk'ün İmparatora itaat arz edip hediyeler sunması geleneginin bu yıl kaldırılmış olduğu, bu sebeple Pekin'e elçi göndermeye lüzum kalmadığı bildirilmiştir. Buna rağmen, Hokend, İmparatora sadakat arz etmek istediğinde bulunmuş ve elçisi cevap için müslüman şehrinde beklemiştir. Bunun üzerine şöyle bir açıklama yapılmıştır: Hokend Hanı elçisi vasıtasıyla İmparatora itaatını arz edecek ve hediyelerini sunacaktır. Onun bu hareketi övülmeğe değer. Fakat elçi, gene hediyelerini geri götürecektir. Eğer Hokend Hanı mektup göndermek isterse, bunda tabii düşünülecek bir şey yoktur. Bağışta bulunmaya karşılık İmparatora rapor verilmesi üzerinde ısrar ederse, yalnız bağışların sunulmasına müsaade edilecektir. O zaman, Yü-jui lütfen bağışları alacak ve onları Pekin'e gönderecektir. İmparator gene örneklere göre, hediyeler ile itimatname verecektir. Böylece, sadakat gösterisi mükâfatlandırılmış olacak ve bu yabancılar için örnek teşkil edecektir."

THHL, XV, 61, s. 5a-5b

7 Şubat'ta (1860), Nei-ko'ya tebliğ olunmuştur:

" Yü-jui ile Ying-yün 英 蘊 , Hokend elçisinin, İmparatorun emrine aykırı olarak kalıp dolaşması, asıp kesmesi ve Çin askerleri tarafından dövülüp öldürülmesi hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Geçen sene Eylül ayında da, Yü-jui bir rapor vermiş idi. Bu rapora göre, Hokend elçisi olan A-mu-tu Kai-li-mu (Abdul Karim) 阿 木 都 剌 里 木 ² Yarkend'e gelip Pekin'e giderek bağışta bulunmak arzusunun da bulunmuştur. Onun bu sadakatı esasen övülmeğe değer. Bunun üzerine, Yü-jui şöyle bir emir almıştır: Bu sene her şehirdeki Börk'ün İmparatora itaat arz edip bulunması âdeti kaldırılmıştır. Bu sebeple, Hokend elçisinin Pekin'e gelmesine lüzum yoktur. Eğer bağışta bulunmakta ısrar ederse, Yü-jui lütfen bağışları alacak ve Pekin'e gönderecektir. Bundan başka, Çin İmparatoru, ona hediyeler ve itimatname vermek suretiyle sadakatı mükâfatlandırılacaktır. Şimdiki rapora göre, o büyük memur (yani Yü-jui) durumu böyle bildirmişse de, Hokend elçisi itaat etmek ve yurduna dönmek istememiştir. Hem de, müslüman şehrinde istediği gibi kötülük yapmış ve bir kaç defa asker, ahali ve müslüman ailesini

bağlayıp dövmüş ve müslüman kadınların zorla ırzına geçmiştir. Büyük memur, Hakim Begi tâyin ederek onu tekrar tekrar ikna etmiştir. Fakat Hokend elçisi gene karşı koymuştur. Ve Andican'lı müslümanlardan bir çoğu nu emrine alarak silâhları elde tutup şehrin içine girmiş ve görüşmek istemiştir. O büyük memur da hediyelerle birlikte sofrayı hazırlayıp onu içeriye çağırması ve İmparatorun önceki emrini tafsilât ile kendisine anlatmıştır. Neticede, Hokend elçisi bildiğinden dönmemiştir. Üstelik, söz ile de karşı gelmiştir. Bunun üzerine, büyük memur Hakim Begine onu dışarıya çıkarmasını emretmiştir. Kim bilir? Belki de elçinin öldürmeye teşebbüs etmek gibi kaba ve tehlikeli hareketleri de olmuştur. Dışarıya götürülürken emri altındakilere yüksek sesle kılıçlarını ve baltalarını çekmelerini emretmiştir. İlk önce Çin askerlerinden 13 kişiyi kılıç ile yaralamışlardır. Bunu gören Çin askerlerinden bir grub da elçi v.s. 25 kişiyi döverek öldürmüşler, kılıçları ve baltaları alıp ispat için saklamışlardır. Aynı zamanda, büyük memur, Hakim Begi müslüman şehrine giderek Andican'lı tüccarları v.s.yi teskin etmekle görevlendirmiştir. Böylece sükûnet yeniden avdet etmiştir.

*Elçinin kaldığı ikame¹ içinde, esirlerin sayısı müslüman kadını Aini-p'a (Anipa) 艾呢帕 dahil 17 kişiyi bulmuştur. Bunlar da sorguya çekilmişlerdir. Andican'daki Hu-tai-ta (Aksakal?)'dan edinilen bilgilere dayanılarak bir rapor hazırlanıp İmparatora sunulmuştur. İmparatora şu hususlar arzedilmiştir: O Hokend elçisi, emre karşı gelip ülkede tehlikeli hareketlere girişmiştir. O, bu gibi davranışlarında pek haksızdı; durup dururken suç işlediği için, Çin askerleri tarafından dövülerek öldürülmeyi hak etmiştir. Ancak, bundan önce Yarkend'de Ts'an-tsan büyük memuru Ying-yün, önceden önleyici tedbir almadıkları için ceza görmelidir. O da adalete teslim edilip cezalandırılacak ve Andican'daki müslümanlar teskin edileceklerdir. Tâ ki her biri sakin olarak yaşasınlar! Korkusuz sınır emniyeti sağlansın!"

THHL, XV, 62, s. 3a

12 Mart'ta (1860) Chün-chi büyük memuru v.s.ye tebliğ edilmiştir:

"Bu gün Cha-la-fên-t'ai 札拉芬泰 v.s.nin raporuna göre, Yü-jui v.s.nin mektubu alınmış ve şöyle söylenmiştir: T'o-ku-ta-mai-chou 托古達買州 v.s., Hokend'lilerden 500-600 kişiyi emrine alarak Hokend içindeki T'i-la-i (?) 提拉依 adlı yere yerleştirmişlerdir. Ay-

rica Aksu'ya bağlı K'a-la-pa-ha 卡拉巴哈 adlı yerde bulunan Kırgız'lar da dağ içerlerine girip halkı isyana tahrik etmişlerdir. Gözetilmek suretiyle, öğrenilmiştir ki, Veli Han ve T'o-ku-ta-mai-chou, Çin askerlerine baskın yapmak için, Şubat ayında 5,000 âsinin başına geçerek Ping-ling (Musun-dabakan) 冰嶺³'e varmışlardır.

*Daha önce, Yarkend'deki Çin askerleri Hokend elçisini döverek öldürmüşlerdir. Bu mesele hakkında Yü-jui v.s. açıkça rapor vermiş ve yargılanmışlardır. Şimdi, Hokend öç almak maksadıyla âsilerini buraya sevk etmiştir. Demek ki, önceden büyük memur (yani Yü-jui) v.s., Hakim Begi görevlendirip Hokend Hanına mektup yollamış ise de, Hokend Hanını ikna edememiş ve uygun bir tedbir alamamıştır. Halen Hokend âsileri toplanıp karşı koyacaktır. Bu haberin doğru muyanlı mı olduğu henüz kesin bir şekilde bilinmiyorsa da her ihtimale karşı Çin askerlerinin hazırlıklı olmaları gerekir.

*Karar verildi ki, Yü-jui, bir yandan çareler düşünüp Hokend'i ikna suretiyle kendisinin yanıldığını gösterecek ve böylece başka hâdisenin çıkmasını önleyecektir. Öte yandan velveleye vermeden emniyet tedbirlerini alacak ve her yerdeki müslümanları teskin ederek tahrik edilmelerine meydan vermiyecektir. Bundan başka, her zaman Cha-la-fên-t'ai ile görüşüp gereğini yapacaktır. İsyan çıkmadan bütürülmelidir! Bu suretle, sınır emniyetini sağlanacak ve savaş önlenmiş olacaktır."

THHL, XV, 63, s. 2b-3a

7 Mayıs'da (1860) Chün-chi büyük memuru v.s.ye tebliğ olunmuştur:

"Önce Hokend elçisini tâyin edip talepte bulunmuştur. Onun karakola girip kışkırtma hareketlerine başvurmasından korkulduğu için, Cha-la-fên-t'ai'a iyice hazırlanması ve sıkı bir kontrol yapması emredilmiştir.

"Şimdi, Yü-jui v.s.nin raporuna göre, Hokend, Nieh-seü-mi-ting (Necmettin) 捏斯寇頂 'i elçi tâyin edip taleplerini sıralamış ve gene de dostluk ve barıştan dem vurmıştır. Yü-jui v.s., öldürülen elçinin üzerinde bulunan ve Hokend'e gönderilmek üzere kaleme alınan mektubu yeni elçiye göstererek nasıl dostluğa avkırı faaliyette bulunduğunu anlatmışlar; elçi de bu hareketten çok utandığını söylemiş ve

felâketini kendi eliyle hazırlamış olduğunu ifade etmiştir. Elçi, burada kalan ve Hu-tai-ta (Aksakal) olan Shu-k'u-êrh (Şükür) 舒庫爾⁴ zincire vurmak için Hokend'e mektubunu önceden yazmış olduğunu ve yeni Hu-tai-ta (Aksakal) buraya geldikten sonra, onunla görüşüp cereyan eden olayları anlatacağını söylemiş ve barış ve dostluğun eskiden olduğu gibi devam edeceğine teminat vermiştir.

"Böylece Hokend, elçisi vasıtasıyla barış dilemiştir. Ayrıca da Hu-tai-ta (Aksakal) 'yı değiştirmiştir. Buna göre, kendisinin haksız olduğunu bir defa daha anlamış ve öç almak niyetinde olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Ancak Binbaşı (yani Hokend elçisi) ricada bulunurken "inanmam" kelimesini sarfetmiştir. Yabancıların kalbinden geçenler bilinmeyeceği için kim bilir belki de gizlice kıskırtma hareketlerinde bulunacak, birdenbire isyan çıkaracaktır. Bu yüzden, Yü-jui v.s. ye çok dikkatli olmaları ve hareketlerini daima gözaltı hapsine almaları bildirilmiştir.

"Verilen karar gereğince, Cha-la-fên-t'ai görevlendireceği bir kimse vasıtası ile büyük memurun raporunda zikrettiği olayların doğru olup olmadığını araştıracak ve sonra tafsilâtli bir rapor verecektir. Eğer Hokend cevabında gene barış ile dostluk dilerse veya Hu-tai-ta (Aksakal) olan Po-t'a-êrh (Batur) 伯塔爾 v.s. ye verilen cezaların azaltılmasını rica ederse, istediği müsaade verilebilir. Ve duruma göre, tatbik olunabilir. Bu suretle, lûtufl gösterilmiş olur. Buna mukabil, Hokend, haksız bir harekette bulunursa, Yü-jui v.s. ile görüşülüp savunma tedbirleri alınacak ve Hokend ikna edilmeye çalışılacaktır. Bu hususlarda, en küçük ihmal gösterilmesin!"

THHL, XV, 64, s. 4a-4b

17 Temmuz'da (1860) Nei-ko'ya tebliğ olunmuştur:

"Yü-jui ile Ying-yün, Hokend'in sadakat arzemesi hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Geçen sene, Hokend, Abdul Karim'i Pekin'e gidip hediyeler takdimine memur etmiştir. Yarkend'deki Ts'an-taan büyük memuru Yü-jui, durumunu raporla bildirmiş olup bu raporunda, bahis konusu büyük memurun hediyeleri Hokend elçisinden kendisinin alıp İmparatora göndermek istediğini, fakat Hokend elçisinin hemen dönmek istemediğini, onun Yarkend'de

ki müslüman şehrinde kalarak gezip tozduğunu; hem de her şehirde bulunan Andican'lı v.s. leri toplayarak onlara istediği kötülüğü yaptığını ve olaylara sebebiyet verdiğini, bunun üzerine, Yü-jui'nun kendisine bir ziyafet verdiğini, bu ziyafette maiyyetindekilere onu öldürmelerini yüksek sesle emrettiğini, yaralamış olmasına rağmen sonunda askerler tarafından öldürüldüğünü, suç ortaklarından Hu-tai-ta (Aksakal) olan batur v.s. nin de yakalanıp sorguya çekildikten sonra hapsedildikleri, Hakim Beginin olanları bir mektupla Hokend'e duyurduğunu bildirmiştir.

"Şimdi, Yü-jui v.s. nin raporuna göre, elçi Necmettin, Hokend Hanının saygılarını getirip istirhamını arzemiş, kusurunu kabul ettiğini bildirmiş ve hediyelerin lütfen kabul edilmesi istirhamında bulunmuştur. Gösterilen bu sadakat ögölmeğe değer. Hokend'in sunduğu hediyelerin hepsinin evvelki İmparatorun emrine dayanarak Ts'an-taan büyük memuru tarafından alınıp gönderileceği tabiidir. Hokend elçisi de mukabil hediye ve itimatnameyi bekleyecektir. Bundan başka, ticaret münasebetleri eskisi gibi devam edecektir. Hapsedilmiş bulunan Batur v.s. 15 kişi sırf bir lûtufl eseri olarak serbest bırakılacak ve Hokend Hanına teslim edilecektir.

"Böylece biline!"

"Yabancılar karşı ona göre nazik davranılsın!"

NOTLAR

¹Çin İmparatorunun tesiri altındaki yabancı kabileler, grup grup sıra ile Pekin'e gelip hediye takdiminde bulunurlardı. Buna Çince tabiri ile Nien-pan 年班 denir. Yani senenin belli zamanlarında İmparatora saygı ve hediye takdimidir. Hokend'in hediye tarihi ve işleri belli değildir. Bk. CTPC, s. 82-83.

²A-mu-tu Kai-li-mu 阿木都凱里木, A-pu-tu Kai-li-mu 阿布都凱里木 'nun yanlış yazılışıdır. Bk. THHL, XIV, 59, s. 1b-2a.

³Ping-ling 冰嶺, Tekes nehrinin 650 mil güneyindedir. Ayrıca, Mu-su-êrh Ta-pa-han (Musun-dabakan) 木蘇滿達巴罕 da denir. Bk. HCSL, I, s. 190.

⁴Bk. Tevarih-i Hamse, s. 100.

III. TURK-BOEKIR KABİLELERİ

1. Kırgız'lar

.. Kırgız'ların genel durumu (HCTG, II, s.717-722)

" Burut'lar (yani Kırgız'lar), 'Doğu' ve 'Batı'¹ olmak üzere iki kısma ayrılır.

Doğu kısmı, Tanrı Dağlarının kuzeyinde bulunmaktadır. Buraları , Han sülâlesi zamanında Wu-sun 烏孫 ve Hsi-p'i 西部 'lerin bulun dukları yerd. Demek ki, eskiden Saka'lara aitti. Han sülâlesinden son ra, burada Yüeh-pan 月氏 devleti kuruldu. Sui sülâlesi zamanında , Türk'lere mensup bir ülke idi. T'ang sülâlesinin Chên-kuan 貞觀 dev- resinde (627-649), on kısma taksim edildi. Sol tarafta beş Tu-lu 吐陸 sağ tarafta da beş Hu-shih-pi 胡失畢 kabilesi vardı. Yani on kabi le. Ts'ui-yeh (Suy-âb, yani Tokmak) 碎葉 , onların merkezi idi. Bu- rası, tam bugünkü T's-mu-t'u P'o (Temur-nor) 特穆圖泊 bölgesidir. (648'de) Ho-lu 賀魯 'nun isyanı bastırıldıktan sonra, burada (Mêng- ch'ih 濛池)² ve K'un-ling 崑陵 adlı iki Tu-tu-fu 都督府 kuruldu. Ve sonra Ko-lo-lu (Karluk) 葛邏祿 'lara ait oldu.

'Batı kısmı, Tanrı Dağlarının güneyinde bulunmaktadır.³ Han sülâle si zamanında burada Chüan-tu (Karatigin) 捐毒 ve Hsiu-hsün (İrkeş- tam) 休循⁴ devletleri kurulmuştu. T'ang sülâlesi zamanında. Büyük Po-lun (Baltistan) 大勃倫 ve Küçük Po-lun (Yasin) 小勃倫 'nun yerleri idi. Hsi-yü-chuan 西域傳'da der ki, buradan Turfan ve Ch'ang-an 長安'a 8,000 mil mesafededir. Beş sülâlesi zamanında, bu- rası Uygur'lara aitti. Yüan sülâlesi zamanında, Pei-shih-pa-li (Beş- balık) 別失八里⁵ 'daki Yüan-shuai-fu 元帥府'ya aitti. Mançu sülâlesi zamanında ise, Doğu kısmı, Cungar'ın hâkimiyeti altında kaldı.

Ve sonra korku ve zulüm sebebiyle batıya göç ederek Andican sınırına da- yandı.

" 1758 senesinde Çin generali Chao-hui 兆惠 , İli'deki âsileri ta- kip edip yakaladıktan sonra buraya geldi. Burut'ların başı T'u-lu-ch'i- pai 圖魯起拜 v.s. Çin generaline dediler ki: " Ölet 厄魯特'in yü- zünden çoktandır, Çin kültürü dışında kaldık. Şimdi, Çin'in batı bölge- sindeki isyanlar bastırılmış bulunuyor. Bu sebeple, emrimiz altındaki insanların hepsi, Çin'e tabi olmak isterler. Burut'ların başı olarak Çin sarayına gidip sadakat arzında bulunmak isteriz."

Nihayet Burut elçisi Çin'e geldi. Çin İmparatoru Kao-tsung 高宗 , sunulan hediyelere karşılık olarak elçiye hediye ihsan etti. Tam bu sı- rada, âsi Kocican (yani küçük Hoca) kuşatıldı. Yarkend'deki âsi Boroni- tu (yani büyük Hoca), Kaşgar'dan ona yardıma gelecekti. Burut'lar bunu öğrenince bir miktar askerle arkasından hücum ettiler. Bu yüzden, Koci- can dayanamıyarak kaçtı. Buna rağmen, Burut askerleri gene devamlı ola- rak Pu-la 布喇 köyüne taarruz ettiler. Bu suretle âsi olan iki kar- deş (yani Boronitu ve Kocican)'in kaçtıkları haberini alıncaya kadar hü- cumlarına devam ettiler.

" 1765 senesinde, Uc'daki âsi Lai-hei-mu 賴黑木 , isyanı hazırladı ve gizlice âsilerden Pa-pu-tun 巴布敦 'u Hokend'e gönderip yardım is- tedi. Şu anda Börk olan Ko-tai-mo-t'e 噶代默特 de Uc dışındaki bölgelerde vukubulan isyanları durdurmak için E-êrh-ko-na (Edigene) 厄 爾格訥 ve Sarı-bağış 薩爾巴噶什 kabilelerine haber yolla- dı. Burut'lardan Pi (veya Bi, yani reis) olan Ch'i-li-k'o-ch'i (Çelikçi) 齊里克齊 , âsi Pa-pu-tun'u tuzaga düşürerek yakaladı ve onu Çin'e teslim etti.

" Ayrıca, batı kısmında Edigene baş kabile idi. 1759 senesinde, Çin ordusu müslüman âsileri (Boronitu ve Kocican) takip ederken, buradan geçti. Burut reisi, Çin generaline saygılarını sundu. Kendisi de Pu-ha- êrh (Buhara) 布哈爾 'nın doğusunda bulunan Burut'lardan 200,000 ki- şinin başına geçerek Çin'e tabi oldu. Bundan başka elçisini Çin'e tâyin ederek bağışladı. Bu suretle, Burut'ların 19⁶ kabilesinin hepsi Çin'in hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Aksu ve Uc'un kuzey-batısında göçebe olarak yaşayan 4⁷ Kırgız kabi- lesi vardı: Ch'i-li-k'o (Çerik) 奇里克⁸, Hu-shih-ch'i (Quşçi) 胡 什齊⁹, No-i-ku-t'e 諾依古特¹⁰ ve Sha-êrh-pa-ho-shih (Sarı-bağış) 薩爾巴噶什¹¹ kabileleri. Ayrıca Kaşgar'ın kuzeyinde ve batı-

sında, ve Yarkend'in güney-batısında, göçebe olarak yaşayan 15 Kırgız kabilesi¹² vardı: Ch'ung-pa-ko-shih (Çong-bağış) 冲巴噶什¹³, Hsi-pu-ch'a-k'o (Kıpçak) 希布察克¹⁴, Sha-erh-t's (Sart) 薩爾特¹⁵, Nai-man (Nayman) 奈曼¹⁶, K'a-erh-t'i-chin (Karatigin) 喀爾提錦¹⁷, T'i-i-t's (Tayıt) 提依特¹⁸, T'u-erh-ko-i-ko-erh (Tur-gay?) 圖爾格依格爾¹⁹, Su-lê-t'u (Soltu) 蘇勒圖²⁰, Yüeh-wa-shih (Oş) 岳瓦什²¹, E-tê-ko-na (Edigene) 額德格訥²², Ch'a-ha-erh Ya-sha-k'o (Çahar-Sayak) 察哈爾雅薩克²³, Ya-sha-k'o (Sayak) 雅薩克²⁴, Pa-ch'i-ssü (Bağış) 巴奇斯²⁵, Mêng-ê-lê-to-erh (Monguldur) 蒙額勒多爾²⁶, Sê-lê-k'u-erh (Sarı-kul) 色勒庫爾²⁷ kabileleri. Onların göçebe halinde yaşadıkları bölge, E-shih (Oş) 鄂什 adlı yerden çıkan Ts'ung-ling (Pamir) 葱嶺'in kıyılarıdır.

"Burut'lar, Uygur'lar gibi müslümandılar. Fakat şehirleri yaktur. Onların göçebe hayatı, Oyrat gibidir; fakat Şamanist değildirler. Burut'lar, fakir ve yaman oldukları için, daima yağma ederler. Oyrat'lar kuvvetli oldukları zaman bile onları idare edemediler.

"Burut'ların reisine "Pi" (veya "Bi" yani Bey) denir. Reisten küçük rütbeye "A-ha-la-k'o-ch'i 阿哈拉克齊" denir. Onların memuriyeti, büyük olsun, küçük olsun, hep Çin'in Ts'an-tsan büyük memuru tarafından verilip tüylü şapkalar giyerlerdi. Demek ki, ikinci dereceden yedinci dereceye kadar çeşitli memurları vardı.²⁸

"İli yakınındaki Burut'lar, her iki senede bir Ling-tui büyük memuru tarafından kontrol edildiler. Senelik kontrol ve idareden sorumluluk, Kaşgar'daki Ts'an-tsan büyük memurundadır. Ayrıca, Burut'lar her sene mümessillerini tayin ederek atlarla Çin'e gelirler ve bu atları bağışlardı.²⁹ Buna mukabil, Çin İmparatoru da duruma göre ipekli kumaşlar hediye ederdi. Bundan başka, hayvanlarını ve derilerini satmak maksadile pazara getiren Kırgız tüccarları, Çin'li tüccarlarla nazaran üçte bir daha az vergi öderlerdi.³⁰

"1825 senesinde Boronitu'nun torunu Cihangir, Burut'lardan yüzlerce kişiyi toplayıp Doğu Türkistan'da karışıklık çıkardı. Müslümanların çoğu da bu kargaşaya uydular. Çin'deki Ling-tui büyük memuru Payen-t'u (Bayantu) 巴彥圖, askerlerinden 200 kişiyi emrine alarak Çin Seddinden dışarıya çıktı ise de, âsilere rastlayamadı. Buna rağmen, bu zat 100'den fazla Burut'lu kadın ve çocukları öldürerek geri-

ye döndü. Burut'ların reisi T'ai-k'o-lê (Taykulu) 汰克勒 ondan nefret etti ve 2,000'den fazla kişiyi idaresi altına alarak Çin ordusunu takip edip onların hepsini bir vadi içinde yoketti. Bu sebeple, âsiler daha korkunç oldular ve devamlı olarak Yarkend, Yangışar ve Hoten v.s. dört şehri ele geçirdiler. Çok geçmeden, Cihangir, Çin generali Ch'ang-ling 長齡 tarafından yakalanıp idam edildi. Ondandır (1830), ağabeyi Yusuf bir daha Andican'lılar ve Burut'lardan binlerce kişiyi tahrik edip istilâ ettirdi.³¹ Nihayet Çin ordusu tarafından baskına uğradılar.

"T'ung-chih 同治 saltanatı devresinde (1862-1874) Andican'lı Paya (Yakup Bey), Tanrı Dağlarının güney bölgesini zaptetti. Kuzeydeki İli de düştü. Bu sebeple, Kaşgar'ın kuzey-batısında bulunan beş Burut kabilesi,³² Soltu, Çahar-(Sayak), Sayak, Bağış ve Sarı-bağış önceden (1840)³³ Rusya'ya tabi oldularsa da, Çong-bağış, Kıpçak, Tayıt Turgay, Oş, Edigene, Sarı-kul, Çerik, Quşçi, No-i-ku-t'ê, Nayman, Karatigin, Monguldur v.s. 14 kabile Andican'a iltihak ettiler.³⁴ 1877'de Çin ordusu Kaşgar'a vardı. Burut reisleri de durmadan Çin'e geçtiler. Çünkü Kaşgar, Hokend'deki Andican ile temas ederlerdi. Rus'lar, Hokend'e bağlı Taşkent'i aldıktan sonra, öbür üç şehri de işgal ettiler. Bu suretle Hokend kaldırıldı. Andican'ın kuzey bölgesi Rus eline geçti. Fakat Yakup Bey, güney bölgesinde mağlup olan askerleri yeniden topluyarak müslümanların oturdukları sekiz şehri zaptetti ve aynı zamanda Ruslarla anlaşma yapmak suretiyle Andican'ın güney bölgesi ile müslümanların oturdukları bölge birleşip tek bir devlet oldu. Şimdi, Andican'lılar mağlup edilince güney bölgesi de Çin'in eline düştü. Böylece, Kaşgar'ın kuzey-batısındaki karakolların dış bölgesi Çin'e geçmiş oldu. Ama öbür beş kabile geri dönmedi. Buna rağmen, müslümanların oturdukları bölge, eskisine nazaran daha büyüktü.

"1878 senesinde âsilerden A-li-ta-shih (Ali-taş?) 阿里達什, Burut reisi A-pu-tu-lê-ha-ma (Abdurrahman) 阿布都勒哈瑪 v.s., halkı tahrik ederek Kaşgar'ın yakınındaki sınıra tecavüz ettirdiler. Çin'deki Ch'in-ch'ai büyük memuru 欽差大臣 olan Liu Chin-t'ang 劉錦棠 kuvvetlerini emrine alarak âsileri ortadan kaldırdı. Bu sebeple, Abdurrahman Rusya'ya kaçtı ve sonra da tekrar Ai-ch'i-mu (Haşim) 愛奇木 Han Töre³⁵, Hakim Han Töre 阿奇木汗條勒³⁶ ve Ai-mai-t'i (Ahmad) 艾買提 Hoca v.s binlerce kişiyi toplayıp yeniden saldırmaya

başladı. Adı geçen Töre ve Hoca'lar, peygamber neslindendirler. Hatta, Haşim Han ile Hakim Han kardeşiler ve Cihangir'in torunları Yusuf'un oğulları idiler.³⁷ Bu âsiler Po-ssü-t'ang-k'o-lê (Bostan-terek) 博斯塘 克勒³⁸ ve Mu-chi 木吉³⁹ de olmak üzere ayrı ayrı iki yerde Çin ordusu tarafından mağlup edildikten sonra Abdurrahman bir daha Rusya'ya kaçtı. Tanrı Dağlarının güney bölgesi de böylece sukûnete kavuştu.

¹Burut'lar yaman savaşçıdır. Ve tam Çin ile Rusya arasında bulunup kuvvetli tarafı tutarlar. Artık sınır dışı suçluların yuvasıdır 1864 senesinde, Çin ile Rusya, Tarbagatay'da sınır antlaşması akdetmişlerdi. Bu antlaşmanın üçüncü maddesi şöyledir: "...Sınır doğuya sa par ve Temurlik dağının doruğu boyunca ilerliyerek Kazak ve Kırgız'ların göç ettikleri bölgelere çevrilir ve Kegan 格根 nehrinin kaynağına kadar gider. Buradan güney-batıya sapar, Kegan nehri v.s.nin batıya aktığı bölgeler Rusya'ya aittir. Undu Bulak 温都布拉克 nehri v.s.nin doğuya aktığı bölgeler Çin'e aittir. Buradan güneye doğru giderek Karatau 喀喇套'un doruğu boyunca Bir-başa 畢爾巴什 dağına kadar devam eder. Ondan sonra, güneye akan Daratu 達喇圖 nehri boyunca uzanarak Tekes nehrinden sonra, Narin-kalga 那林哈勒哈 nehri boyunca Tanrı Dağları ile sınırlanır. Buradan güney-batıya giderek müslümanların oturdukları bölge ile Kırgız'ların göç ettikleri bölgeden ayrılır. Ondan sonra, Temurtu-nor'un güneyindeki Kan-Tengri 罕騰格爾 dağı, Savabaçi 薩瓦巴齊 dağı, Gunguluk 貢古魯克 dağı ve Kak-şan 喀克善 dağından, yani Tanrı Dağlarının doruğundan Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar giderek Hokend sınırına dayanır."

"Bu suretle, Kırgız'ların göç ettikleri bölge, Rusya'da kalmıştır."

NOTLAR

¹Batı kaynaklarında, 'doğu' ve 'batı' yerine 'Ong' ve 'Sol' olarak geçmektedir.

²Metnin aslında 'Mêng-ch'ih 蒙池 tábiri düşmüştür.

³Kırgız'ların buldukları bölge hakkında, batı kaynak ve

incelemelerinde daha açık bilgiler verilmiştir. Bk. Sibirya'dan, I, s. 231-233. Ayrıca, Owen Lattimore, Pivot of Asia, s.133'de, "Kırgız'lar, Tanrı Dağlarındaki Tekeş vadisinden Aksu'ya ve Çin ile Rusya arasındaki sınır dağları boyunca, Pamir ve Karakorum sıradağlarına kadar olan bölgelerde bulunmaktadırlar." diyor.

⁴Bk. Chavannes, Les pays d'occident d'après le Wei-lie, T. P., VI, s. 555, not 3 ve 4; Kuropatkin, Kashgaria, s. 23; Ashin, Ancient Khotan, s. 55 ve Shiratori, Se iki shi ken kyu, I, s.158.

⁵Hsi-yu-lu'da: Pei-shih-pa 別石把; Hsi-yu-chi'de: Pi-ssü-ma 罷思馬; Ming-shih'de: Pei-shih-pa-li 別失八里 şeklinde yazılmıştır. Bugün Fu-yüan 阜遠 denir. Bk. HCCC, 3, s. 14a ve 22b.

⁶Burut kabilelerinin sayısı, Çin kaynaklarında ayrı ayrı gösterilmiştir. HCSL, II, s.1203-1254: 17; HTYL, 4, s.10a: 17; SWC, 4, s. 117: 20; CTPC, s.82: 20'den fazla; HCTC, II, s.718: 19 olarak yazılmıştır. Hangisinin daha doğru olduğu belli değildir. Çünkü, isimleri geçen eserler, ayrı zamanlarda yazılmıştır. Dayandıkları vesikalar farklıdır. Tarih sırası ile HCSL ve HTYL en eski, ondan sonra SWC, sonra CTPC; HCTC en yenidir. (CTPC'nin birinci baskısı 1934 senesinde çıkmışsa da, esas itibarile Ch'ing-hui-tien 清會典'den iktibas edilmiştir. Bu sebeple, HCTC'den daha evveldir.) Şu hale göre, Burut kabileleri arasında zamanla birleşme veya ayrılmalar vukubulmuş olabilir. Zaten Çin kaynaklarında Burut urukları ve oymaklarına önem verilmemiştir. Buna mukabil, siyaset ve coğrafya alanlarında daha fazla önem verilmiştir. Kırgız'lar yaşadıkları yerlerin adlarını alarak kabilelere ayrılmışlardır. Meselâ, Sarı-kul ve No-i-ku-t'ê v.s. kabileleri, batı kaynaklarında hiç geçmez. Fakat Çin kaynaklarında bu kabileler birer birer zikrolunmuştur. Tahmin olunur ki, Sarı-kul ve No-i-ku-t'ê'de oturan Kırgız'lar, Sarı-kul ve No-i-ku-t'ê kabileleri olarak bu yerlerin adlarını almışlardır. Bundan başka, Kırgız kabilelerinin Çin kaynaklarında birbirine karıştırılmış olması muhtemeldir. Bu hal, kabile sayısında bir teşevvüş meydana getirmiş olabilir. Meselâ, SWC'de gösterilen Kırgız kabilelerinden Kitai 契台 ve Saru 薩魯 'lar, diğer Çin kaynaklarında geçmiyor. Başka isimler zikrediliyor. Ayrıca, W. Radloff, Sibirya'dan, I, s. 325-326'da da şöyle söylenmiştir: "Kabile kısımları ve daha küçük birlikler daimi bir değişme halinde olup, soylarla katı şekilde sınırlanmamıştır; çünkü her önemli şahsiyet türlü aul'ları kendi nüfuzu altında topladığından, çok defa reisin adını taşıyan yeni kabileler meydana gelmektedir."

⁷SWC, 4, s.117'de Sayak, Sarı-bağış, Quşçı, Kitai, Saru'beş kabilenin adı geçmektedir.

⁸Çerik 奇里克 'ler, Uc'un güney-doğusundaki Şato沙圖 karakolunun dışında, E-ssü-t'a-lê 鄂斯塔勒 adlı yerde göçebe halinde yaşıyorlardı. Buradan İli'ye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s.1235. W. Radloff'a göre, bu kabile Hokend'de yaşıyordu. HCSL'de doğrudur. Çünkü bu zamanda Kırgız'lar Çin hâkimiyeti altında bulunuyorlar ve karakol dışında göç ediyorlardı. Hokend ise, Çin'e tâbi olmakla beraber iç işlerinde muhtardı. Çin hâkimiyeti altındaki Kırgız'lar, tabiatile Hokend ülkesinde oturuyorlardı. 19

yüzyılının sonlarına doğru, Çin, Doğu Türkistan'daki isyanlarla başa çıkamadı. Kırgız'ların bazıları Hokend'e, bazıları da Rusya'ya tâbi oldu. O zamanlar onların böyle hareket etmesi tabii görülmelidir. Ayrıca, HCTC, II, s. 718'de Ch'i-li-k'o 奇里克 yerine yanlışlıkla Ch'i-k'o-li 奇克里 yazılmıştır.

⁹Quşçi'ler, Uc'un doğusundaki Pa-shih-ya-ha-ma 巴什雅哈瑪 karakolunun dışında, Ha-k'o-sha-lê 哈克薩勒 adlı yerde göçebe halinde yaşıyorlardı. Buradan Kaşgar'a gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1239.

¹⁰No-i-ku-t'ê 諾依吉特 'ler, Aksu'nun doğusundaki Mu-tea-la-t'ê (Muzart) 木額刺特 nehrinin doğu sahilinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Bk. HCSL, II, 12, s. 1250.

¹¹Sarı-Bağış 薩爾巴噶什 'lara, Bugu 布庫 'lar da denir. İli'nin güney-batısındaki E-êrh-kuo-chu-lê 鄂爾果珠勒 karakolunun dışında, Temurtu-nor'un güney sahilinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Bk. HCSL, II, 12, s. 1247. W. Radloff'a göre, Bugu kabilesi Tekeş nehri havzasında yaşıyordu. Sarı-bağış ise, Isık-kul'dan bu gölün güney-batısındaki Hokend'e kadar olan bölgede yaşıyordu. Bk. Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL. Ayrıca, HCTC, II, s. 702'de Ho kelimesi düştür. HCSL, II, 12, s. 1247 ve CTPC, s. 82'de Sha-êrh-pa-ko-shih 薩爾巴噶什 şeklinde yazılmıştır. SWC, 4, s. 117'de Sha-la-ba-ko-shih 薩拉巴噶什 yazılışı da vardır.

¹²Han-hsi-yü-t'u-k'ao 漢西域圖考 'ya göre. Çong-bağış, Kıpçak, Sarı-bağış, Monguldur v.s. kabileleri, doğu kısmında bulunmaktadırlar. Bu yanlış olmalıdır.

¹³Çong-bağış 冲巴噶什 'lar, Kaşgar'ın kuzey-doğusundaki Barçan karakolundan, kuzey-batısındaki Karanga karakoluna kadar olan hattın dışında kalan yerlerde göçebe olarak yaşıyorlardı. Buradan Hokend'e gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1203. Radloff'a göre. Bu kabile Doğu Türkistan sınırında yaşıyordu. Bk. Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL.

¹⁴Kıpçak 希布察克 'lar, Yangişar'ın güney-doğusundaki Terek 鐵列克 karakolundan kuzey-batısındaki Tuşuk karakoluna kadar olan hattın dışında kalan yerlerde ve Kaşgar'ın güney-batısındaki I-lê-ku-ch'u 伊勒古楚 karakolunun sahilinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Buradan Badakşan'a ve Buhara'ya gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1210.

¹⁵Sart 薩爾特, Kıpçak kabilesine mensuptur. Kaşgar'ın güney-batısındaki I-lê-ku-ch'u karakolunun dışında kalan yerlerde göçebe halinde yaşıyordu. Bk. HCSL, II, 12, s. 1216.

¹⁶Nayman 奈曼, Kaşgar'ın güney-batısındaki I-lê-ku-ch'u karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Badakşan, Hokend ve Buhara v.s. ye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1217.

¹⁷Kara-tigin 喀爾提錦, Kaşgar'ın güney-batısındaki Yü-tu-pa-shih (Yurt-başı) 玉都巴什 karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Hokend, Darvas ve Hocend v.s. ye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1219. HCTC, II, s. 720'de: Ha-êrh-t'i-chin 哈爾提錦; CTPC, s. 82'de: K'a-êrh-t'i-chin 喀爾提金 şeklinde yazılmaktadır.

¹⁸Tayıt 提依特, Kaşgar'ın kuzey-doğusundaki I-lan-wu-wa-ssü 伊蘭烏瓦斯 karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Çerik ve Bugu kabilelerine gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1223.

¹⁹Turgay 圖爾格依格爾, Kaşgar'ın batısındaki Wu-p'a-la-t'ê 烏帕喇特 karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Tayıt kabilesine gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1224. CTPC, s. 82'de T'u-êrh-ai-ko 圖爾愛格 şeklinde yazılmıştır ki telâffuz bakımından daha doğrudur.

²⁰Soltu 蘇勒圖, Kaşgar'ın batısındaki Wu-p'a-la-t'ê karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Bk. HCSL, II, 12, s. 1225. Radloff'a göre, bu kabile Çu bölgesinde yaşıyordu. (Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL.) Ayrıca, CTPC, s. 82'de Su-lê-tjuan 素勒圖 şeklinde yazılmıştır.

²¹Oş 岳瓦什, Kaşgar'ın kuzey-batısındaki Karanga karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Margenlan ve Hokend'e gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1226. Ayrıca, HCTC, II, s. 720'de, Yüeh-pai-shih 岳百什 şeklinde yanlış yazılmıştır.

²²Edigene 額德格訥, Oş ile beraber Karanga karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Birbirlerine çok yakındırlar. Bk. HCSL, II, 12, s. 1227. Radloff'a göre, bu kabile Andican'da yaşıyordu. (Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL.) Ayrıca, SWC, 4, s. 117'de E-tê-ko-na 額德格訥 şeklinde yazılmış ve "Bu kabile, batı kısmının başıdır." diye kaydolunmuştur. CTPC, s. 82'de E-tê-ko-na 額德格訥 şeklinde yazılmıştır. HCTC, II, s. 720'de E-tê-ko-êrh 額德格爾 şeklinde kaydedilmiştir ki yanlıştır.

²³Çahar-sayak 察哈爾雅薩克, Kaşgar'ın kuzey-batısında ki Teşik-taş karakolu dahilinde göçebe halinde yaşıyordu. Burası, Sayak kabilesine yakındır. (HCSL, II, 12, s. 1229) Ayrıca, HCTC, II, s. 719 vd.: Ch'a-ha-êrh Ya-sha-k'o 察哈爾雅薩克 olarak yanlış yazılmıştır.

²⁴Sayak 薩雅克, Çahar-sayak ile beraber Teşik-taş karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Kazak'ların o turdukları bölgeye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1228. Ayrıca, HCTC, II, s. 719-720'de Ya-sha-k'o 雅薩克 yanlış olarak yazılmıştır.

²⁵Bağış 巴奇斯 'lar, Kaşgar'ın kuzey-batısındaki Teşik-taş karakolunun dışında göçebe halinde yaşıyorlardı. (HCSL, II, 12, s. 1231) Ayrıca, HCTC, II, s. 719; CTPC, s. 82 ve HCSL, II, 12, s. 1231: Pa-ssü-ch'i-ssü 巴斯奇斯 şeklinde yazılmaktadır.

²⁶Monguldur 蒙額勒多爾 'lar, Kaşgar'ın kuzey-doğusundaki I-lan-wu-wa-ssü karakolunun dışında göçebe halinde yaşıyorlardı. Buraları Çerik ve Bugu kabilerine yakındır. Bk. HCSL, II, 12, s. 1231.

²⁷Sarı-kul 色勒庫爾 'lar, Yarkend'in güney-batısındaki Langar karakolunun dışından Yangişar'ın güneyindeki Uluk 烏魯克 karakoluna kadar göçebe halinde yaşıyorlardı. Bk. HCSL, II, 12, s. 1233. Ayrıca, CTPC, s. 82'de Sê-lê-k'u-êrh 色呼庫爾 şeklinde geçmektedir.

²⁸OTPC, s.82'ye göre, Kaşgar civarındaki Kırgız'lardan, Çong-bağış kabilesinde: ikinci dereceden 1, dördüncü dereceden 1, altıncı dereceden 3, beşinci dereceden 1, yedinci dereceden 1 ünvan ve derecesiz altıncı şapka ünvanından 1 ünvan. Quşçi kabilesinde: altıncı dereceden 1 ünvan. Çerik kabilesinde: altıncı dereceden 3 ünvan ve altıncı şapka ünvanından 1 ünvan. Sarı-bağış kabilesinde: üçüncü dereceden 1, beşinci dereceden 3; Sayak kabilesinde: dördüncü dereceden 1, beşinci dereceden 1; Çahar-sayak kabilesinde: üçüncü dereceden 1; Oş kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Tayıt kabilesinde: altıncı dereceden 2 Kara-tigin kabilesinde: dördüncü dereceden 4, altıncı dereceden 1; Nayman kabilesinde: altıncı dereceden 3; Kıpçak kabilesinde: ikinci dereceden 1, beşinci dereceden 3, altıncı dereceden 9, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 5; Sart kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 7; Turgay kabilesinde: altıncı dereceden 1, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Bağış kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Edigene kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Soltu kabilesinde: üçüncü dereceden 1; Sarı-kul kabilesinde: beşinci dereceden 2 ünvan bulunmaktadır. Ayrıca, Uc civarındaki Kırgız'lardan Quşçi kabilesinde: beşinci dereceden 2, altıncı dereceden 4, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Çerik kabilesinde: dördüncü dereceden 1, beşinci dereceden 1, altıncı dereceden 1, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1 ünvan bulunmaktadır.

²⁹Çin hâkimiyetine giren Kırgız'lar, senede bir veya iki defa mümessillerini kâyin edip Kaşgar ve Uc'a:at bağışında bulunurlardı. Bu bağışa Po-lê-k'o (Bölek) 伯勒克 derler. Bk. OTPC, s.82.

³⁰1832 senesinde Kırgız'ların Doğu Türkistan'da vergi vermeden ticaret yapmaları kabul edildi. Bk. CCHW, I, 29, s.7813.

³¹Olay hakkında bk. "Yusuf Hoca'nın İsyanı". Ayrıca, 1830 senesinden sonra, "Yedi Hoca'nın İsyanları" (1845), "Veli Han Hoca'nın İsyanları" (1852-1857), "Döngen'lerin İsyanları" (1862 ve 1864) ve Hokend'lilerin karışıklık çıkarmaları. Bu karışıklıklarda Kırgız'lar da baş rölü oynamışlardır. Olay konumuzla ilgili olduğundan ayrı ayrı açıklamalarda bulunulmuştur.

³²Bu metinde ancak 4 kabile verilmiştir. Sayak kabilesi düşmüş olmalıdır.

³³HCCS, I, s.6b-7a'de şöyle denilmektedir: "1840 senesinde, Ruslar Sibirya'nın hepsini ele geçirdiler. Aynı zamanda Kırgız bozkırında yaşayan kabileler de Rusya'ya dahil oldular. Şu anda, Issık kul civarındaki Kırgız kabileleri de Rus'ların işgaline uğramışlardır. Bu sebeple, Rus'ların sınırı doğrudan doğruya Çin sınırına temas etmiştir. İki memleketin dış münasebetleri günden güne artıyordu. Bundan dolayı, Rus'lar elçilerini tayin ederek ticari antlaşma akdedilmiştir." Ayrıca bk. Aitchon K. Wu, China and the Soviet Union, s.98.

³⁴KTHC, 4, s.20'de 19 kabilenin Andicoan'a tabi olması hakkında belli bir tarih verilmemiş ve ancak "Önseden Andicoan'a meyilli oldukları" kaydedilmiştir.

³⁵KTHC, 4, 5b: A1-k'o-mu 爱克木.

³⁶KTHC, 4, 5b: A-hsi-mu 阿希木.

³⁷KTHC, 4, 5b: Haşim Han Töre ve Hakim Han Töre, Cihangir'in kardeşi Yusuf'un torunlarıdır. Metin aslında (HCTC) yanlıştır. Çünkü KTHC, HCTC'den daha eskidir. Bundan başka, mantıken Cihangir ve Yusuf'un kardeş olmaları gerekir. Bu sebepten, Cihangir'in torunlarının, Yusuf'un oğulları olması ihtimal dahilinde görülmemektedir.

³⁸KTHC, 4, s.5b'de Po-ssü-t'ang T'ê-lê-k'o 博斯塘特勒克, ayrı kitap, 4, s.6b'de Po-ssü-t'ang Ku-k'ou 博斯塘谷口 şeklinde kaydolunmuştur.

³⁹Mu-chi 木吉, Sarı-kul'un 400 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC, 4, s.15b.

b. Kırgız'ların kabile teşkilâtı

1) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı (Sibirya'dan, I, s.232-233)

(Kara-Kırgız'lar) Ong (sağ) ve Sol olmak üzere iki gruba ayrılırlar.¹

Ong'lar altı kabileye bölünür:²

1. Bugu³(Geyik) kabilesi, Tekes nehriyle Isık-kul'un doğu sahili arasında göçebe olarak yaşar. Bana, Bugu'lar arasında şu boyların mey out olduğunu söylediler: Çelek (Manap, "hükümdarlar" soyu), Torgo, Bapa, Yeldan, Takabay, Bör (Karacığer), Dölös (miktarları pek azdır), Kidık-Kongrat (miktarı azdır), Mongoldur⁴ (miktarları azdır), Sayak⁵ (miktarları azdır), Sıkmayat, Kaba, Asan, Tukum, Arık-Tukum, Küçük, Zerikay, Ondon (son dört soy 1862 yılında Çin'e tabi olmuş,⁶ ve diğerleri de Rusya tarafında kalmıştır; bugün Bugu'ların hepsi de Rus tabiiyetindedir).

2. Sarı-Bağış (Sarı-Sığın) kabilesi, Isık-kul'un kuzey ve batısında göç eder. Bunlar 1860 ta ancak ismen Rusya'ya tabi olup Hokend'te

vergi veriyorlardı, şimdi ise hepsi de Rus eline geçmiştir. Sarı-Bağış'lar arasında şu soyların mevcut olduğunu öğrendim: Saru, Kaba, Monguldur, Şıkmanat, Sayak, Dölös, Kongrat, Mundus, Kitay ve Yetigan (Burada Altay'lılar arasında da çok rastlanılan Dölös ve Mundus soylarına nazarı dikkati çekmek isterim). Kongrat, herhalde Kırgız'lara ait yabancı bir Türk soyu olup, sonradan Kırgız'lara bağlanmış olsa gerektir. Kitay'ların, Kırgız'larla karışmış Özbek'lerden olduğu anlaşılıyor.

3. Soltu kabilesi, Çu nehrinin güneyinde göçebe olarak yaşar, bunlar eskiden Hokend'e tâbi olup⁷, şimdi Tokmak vilâyetine bağlıdır. Soltu kabilesinde şu soyların bulunduğunu söylediler: Yetigan, Kuçu, Saru, Monguldur, Kitay, Mundus, Asık.

4. Andican nehri boyundaki Edigana kabilesi, daha 1869 yılında, Isık-kul civarında bulunduğu zaman Hokend'e tabi idi.⁸ Bunların arasında bana sekiz soydan bahsölundu: Dölös, Saru, Kongrat, Monguldur, Mundus, Sayak, Kaba, Şıkmanat.

5. Eskiden Hokend'e tabi olan Çong-Bağış (Büyük sığın) kabilesi, Kaşgar'ın batısında göçebe olarak yaşar.⁹ Bana bildirilen soy adları şunlardır: Askalı, Taro, Maçak, Uş-Tamga, Kandabas, Koş-tamga, Kuan-Duan (Taro soyuna Teleüt'ler arasında da çok raslanır). Uş-Tamga ve Koş-Tamga hiç şüphesiz Özbek soylarındandır.

6. Çerik (çeri, ordu) kabilesi Hokend'e tabi idi.¹⁰ Bunlardan ancak iki soy adını öğrenebildim: Ak-Çubak, Bay-Çubak, Bay-Çubak.

Sol'lar Ong'lara nazaran daha az olup Talas nehri boyunda göçebe olarak yaşar ve aşağıdaki soylardan ibaret bulunur:¹¹ Saru, Beş, Beran, Mundus, Töngtörüp, Kuçu, Kürküren, Yetigan.

Kara-Kırgız'ların sayısı hakkında açık bilgi verebilecek durumda değilim,¹² çünkü Isık-kul'e yaptığım seyahat esnasında Rus hükümetinin elinde bile sarıh istatistik malûmat yoktu."

NOTLAR

¹Bugünkü Türkili, I,s.71'de "Ön Qol" ve "Sol Qol" olarak yazılmıştır.

²A. Zeki Velidi Togan'a göre, Öñ Qol'da Tagay, Edigene, İçkilik, Monguş olmak üzere 4 uruk vardır. Öñ Qol, esasen Tagay ve Edigene'lerden ibaret olup, İçkilik ve Monguş'lar, Edigene uruğunun arısları sayılır. Bk. Bugünkü Türkili, I, s. 71.

³Çin kaynaklarına göre, Bugu kabilesi, ancak HCSL, II, 12, s. 1247'de geçmiş ve Sarı-Bağış'ın lakabı zannedilmiştir.

⁴Monguldur, Yakup Bey'in isyanları sırasında Hokend'e tabi oldu. Daha önce Çin hakimiyeti altında idi. HCSL, II, s. 1231-1232'de daha açık olarak ifade olunmuştur: Monguldur başı, Lieh-pieh-ssü 列別斯, 1789 yılında Ası Can Polad 占坡拉特'ı yakalamak için gayret gösterdi. Bu sebeple altın şapka ile mükâfatlandırıldı. Oldükten sonra, esas ünvanı ve şapkası, hediye olarak oğlu Mahmad Kuli 邁瑪胡里'ye verildi. Ayrıca Monguldur başı olan Yü-t'o-i-ma-ssü 五托依瑪斯, 1785 yılında Narin nehrindeki köprüyü inşa etmek için çalıştı. Bu sebeple Çin İmparatoru tarafından altın şapka ile mükâfatlandırıldı. Ölümünden sonra, ünvanı ve şapkası, oğlu A-t'i-yen 阿提焉'e verildi. Buna göre, Monguldur'ların Rusya tarafında kaldıkları hakkındaki kaydın doğru olmaması gerekir.

⁵Sayak kabilesi de Yakup Bey isyanlarından biraz evvel Rusya'ya tabi oldu. Fakat eskiden Çin hakimiyeti altında idi. HCBL, II, s. 1229'da şöyle anlatılmıştır: Sayak başı olan Min-shih-la-ha 敏什拉哈, 1761 yılında Çin İmparatoruna hediye takdim etti. İmparator da kendisine üçüncü dereceden çiçekli ve tüylü bir şapka ile hediye verdi. Hastalanıp ölümünden sonra, esas ünvan oğlu Man-pi-t'ê 漫畢特'ye verildi. 1815 yılında Man-pi-t'ê de hastalandı ve öldü. Ünvanı, oğlu Murat 穆拉特'a verildi. Ayrıca, Sayak başı olan Temür-can 特木爾占, 1759 ve 1762 yıllarında vazife olarak Kırgız'ların oturdukları bölgeye gidip Erdeni 額爾德呢'ye saldıran Kırgız'ları v.s.yi geri çağırdı; gayretle çalıştı. Bu sebeple kendisine beşinci dereceden çiçekli, tüylü şapka ile hediye verildi. 1788 yılında hastalanıp öldü. Ünvanı oğlu Kulu 呼魯 Hoca'ya verildi. Buna göre, Sayak'ların Rusya tarafında kaldığı yanlış olmalıdır.

⁶Arık-Tukus, Küçük, Zerikay, Ondon v.s. 4 soy, Çin kaynaklarında geçmiyor. Bu sebeple bunların 1862 yılında Çin'e tabi oldukları hakkındaki haber de bir yanlışlık olmalıdır.

⁷Soltu kabilesinin eskiden Hokend'e tabi olması doğru değildir. HCSL, II, 12, s. 1225-1226'da şöyle denilmektedir: "Soltu kabilesinin başı Ni-sha 泥沙, 1758 senesinde Çin İmparatoruna hediyeler gönderip itaatını arzetti. Bunun üzerine, kendisine üçüncü dereceden çiçekli ve tüylü bir şapka hediye verildi. Hastalanarak ölümü üzerine ünvanı, oğlu To-li-ya-t'ê 多里雅特'ye tevcih edildi. Buna göre, Soltu kabilesinin eskiden Çin'e tabi olduğu sabittir."

⁸Şu anda, Rus'lar Hokend'e bağlı Taşkent şehrini işgal etti ve Hokend'a saldırdı. Bu suretle, Andican'ın kuzey bölgesi de Rus'ların eline geçti. Fakat Yakup Bey güney bölgesinde asileri toplayarak Doğu Türkistan'daki müslümanların oturdukları 8 şehri aldı. Ondan sonra, Rus'larla anlaşıp Andican'ın güney bölgesi ile müslümanların oturdukları bölgeden ibaret bir devlet kurdu. Bu sebeple

o, 1869 senesinde Hokend'e tabi idi. Bk. HCTC, II, s. 720.

⁹Çong-Bağış kabilesinin eskiden Hokend'e tabi olmasında bir yanlış olmalıdır. HCSL, II, 12, s. 1203-1210'da bu mesele tafsilâtille izah edilmiştir: Çong-Bağış kabilesinin başı A-wa-lê 阿瓦勒 1759 senesinde, Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu. İmparator da ona beşinci dereceden çiçekli, tüylü bir şapka hediye verdi. Daha sonra, 1763 ve 1765 yıllarında Çin'in resmî atlarına bakması ve Uc'daki isyanlarda Çin'e yardım etmesi dolayısıyla üçüncü dereceli ünvana terfi ettirildi. Hastalanıp ölümü üzerine, ünvanı oğlu Po-shih-hui 博什輝 'ya verildi. 1789 yılında Po-shih-hui, Asi Can Polad'ı yakalamak için gayret gösterdi. Bu sebeple ikinci dereceli ünvana terfi ettirildi. Ölü münden sonra, oğlu Su-lan-ch'i 蘇蘭齊 'ye üçüncü dereceli ünvan verildi. 1815 senesinde, kendisi Çin ordusu ile beraber Asi Tzu-ya-tun 孜牙敦 'u yakalamaya gayret etti. Fazla olarak o da Tört-Mahmad 圖爾第邁特 'ın damadı Mo-ma-shih 莫瑪什 'i tevkif etti. Bu suretle ikinci ünvanı terfi etti. Çong-Bağış kabilesinin başı Hu-wa-t'ê 胡瓦特 , 1775 yılında göçebe işlerine yardımcı bulunması dolayısıyla altıncı dereceli ünvanı aldı. 1784 ve 1785 yıllarında Asi Ya-i-ch'i 雅依奇 ve Can Polad'ı yakalamaya çalıştı. Dördüncü dereceli ünvana terfi etti. Öldükten sonra, esas ünvanı oğlu Chan P'a-la-t'ê 占帕拉特 'ye verildi. Çong-Bağış kabilesinin başı Mêng-wu-êrh 蒙烏爾 , 1759 senesinde Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Çong-Bağış kabilesinin diğer reisi T'u-li-ya-k'o 圖理雅克 , 1784 senesinde Po-lê-k'o 伯勒柯 'nin kaçması için çalıştı ve bu sebeple, altıncı dereceli ünvanı aldı. Hastalanıp ölümünden sonra, esas ünvanı oğlu Wu-shu-êrh 烏舒爾 'e verildi. Diğer reis Toktay 托克托 , 1784 senesinde Po-lê-ko 'nin kaçması için çalıştı ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Hastalanıp ölümünden sonra, esas ünvanı torunu Sha-i-tu-la (Saydullah) 'ya verildi. Diğer reis Hun-ch'i 渾齊 , 1763, 1784 ve 1789 yıllarında Asi Ya-i-ch'i ve Can Polad'ı yakalamak için üç defa gayret gösterdi ve bu sebeple, beşinci dereceli ünvanı aldı. Onun ölümünden sonra, oğlu Mahmad Yusuf 邁莫特 玉素甫 tevârüs ederek altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis Ko-mi-êrh-tsa-k'o 噶爾克 雜克 , 1765 ve 1784 yıllarında Uc'daki isyanları bastırmak ve Asi Ya-i-ch'i'yi yakalamak için gayret gösterdi. Bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis Po-ko-shih 伯格什 , 1797 senesinde Sarımsak 薩木薩克 olayı için gayret gösterdi ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis Murad 木拉特 1797 senesinde Sarımsak olayı için gayret gösterdi ve bu sebeple, altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis K'a-êrh-mi-sha-k'o 喀爾沙克 , 1797 senesinde Sarımsak olayı için gayret gösterdi ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Ölümü üzerine, ünvanı oğlu Ko-tai 喀岱 'ya miras kaldı. Ayrıca reislerden Sha-lai-pai 薩萊拜 , 1765 senesinde Uc'daki isyanları bastırmak için Çin'e yardım ettiginden altın şapkalı ve mavi tüylü ünvanını (yedinciderece) aldı. Öldüğünde ünvanı oğlu Hai-lien-ta 海連達 'ya, onun da ölümünden sonra oğlu T'a-pa-lu-k'o 塔巴魯克 'ye miras kaldı. Diğer reis T'o-lo-pai 托洛拜 , 1765 senesinde Uc'daki isyanları bastırmaya çalıştı ve bu

sebeple kendisine altın şapka (yedinci derece) ünvanı verildi. Diğer reis Ai-chi Po-k'o 愛吉伯克 'nin 1785 senesinde, göçebe işlerine yardım etmesi sebebiyle kendisine altın şapka ünvanı tevcih edildi. Bu kayıtlardan, Çong-Bağış kabilesinin eskiden Çin'e tabi olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰Çin kaynaklarına göre, Çerik kabilesi daha önce Çin'e tabi idi; Yakup Bey isyanı sırasında Hokend'e geçmiştir. Bu husus ayrıca HCSL, II, 12, s. 1235-1239'da teyid edilmektedir: "Çerik kabilesinin başı Ersen 額森 , 1759 senesinde Çin ordusu ile beraber Badakşan'a iki defa hücum etti ve bu sebeple kendisine beşinci dereceli ünvan verildi. 1762 senesinde Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu ve bu sebeple dördüncü dereceye terfi ettirildi. 1765 senesinde Uc'daki isyanları bastırmak için gayret gösterdi ve bu sebeple ikinci dereceye terfi ettirildi. 1787 senesinde, öldüğünde oğlu İslam 伊斯拉木 'a miras olarak beşinci dereceli ünvan kaldı. 1790 senesinde ölümü üzerine kardeşi K'u-t'u-lu-k'o 庫圖魯克 Hoca da bu ünvanı kullandı. Ayrıca, reis Hasan Bay 阿散拜 , 1759 senesinde Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. 1778 senesinde iyi bir vazife yaptığından beşinci dereceye terfi ettirildi. 1784 senesinde dördüncü dereceye yükseltildi. 1808'de öldüğünde oğlu Ko-lê-ch'a 噶勒察 , beşinci derece ünvanını miras olarak aldı. Ayrıca, reis Yü-mo-t'ê 玉莫特 , 1780 senesinde göçebe işleri için iyi çalıştığından altın şapka ile mükâfatlandırıldı. 1792 senesinde altıncı dereceye terfi ettirildi. 1813 senesinde öldüğünde oğlu Sê-ho-i-pai 色赫依拜 'a bu ünvan miras kaldı. Ayrıca reis Hu-t'u-lu-k'o 胡圖魯克 'nin haydut Hu-i-mu 'yu tevkif etmesi sebebiyle kendisi beşinci dereceli ünvan ile mükâfatlandırıldı. Öldüğünde torunu A-ta-k'o 阿達克 'ya bu ünvan miras kaldı. Ayrıca reis Küçük 庫楚克 , 1789 senesinde Asi Can Polad'ı yakaladı ve bu sebeple altıncı derece ünvanı ile mükâfatlandırıldı. Ayrıca, reislerden Nogay 諾依海 , 1769 senesinde Kırgız'lardan Mi-tsa-êrh 泥雜爾 olayı için iyi çalıştığından altıncı derece ünvan ile mükâfatlandırıldı. Onun ölümünden sonra oğlu Ai-san-ko-êrh-ti 愛散柯爾底 'ya bu ünvan miras kaldı. Yine, reislerden Ko-tai 喀岱 , 1783 senesinde göçebe işlerini iyi yaptığından Çin tarafından altın şapka ile mükâfatlandırıldı. 1812 senesinde öldüğünden, oğlu Ai-shih-hu-li 愛什胡里 'ye bu ünvan miras kaldı. Diğer bir reis Ch'u-lu-ch'ü 曲魯曲 , 1789 senesinde Asi Can Polad'ı yakaladığından altın şapka ile mükâfatlandırıldı. Bütün bu kayıtlara göre, Çerik kabilesinin eskiden Çin'e tabi olması daha doğru görünmektedir.

¹¹Bugünkü Türkilî, I, s. 72'de soyların adları daha fazla zikrolunmuştur: Sarı, Quşçı, Mundus, Qırk-Oğul, Murat Ali, Togay-Berdi, Mündi, Töntürt, Kölpeş, Tazanay, Qaratal.

¹²Kırgız'ların sayısı hakkında, Çin kaynaklarında açık bir bilgi yoktur. Ancak SWC, 4, s. 117'de şöyle söylenmektedir: "Saga ait 5 kabileden Sayak, Sarı-Bağış, Quşçı, Kitai adlarındaki dört kabilenin 2,000'den fazla ailesi vardır. Sarı kabilesinin ise, 5,000 ailesi vardır. Sol'a ait 15 kabile de, 200,000'den fazla kişi vardır. Ve her kabilenin ya 200, ya 700, ya da 1300'den fazla ailesi vardır. Tabiidir ki, verilen bu rakamlar, Kırgız'ların 1758-1759 arasında Çin'e ilk tabi oldukları zamana ait bulunmaktadır.

ii) Çin ve batı kaynaklarına göre
kabilelerin mukayeseli listesi¹

Çin Kaynakları ²		Batı Kaynakları ³	
İsim	Birlik	İsim	Birlik
Ch'i-li-k'o	奇里克	Çerik	Ö. kabile ⁴
Hu-shih-ch'i ⁵	胡什齊	Quşçi	S. uruk ⁶ oymak
No-i-ku-t'ê	諾依古特	-	-
Sha-êrh Pa-ko-shih	薩爾巴噶什	Sarı-Bağış	Ö. kabile ⁷
Ch'i-t'ai ⁸	啓台	Kıtay (Kitai)	Ö. soy ⁹
Sha-lou ¹⁰	薩婁	Saru	Ö. soy ¹¹ S. soy
Ch'ung Pa-ko-shih	冲巴噶什	Çong-Bağış	Ö. kabile ¹²
Hsi-pu-ch'a-k'o	希布察克	Qıpçaq (Kıpçak)	Ö. oymak ¹³
Sha-êrh-t'ê	薩爾特	Sart	Ö. arıs ¹⁴
Nai-man	奈曼	Nayman	Ö. oymak ¹⁵ arıs
K'a-êrh T'i-chin	喀爾提錦	-	-
T'i-i-t'ê	提依特	Tayıt	Ö. oymak ¹⁶
T'u-êrh-ko-i-ko-êrh	圖爾	Turgay	Ö. soy
Su-lê-t'u	格依格爾	Soltu	Ö. kabile ¹⁷
Yüeh-wa-shih	岳瓦什	-	-
E-tê-ko-na	額德格訥	Edigana ¹⁸	Ö. kabile
Ch'a-ha-êrh Sha-ya-k'o	察哈爾薩雅克	-	-
Sha-ya-k'o	薩雅克	Sayak	Ö. soy ¹⁹
Fa-ch'i-ssü	巴奇斯	Bagış	Ö. oymak ²⁰

Mêng-ê-lê-to-êrh	蒙額勒 多爾	B. kabile	Monguldur	Ö. soy ²¹
Sê-lê K'u-êrh	色勒庫爾	B. kabile	-	-

KISALTMALAR: B. Batı; D. Doğu; Ö. Öng; S. Sol.

NOTLAR

¹Bu listede, Çin hakimiyeti altında yaşayan Kırgız'ların kabilelerini Çin ve Batı kaynaklarına göre mukayeseli olarak inceleyip aradaki farkları göstermek istiyoruz. İlk bakışta hemen dikkatimizi çeken bir husus, Çin kaynaklarında kabile, oymak, soy, tire gibi bir ayırım yapılmadan hepsine "Pu" (kabile, daha doğrusu ulus grubu) denmesidir. Buna mukabil, Batı kaynaklarında teferruatlı bir ayırım yapılmaktadır. Demek ki, etnoloji bakımından Batı kaynakları daha muntazamdır. Fakat Çin kaynakları idare teşkilâtına daha fazla önem vermiştir. Bu sebeple, Kırgız kabile birlikleri karıştırılarak yeni bir idare birliği meydana getirilmiş ve bunlara "Pu" (kabile) denilmiştir. Zaten "Pu" (kabile) deyimi, "kabile" den çok idare birliği anlamına gelir. Hatta Hsin-chiang-shih-lüeh adlı eserde Kırgız-Kazak'ların Çin'e tabi olmalarından 19 yüzyılın başlarına kadar olan devrede reislerinin nesillerine de geçen ünvanları ve bu ünvanlar dolayısıyla Çin ile olan münasebetleri açıkça gösterilmiş bulunmaktadır. Bu itibarla Çin kaynakları tarih bakımından batı kaynaklarından daha üstündür.

²Çin kaynakları hakkında HCTC, HCSL ve SWC'ye dayanmaktayız.

³Batı kaynakları hakkında daha ziyade "Sibirya'dan" ve "Bugünkü Türkili"ye dayanmaktayız.

⁴Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Çirik şeklinde yazılmış ve oymak sayılmıştır.

⁵SWC, 4, s. 117'de Huo-so-ch'u 霍索楚 olarak yazılmıştır.

⁶Bu kabile Sibirya'dan'da geçmiyor.

⁷Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Sarı-Bağış şeklinde yazılmış ve oymak sayılmıştır.

⁸Ch'i-t'ai 啓台 ismi ancak SWC'de geçiyor.

⁹Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Qıtay olarak yazılmış ve Öñ Qol arısları ve Sol Qol oymakları olarak zikredilmiştir.

¹⁰Sha-lou 薩婁 ismi ancak SWC'de geçiyor.

- 11 Bugünkü Türkili, I, s. 72'ye göre, Sol Qol'a ait uruklardan-
dır.
- 12 Bugünkü Türkili'nde geçmiyor.
- 13 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 14 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 15 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 16 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 17 Bugünkü Türkili, I, s. 72'ye göre, oymaklardandır.
- 18 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Edigene olarak yazılmıştır.
- 19 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Savaş olarak yazılmış ve oymak
sayılmıştır.
- 20 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Bağış olarak yazılmıştır.
- 21 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Monguldar şeklinde yazılmıştır.

2. Kazak'lar

a. Kazak'ların genel durumu (HCTC, II, s. 722-726)

Kazak'lar, "Sol", "Sağ" ve "Batı"¹ olmak üzere üç kısma ayrılırlar. "Sol" kısmının oturduğu yer, Han sülâlesi zamanında Chien-k'un (Kırgız) 堅昆 devletine aitti. "Sağ" ve "Batı" kısımlarının oturdukları yerler ise, Han sülâlesi zamanında K'ang-chü (Kanglı, yani Sogdiana) 康居 devletine, Sui sülâlesi çağında Batı Gök Türk'lere aitti. T'ang sülâlesinin Wu-tê 武德 devresinde (618-626) T'ung Yabgu 統葉護, merkezini Ch'ien-ch'üan (Bin-bulak, yani Merke)² 千泉 adında bir yere taşıdı. Hsi-yü-chuan'a göre, bu yer, Ts'ui-yeh (Suy-âb, yani Tokmak) 碎葉 şehrinin 400 mil batısında bulunmaktadır. Onun güneyi karlı dağlarla kaplı olup diğer üç yanı açıktır; kaynak ve gölleri boldur. Türk Kaganları, yazları hep burada geçirirlerdi. Ayrıca, buradan 100 mil batıya gidilirse Ta-lo-ssü (Talas) 怛羅斯 şehrine varılır. Han-shu adlı kitapta denir ki: "Kazak Hanı, kışları kışlakta geçirir, yaz

gelince atla yedi günlük mesafede bulunan yaylağa göçerdi. T'ang sülâlesinin son zamanlarında, burası Ko-lo-lu (Karluk) 葛邏祿 'ların; Beş sülâle çağında da Uygur'ların eline geçmiştir. Fazla olarak, Yuan sülâlesinde Ch'a-pa-êrh (Çapar) 察八兒 'in de malikhanesi idi.

Kazak'ların devlet kurmaları, Ming sülâlesinin son zamanlarına raslar. 1755 senesinde Cungar'ların isyanı bastırıldı. Asi A-mu-êrh-sa-na (Amursana) 阿睦爾撒納, Kazak'ların "Sol" kısmına kaçtı ve Kazak Hanı A-pu-lai (Ablay) 阿布賚 '1 Çin'e karşı koymak için kandırıldı. Fakat neticede Çin ordusu tarafından mağlup edildi. Ertesi senede (1856) Çin generali Chao-hui 兆惠 v.s., batıya doğru âsileri takip ederek Kazak'ların oturdukları bölgeye girdiler. Bu durum karşısında, Ablay hemen elçi göndererek Çin'den af diledi ve cins atlar takdim etti. Ayrıca, Kazak Hanı da askerlerinden kısmı ayırarak Çin ordusuna kılavuzluk yaptı. Asi Amursana'yı yakalatarak Çin'e teslim edeceğine de yemin etti. Fakat Amursana önceden bunun farkında idi; bu sebeple Rusya'ya kaçtı. Aynı zamanda eskiden Ablay tarafından gönderilip âsilere yardım etmiş olan Kazak, Ho-chi-po-êrh-kên 和集博爾根 da 30,000 ailele birlikte gelip Çin ordusuna teslim oldu; az sonra da Cha-ko-la 札噶喇'yı elçi olarak Çin İmparatoruna gönderip tabi oldu. Bunun üzerine, Çin İmparatorluğundan ünvanlar aldı.

Aynı senenin sonbaharında, Ts'an-tsan büyük memuru rütbeli Çin generali Fu-tê 富德, askerleri emrine alarak geri kalan Cungar âsilerini yakalamak için yola çıktı ve "Sağ" kısmının sınırına vardı. Tam o sırada, "Sağ" kısmın Kazak Hanı, Taşkent'liler ile savaşa tutuşmuş buluyordu. Ablay'ın elçisi ile Ssü-wei (Gardiyan) 侍衛 rütbeli Çin su bayı Mêng-ku-êrh-tai (Mongultai) 蒙古爾岱 yan yana savaş alanına girdiler ve Çin İmparatorunun emrini ilân ettiler. Savaşın iki taraf bu emre derhal itaat etti. "Sağ" kısmının Kazak Hanı A-pu-lê-pi-ssü 阿布勒比斯 da aynı günde elçisini göndererek Çin'e hediye takdim etti. Elçinin sunduğu mektubda şöyle deniliyordu: "Sol" kısım ile "Sağ" kısım aynı derecede kuvvetlidir. Şimdi Çin'e tabi olduk. "Sol" kısım gibi Çin'in hizmetindeyiz. Buna mukabil, Çin İmparatoru tarafından elçiye bol bol hediye verildi.

1763 senesinde "Batı" kısmındaki Kazak, yani Ch'i-ch'i Yü-tzu (Kıçı Yüz) 啓齊玉茲 'nun hükümdarlarından Nu-la-li (Nur Ali) 努刺麗 Han, Pa-t'u-êrh (Batur) 巴圖爾 Han ve Wu-êrh-kên-oh'i (Argın) 烏

高根齊 kabilesinin başı Ha-ya-êrh (Hayal) 哈雅爾 Han ile birlikte elçileri Çin'e gönderip saygı ile hediye takdim ettiler. Bunlara da "Sol" ve "Sağ" kısımlara verildiği şekilde hediye verildi.

"Sol" kısmı, su ve otları takip eden bir göçebe devletidir. Onun merkezi Yeh-shih-lê (Yaşıl ?) 葉什勒 'dur. Şu halde, Yaşıl nehri kıyılarında bulunmaktadır. Buradan, doğudaki Tarbagatay ve güneydeki İli ye bin mil uzaktadır. Güney-doğudaki Barkul ise 4,500 mil çeker. Bu kısma E-êrh-t'u Yü-tzû (Orta Yüz) 鄂爾圖 玉茲³ denmektedir. Toprak geniş ise de nüfus azdır. Bu toprak öbür topraklardan daha verimlidir.

Orta Yüz idaresinde bir Han vardır. Ve Wei-sun (Uysun) 衛遜 v.s. gibi Otok 鄂拓克⁴ 'ları idare eder. Uysun Otok'u v.s., Kongoro 崑果羅 ve E-kuo-su-lê (Oksel ?) 鄂果蘇勒 karakollarının dışındadır, yani İli'nin batısında yaşamaktadırlar. Suvan 素宛 Otok'u v.s., Hsin-ta-lan 沁達蘭 karakolunun dışında, yani İli'nin hemen kuzeyinde yaşamaktadırlar. A-t'a-hai Hu-su-lan (Atıgay- ?) 阿塔海瑚素蘭 Otok'u v.s., İli'ye daha uzak yerde yaşamaktadırlar. "Sağ" ve "Batı" kısımların ise şehirleri⁵ vardır. "Sağ" kısmın idaresinde bir Han ve bir Wang 王¹ vardır. Onun ismi, Kiçi Yüz 齊齊玉茲⁶ demektir. Semiz-Nayman 色斯窩奈曼 ve Siban-Nayman 斯班奈曼 v.s. Otok'ları, bu Han ve Wang tarafından idare edildiler. Bunların hepsi, Tarbagatay'ın hemen kuzeyinde yaşamaktadır. Ayrıca, "Batı" kısmının Hanı yoktur, fakat 4 Tayci 台吉⁷ si vardır. Bu kısmın ismi Ulu Yüz 烏拉玉茲⁸ 'dur. İdaresi altında Kara-Bayciket 喀喇拜吉古特⁹ v.s. Otok'ları vardır. Ve çok uzak batıda yaşamaktadır. Teşkilât bakımından, Kazak'ların Üç Yüz'ü, tıpkı Kalmık'ların 4 Oyrat'ı¹⁰ gibidir.

İsmi geçen Kazak'lardan her kısım, üç senede bir Çin'e hediye gönderir. Örf ve adetleri¹¹ Uygur'lara benzer. Ancak ibadet etmedikleri gibi mukaddes kitab da okumazlar. Ziyafetlerde, sığır, koyun, at ve deve etleri ikram edilir. At sütleri, şarap yerine içilir. Elbise ise, ne kadar giyinilirse, o kadar güzel durur! Her Otok reisi tarafından idare edilir. Buna rağmen, Han ve Sultan 蘇勒坦¹² bile hırsızlık vakalarının önüne geçemedi. Çok kar yağın aylarında, Çin'liler, karakolların yakınlarında hayvanlarını otlatmaları için Kazak'lara izin vermişler ve böylece onların kış aylarını rahatça geçirmelerini sağlamışlardır. Ayrıca, atların yüzde birini vergi olarak Çin'e vereceklerdir. Yaz gelince, karakollar açılmıştır. O zaman karakollarda kalan Kazak'ların hepsi, dışarıya salıverilmiştir. Her sonbaharda, Kazak'ların reisleri,

onlara önderlik ederek sığır, koyun ve atları, İli ve Tarbagatay'a göndermişler, orada onları ipekli kumaşlarla mübadele etmişlerdir. Karakol'daki Çin memurları daha önce kontrol edip yüksek memurluğa bildirmeleri gerekir. Ancak bundan sonra Kazak'lar, karakollara girebilirler. Pazarlık yapılırken, ticaret işlerine bakmak üzere, Çin memurları gönderilecektir. Nihayet, Kazak'ların Tayci v.s. reisleri, emsallerine göre ikram edilecektir.

Hsin-chiang-shih-lüeh kitabında gösterilen nesillerin listesine göre, Kazak'ların üç bölümü ve 151 Otok'u¹³ vardır.

1845 senesinde Karatal 喀拉塔勒 nehrinin güneyinde, İli nehrine yakın bölgede oturan Kazak'lar, Rusya'ya hediye göndermeye başladılar. 1846 senesinde Rus'lar da gelip, Balkaş 巴爾開什 gölünün güneyinde Kapal 闊拔勒 ve Verniy (Almata) 唯爾訥 şehirlerini kurdular. 1853 senesinde Rus askerleri, İli'nin batısında, Çu吹 nehri civarında, Narin 納林 nehrinin kuzey sahilinde, Şara-Talas 沙喇塔拉斯 bölgesinde, yani Kazak'ların göçebe olarak yaşadıkları topraklarla gizlice 7 top üssü kurdular. 1854 senesinde Rus'lar Tarbagatay'a ait İrtiş 額爾濟斯 nehrinin batı sahilinde, Hui-mai-la-hu 輝邁拉虎 karakolunun dışında Semipalatinsk 斜米帕拉廷斯克 valiliği kurdular.¹⁴

1864 senesinde Çin ile Rusya, Tarbagatay'da sınır antlaşması akdettiler. Bu antlaşmanın beşinci maddesinde şöyle söylenmektedir: "Ahali nereye göç etmiş ise orada kalacaktır. Buldukları yer, taksim neticesinde, hangi devlete verilmiş ise o devletin tabiiyetine geçeceklerdir. Kaçanlar geri gönderilir..." Bundan başka, antlaşmanın birinci paragrafında da şöyle söylenmektedir: "Çin ile Rusya'nın sınırı, Şabin-Dabaka 沙賓達巴哈 'dan Hokend sınırında bulunan Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar devam eder. İki memleket arasındaki sınır, sıradağlar, büyük nehirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyunca"dır." Ayrıca, antlaşmanın üçüncü maddesinde şöyle denilmektedir: "...Sınır Kuytun nehrinin batısında bulunan Koytas 奎塔斯 dağının tepesi boyunca, Turgen nehri, Boro-Kucir, Kuytun, Çiçkan, Korgos v.s. karakolları ve İli nehrinde ki Çikin karakoluna kadar uzanır; ondan sonra, İli nehrinden geçerek güney-batıdaki Ch'un-chi 春濟 karakoluna kadar gider; bunun güney-doğusundaki Temurlik 特穆里克 nehrinin kaynağına varduktan sonra, doguya saparak Temurlik dağının tepesi boyunca uzanır. Kazak ve Kırgız

göçtüklere bölgeleri kuşatarak Kegan nehrinin kaynağına varır; buradan güney-batıya sapar. Kegan nehri v.s.nin batıya aktığı bölgeler, Rusya'ya aittir. Undu Bulak 温都布拉克 nehri v.s.nin doğuya aktığı bölgeler, Çin'e aittir." Ayrıca, Yeni Sınır Antlaşması'nın¹⁵ 8 inci maddesinde şöyle söylenmektedir: "1864 senesinde Tarbagatay'da akdedilen bir sınır antlaşmasında kaydedilmiş olan Zaysan-nor 齋桑湖 doğusundaki sınır, Çin ile Rusya mümessilleri tarafından tesbit edilecektir. Ve iki memlekete bağlanan Kazak'lar, açıkça birbirlerinden ayrılmalıdırlar..."

Bu suretle "Sol", "Sağ" ve "Batı", üç Kazak bölümü, Rusya hâkimiyetine sokulmuştur. Vesiklere göre, bugün İli'ye ait Kazak'lar ancak 1 Tayci ve 2 kabileden ibarettir. Bunlar da Hei-tsai (Qazay?) 黑宰 ve A-lê-pan (Adban) 阿勒班'dır.

NOTLAR

¹HCSL, II, 12, s. 1134 ve HTYL, 4, s. 5b: "Doğu", "Orta" ve "Batı"; SFPC, I, 6, s. 191: "Sol", "Sağ" ve "Kuzey"; SWC, 4, s. 116: "Sol" ve "Sağ"; veya "Sol", "Orta" ve "Batı".

²Bk. Hisao Matsuda, The Geo-historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region, s. 288, 342 ve 350.

³SFPC, I, 6, s. 191: E-t'u-êrh Yü-tzû 鄂圖爾玉茲. Bu bölüm, güney-doğunda Cungarya; batıda Küçük Yüz ve kuzeyde Rusya ile temas halindedir. HCSL, II, 12, s. 1135: "Kazak'lardan Sargotai 沙爾噶勒特 ve Hsi-êrh-mo-t'ê 西爾莫特 v.s.nin söylediklerine göre, i-k'o-chun 伊克準 denir." SWC, 4, s. 116'da, E-êrh-t'u Yü-ssü 鄂爾圖玉斯 şeklinde yazılmıştır. Burada deniyor ki: "Bu bölüm, doğudan batıya kadar 1,000 mil çeker. Güneyden kuzeye kadar 600 mil tutar. Etrafı dağlar ile çevrilmiştir. Kuzey-batısında I-shih (Assi?) 伊什 nehri bulunmaktadır. Orada ki iklim hem kuru, hem de soğuktur; bu sebeple Hanlar ancak yazın ortasında orada kalırlar; geri kalan zamanlarını su ile otlakları takip ederek göç ederlerdi. Bozkır o kadar zengin ve geniştir ki, koyun ve atlarla doludur."

⁴Otok, Hana ait ulus bölümüdür. Bk. HCTC, II, s. 1103-7..

⁵Bk. HCTC, II, s. 724.

⁶SWC, 4, s. 116'da Ch'i-ch'i Yü-ssü 齊齊玉斯 olarak yazılmış ve öyle söylenmiştir ki, "Sağ"ın iki kısmı (Küçük ve Ulu Yüz), güney-doğunda Cungarya ile; güneyinde Burut, Andican ve Namagan

v.s. ile temas etmektedir. Güney-batıda Taşkent'den geçtikten sonra, batıya 600 mil'den fazla kadar gitmektedir. SFPC, I, 6, s. 191-6'da Ch'i-oh'i-k'o Yü-tzû 奇齊克玉茲 olarak yazılmıştır ki, "Kuzey" Kazak'lar (Küçük Yüz), Çin'den pek uzaklara gitmektedirler. Çin'den ünvan almamış olduğu gibi vergi de vermemiştir. Bu bölüm, tam doğu Rusya ile güney Rusya arasında bulunmaktadır. Moskova'ya ancak 3,000 mil uzaktadır. Daima Rusya karışıklık çıkarmıştır. Buna göre, "Sağ" bölümü değildir. HTYL, 4, s. 6b'da Ch'i-ch'i Yü-su 齊玉蘇 şeklinde yazılmıştır. HCSL, II, 12, s. 1135'de Tu-mu-ta-chun 都木達準 şeklinde yazılmaktadır.

⁷Tayci, Moğol ünvanlarından biridir. Kung 公'dan daha küçük tür. Ve dört derecesi vardır. Bu tabir, T'ai-tzû 太子 (prens) Çincesinin yanlış çevrilmesinin neticesidir. Bk. TH, I, s. 527.

⁸SFPC, I, 6, s. 195'de Wu-la-k'o Yü-tzû 烏拉克玉茲 şeklinde yazılmaktadır. Fakat "Sağ" bölümü denilmiştir. HCSL, II, 12, s. 1135'de Pa-han-chun 巴罕準 denir. SWC, 4, s. 116'da Wu-la Yü-ssü 烏拉玉斯 şeklinde yazılmaktadır.

⁹K'a-la-pai-ku-t'ê 喀喇拜吉特, K'a-la-pai-chi-ko-tê 喀喇拜吉格特'nin yanlış yazılışı olmalıdır. Bk. HCSL, II, 12 s. 1183.

¹⁰Oyrat 衛拉特 şunlardır: Çoros (Cungar), Dörbet, Hoşot ve Turgut (Turgut Rusya'ya gittikten sonra, onun yerine Hoit geldi.) SWC, 4, s. 116'da Wa-la 瓦剌 şeklinde yazılmıştır.

¹¹Örf ve âdet hakkında bk. HCTC, III, s. 1731-9. Owen Lattimore'in Pivot of Asia, s. 128-132. Hasan Oraltay, Doğu Türkistan Kazak Türkleri, İzmir, 1961. Sibirya'dan, II, s. 419-537.

¹²HCSL, II, 12, s. 1135'de Su-êrh-t'ung 蘇爾統 yazılışı da vardır.

¹³151 Otok yanlış bir sayı olmalıdır. HCTC, II, s. 725'deki dip notuna göre, Sultan olan Veli 瓦哩 idaresi altında, Atıgay-Argın v.s., 44 Otok'u vardır. Veli'nin beşinci kardeşi olan A-t'ieh-ssü 阿帖斯 idaresi altında 17 Otok'u vardır. Dük olan A-ti-lê-su-lê 阿的勒蘇勒 idaresi altında Uysun v.s. 25 Otok'u vardır. Tayci olan İbak 伊壩克 idaresi altında Suvan v.s. 3 Otok'u vardır. Ayrıca, Wang olan Han Hoca 光和卓 idaresi altında A-ho-mu-po-tê 阿赫木博特, Suvan, Nayman v.s. 20 Otok'u vardır. Başka Tayci ve Kung'lar idaresi altında, Morun-Nayman 穆隆奈曼 v.s. 12 Otok'u vardır. Tayci olan Kambar 哈木巴爾 idaresinde, Bay-Ciket 拜吉(吉)格特 v.s. 24 Otok'u vardır. Tayci olan Cabay 嘉拜 v.s. idarelerinde K'o-lê Bayciket 克勒拜吉格特 v.s. 4 Otok'u vardır. Bunların toplamı 149'dur. Elimizdeki Hsin-chiang-shih-lüeh (1965, Taipei)'de bu rakamdan daha azdır. Sol bölümünde Abılay 阿布魯 idaresi altında 44 Otok'u vardır. Adil 阿迪勒 idaresi altında Uysun v.s. 25 Otok'u vardır. Ondan başka, Uvak-Argın 烏瓦克 阿爾幹, Ha-lu-lê Argın 哈魯勒 阿爾幹, Kancıgali-Argın 汗濟哈賽 阿爾幹, Kongrat-Argın 洪郭拉特 阿爾幹, K'u-k'o-oh'i Argın 庫克齊 阿爾幹, Atıgay-Bağıs-Argın 阿塔海巴魯斯 阿爾幹, Nogay-Argın 諾海 阿爾幹, Chuan-ta-ya-k'o Argın 尊達雅克 阿爾幹

ve Suvan 素完 v.s. 9 Otok'u vardır. Sağ bölümü ise, Han Hoca idaresinde Semiz-Nayman 色密斯奈曼 v.s. 20 Otok'u vardır. Köktei 庫德岱 idaresinde, Kırk-Nayman v.s. 赫爾吉奈曼 10 Otok'u vardır. Bundan başka, Siban-Nayman 斯班奈曼 da vardır. "Batı" bölümü ise, Kambar 罕巴爾 idaresi altında, 24 Otok'u vardır. Ayrıca, Kara-Bayciket 喀利拜吉恪特 ve K'o-lê Bayciket de vardır. Onların toplamı 135'dir.

¹⁴HCTC, I, s.188'den alınmıştır.

¹⁵Bu antlaşma 1881 senesinde yapılmıştır. Maddeleri hakkında bk. RCTA, s.17-24.

b. Kazak'ların Kabile teşkilâtı

1) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı (Sibirya'dan, I, s. 237-239)

1. Ulu-Cüs (Ulu yüz), büyük ordu. Şimdi bunlar Balkaş gölü, Alatau ve Isık-kul'un güneyinde, doğuda Aulieta, Çimkend, Türkistan ve Taşkend şehirlerine kadar uzanan sahada göçebe olarak yaşar. Büyük ordunun kabile adı Uysün'dür. fakat bir çok soylara ayrılırlar. Çin sınırlarından Isık-kul'a kadar yayılmış olan ve doğu kanadını teşkil eden Zuan ve Abdan'lar şu kısımlardan mürekkeptir: Bozun, Ayt-kıstık, Kızıl-pörük, Kongur-Pörük, Sagıs-Sarı-Alcan ve Tulat; batı kanadı; Çimkend civarında Sıhın, Aulieta civarında Camıs, Temir, Şımır, Boptay, Taşkend civarında: Kur-Ulus (İdaga-Bı halkı), Beş-tang-bala (Beş denk çocuk), Sirgali, İstı, Otakçı, Calayr-Şappas; Sultanın kölelerinden şunlar vardır: Kara-Kalpak, Türükpan, Kangdı ve Tölöngüt.

2. Orta-Cüs (Orta yüz), orta ordu, şu kabilelerden mürekkeptir: Argın, Nayman, Kıpçak, Kirüy, Kongrat.

Argın kabilesi İrtiş, Tobol, İğim v.s. nehirlerin orta kısımlarında, yani bozkırın kuzey kısmında, göçebe olarak yaşar ve aşağıdaki soylara bölünür: Kara-Kesak, Şar-Cetim (Dört yetim), Cancar, Tortaul (dört aul), Atıgay, Altay, Terbiş, Tabaktı, Borşı, Karpak, Basatin, Ağıs, Kal kanam, Kancıgalı (eğerleri kayışlı), Kozugan, Kök-Şal.

Nayman kabilesi İrtiş'in orta kısımlarından doğuya doğru uzanan yerlerde, yani Argın'ların güneyinde, Çin sınırı boyunca ve Balkaş gölü civarında göçer. Soyları aşağıdadır: Erganaktı, (Buhtarma membaının doğusundaki), Bulattı, Tars-Tamgalı, Tort-Aul, Buganalı, Sadır, Kence, Kaptagay, İsengül, Abdan, Zuan, Ak-Bura ve Zadır.

Kıpçak kabilesi bozkırın kuzey-batı kısmında, Turgay, Ubagan, Tobol, Uya nehirleri boyunca, Troytsk şehrine ve Ust-Uyskaya krepost'a kadar olan sahalarda yaşar. Aşağıdaki soylardan müteşekkildir: Torı-Aygır, Tuyuşka, Kitabek, Bultun, Kara-Balık, Kündülün, Tana-Buga, Usun ve Kök-Burun.

Kiray'lerin büyük bir kısmı, İrtiş'in yukarı mecrasında, Çin hâkimiyeti altında yaşar, fakat Verohniy-uralsk'a kadar batı bozkırında da bulunurlar. Bunlar Abak-Kiray, Kara-Kiray ve Taraktı adında üç soya bölünür. Kara-İrtiş boyundaki Kiray'ların yaşadıkları yerler hakkında Potanin, aşağıdaki çok enteresan malûmatı vermektedir: Abak-Kiray'ler İrtiş ve Zaysan vâdisinin doğu kısmında ve Kara-Kiray'ler de batısında oturur. Kara-Kiray'ler on iki soydan ibarettir: Cantıkay, Cadık, Şıraüşı, İtali, Karakas, Mulku, Şıbar-Aygır, Markit, İtangman, Cas-Taban (Bakır-Taban), Sarı-Bas (Sarı Baş), Şimoyın. Kara-Kiray'ler ise ancak üç soya bölünür: Murun, Bay-Cigit ve Tört-Aul.

Kongrat'ların çoğu Taşkend civarında göçebe olarak yaşar ve büyük ordu Kırgız'ları ile akrabalık tesis ettikleri için şimdi çoğu kendilerini büyük ordudan sayar. Bunlar on iki boydan ibaret olup, altısı Altı-ata-Kökting-ullı (Ata-Gökün altı oğlu) ve diğer altısı da Altı-ata-Köktöngşü tesmiye edilir. Taşkend civarında Kongrat'lardan başka Nayman ve Argın'ların da birkaç soyu yaşar, Kongrat'ların büyük bir kısmı gibi, bunlar da kendilerini büyük ordudan sayar.

3. Kiçi-Cüs (küçük yüz)², küçük ordu, ancak batı bozkırında göçebe olarak yaşar ve Alçın adında büyük bir kabile ile, toptan Cattı-Urı tesmiye edilen birleşmiş yedi soydan mürekkeptir.

Alçın'lar, Alim-Ulı ve Bay-Ulı³ isminde iki kısımdan ibarettir. Alim-Ulı'lar, Sır-Kuvan ile Yangı-Darya boyunca ve tuzlu Kara-Bursak çölü ile Emba membaı civarında göçebe olarak yaşar. Bunlar Kara-Sakal, Kara-Kisak, Kita, Tört-Kara, Şümököy ve Şikti adında altı soya ayrılır.

Bay-Ulı'ların büyük bir kısmını teşkil eden Aday, Şerkas, Tana, Bay-Baktı, Maskar, Kızıl-Kurt, İsan-Tamir, Alaşa ve Tastar soyları Ural ile Emba arasında ve Hazer denizi boyunca, Aday'ların bir kısmı da Mangıçlık yarımadasında yaşar.

Bu kabilenin bir kısmı, bu asrın başlarında Bükay Han idaresinde Astrahan vilâyetine göçmüş olup, şimdi iç, veya Bükay ordusunu teşkil etmek tedir.

Birleşmiş yedi saydan Cagalbay'lar Verchne-Ozersk ve Verchne-Ural sk kaleleri civarında, Kapta ile Tamga soyu Orenburg ve Ural'sk yakınlarında, Tabın soyu kısmen yine orada ve kısmen de Tobol ve Emba boyunca da, Kerayit'ler Sır boyunca, ve nihayet Teleü ve Ramadan soyları da kısın kerayit'lerle ve yazın da Tabın'larla yaşarlar. Küçük orduya bağlı Ramadan ve Alçın soylarının bir parçası Türkistan'a göçmüş olup, Çinas boyunca yaşar. Halbuki Cagalbaylı, Tama ve Taraklı'ların oturduğu yerler Taşkend'den uzak değildir."

NOTLAR

¹Oçerki severo-zapadnoy Mongolii (4 cilt, 1881-1883) eserinin müellifidir.

²Bugünkü Türkili, I, s.40'da "Kiçi Yüz" olarak yazılmıştır.

³Bugünkü Türkili, I, s.40'da şöyle yazılmıştır: "Alimoğlu (Kazak söyleyişince 'Elimolu') ve Bayoğlu (Kazak söyleyişince 'Bayoli') dir."

ii) Çin ve batı kaynaklarına göre kabilelerin mukayeseli listesi

Çin Kaynakları ¹		Batı Kaynakları ²	
İsim	Birlik	İsim	Birlik
A-t'a-hai Pa-ko-ssü A-êrh-kan	阿塔海巴魯斯 阿爾幹	S. Otok	Atıgay ³ Bagıç-Argın
A-t'a-hai Hu-su-lan	阿塔海瑚素蘭	S. Otok	Atıgay- ?

Wu-wa-k'o A-êrh-kan	烏瓦克 阿爾幹	S. Otok	Uvak ⁴ Argın	-
Ha-lu-lê A-êrh-kan	哈魯勒 阿爾幹	S. Otok	? -Argın	-
Wei-sun	衛遜	S. Otok	Uysun	O. soy ⁵
Su-wan	衛素	S. Otok	Zuan	U. kabile ⁶ O. soy
Han-chi-ha-lai A-êrh-kan	汗濟哈賚 阿爾幹	S. Otok	Kancıgali-Argın	O. soy
Hung-kuo-la-t'ê A-êrh-kan	洪郭拉特 阿爾幹	S. Otok	Kongrat ⁷ Argın	-
K'u-k'o-ch'i A-êrh-kan	庫克齊 阿爾幹	S. Otok	? -Argın	-
No-hai A-êrh-kan	諾海阿爾幹	S. Otok	Nogay ⁸ Argın	-
Chuan-ta-ya-k'o A-êrh-kan	專達雅克	S. Otok	? -Argın	-
Sê-mi-ssü Nai-man	色密斯奈曼	A. Otok	Semiz-Nayman	O. tire
Ssü-pan Nai-man	斯班奈曼	A. Otok	Sıban ⁹ Nayman	-
Ho-êrh-chi Nai-man	赫爾吉奈曼	A. Otok	Kırk-Nayman	-
A-ho-mu-po-t'ê Su-wan Nai-man	阿赫木博特 素宛奈曼	A. Otok	? Zuan-Nayman	-
K'a-la Pai-chi-ko-t'ê	喀喇拜吉	B. Otok	Kara-Bay-Cigit ¹⁰	-
K'o-lê Pai-chi-ko-t'ê	克勒拜吉	B. Otok	? -Bay-Cigit	-

KISALTMALAR: S. Sol; A. Sağ; B. Batı. O. Orta; U. Ulu; K. Kiçi.

NOTLAR

¹Çin kaynakları hakkında HCTC, HCSSL, SWC ve SPFC'ye dayanmaktadır.

- ²Batı kaynakları hakkında daha ziyade Sibiryas'dan ve Bugünkü Türkili'ye dayanmaktadır.
- ³Batı kaynaklarında Atıgay-Bağış-Arğın olarak bir kabile yoktur. Ancak Atıgay-Arğın ve Bağış-Arğın olarak birer soy mevcuttur.
- ⁴Batı kaynaklarında ancak Uvak-Girey olarak bir oymak mevcuttur.
- ⁵Bugünkü Türkili'nde yoktur.
- ⁶Bugünkü Türkili'nde Suvan olarak yazılmış olup Ulu-Yüz'e ait bir kabiledir.
- ⁷Batı kaynaklarına göre, Kongrat tek bir kabiledir. Bugünkü Türkili, I, s. 40'da Qonrat şeklinde yazılmıştır.
- ⁸Bugünkü Türkili, I, s. 40'a göre, Nogay Kiçi-Yüz'e ait soylardan ve tirelerdendir.
- ⁹Bugünkü Türkili, I, s. 40'a göre, Sibani tioresinin Nayman ile ilgisi yoktur.
- ¹⁰Batı kaynaklarında ancak Bay-Cigit soyu mevcuttur. Bugünkü Türkili, I, s. 40'da Bay-Ciket olarak yazılmıştır.

IV. RUS İSTİLASI

1. Ticaret münasebetleri

a. Ticari münasebetlerin başlangıcı

CCHW, I, 56, s. 8133

1849'da tebliğ olunmuştur:

" Rusya'daki Sha-na-t'e (Senato?) 薩那特 adlı hükümet dairesin den Çin Dışişleri Bakanlığına gönderilen notada şöyle denilmiştir: Son zamanlarda nüfus günden güne artmıştır. İdare altındaki insanlar kalabalıklaşmıştır. Bu sebeple, münhasıran Ch'a-k'o-t'u (Kyakhta) 恰克圖¹ daki ticaretle geçinmek kâfi gelmemektedir. Bundan dolayı, Kyakhta'dan başka, İli, Tarbagatay ve Kaşgar'ın da ticari münasebetlere açık tutulması rica olunmuştur. Bu konu üzerinde durulmuş olup Sha-ying-a 薩迎² v.s., adları geçen üç yer hakkında dikkatli bir araştırma ve inceleme yapacaklar, bu yerlerin ticari münasebetlere açılmasında bir mahzur bulunup bulunmadığını sür'atle verecekleri bir raporda önemle belirteceklerdir.³"

THHL, I, 2, s. 5a ve CCHW, I, 57, s. 8133

Mayıs 1850'de Chün-ohi büyük memuru v.s. ye tebliğ edilmiştir:

" Daha önce Sha-ying-a ve İ-shan 奕山 'nın raporlarında ticari münasebetlere açılması için İli, Tarbagatay ve Kaşgar'ın durumu araştırılmış, Dışişleri Bakanlığına bir raporla keyfiyet iyice belirtilmiş ve ayrıca bir rapor daha verilmiştir. Şimdi bu son rapora göre, Rus'ların İli ve Tarbagatay'da ticaret etmesi için general, yani Sha-ying-a v.s.'nin araştırmalarına göre hiç bir engel yoktur. Ancak, ileri de pişman olmamak için adı geçen generalin ticari yönetmelik prensipleri incelenecektir. Kaşgar ise, mahzur sebebiye ticarete açılmaz. Raporda dendiği gibi bir daha müzakereye lüzüm yoktur. Hükümetimizin yabancılara yaptığı muamelede ebedi barış istenmiştir. Sınırların emniyeti bu suretle

sağlanabilir; bir hâdiseye sebep olunmaz.⁴

Ayrıca, söylendiğine göre, Rus'ların İli'de ticaret yapması Kyakhta örneği gibi ise,⁵ zor olacaktır. Eğer Kazak'ların ticari yönetmeliklerine⁵ uyulursa hiç bir güçlük çıkmaz. Ancak Rus'lar yeni ticaret yapacaklardır. Çoktan beri Çin'e tabi olan Kazak'larla aralarında fark vardır. Bu sebeple, karakola giren insanların sayısı, hayvanların ve malların miktarı kontrol edilecek ve Çin askerleri tarafından karşılanarak korunacaktır. Gelen mallar ise, ya Yanggin tarafından veya serbest olarak tüccarlar arasında mübadele edilecektir. Kalan mallar geri götürülecektir. Mübadelenin henüz sona ermemiş olduğu bahanesiyle mallar cadde-lerde ve pazarlarda kalmaz."

GCHW, IV, 336, s. 10767-8

1850'de tebliğ olunmuştur:

" Rus'ların İli v.s. yerler de ticaret yapmak için ricada bulunması üzerine, o general (yani Sha-ying-a) görevlendirip bu hususta hazırlık yapılmış, müzakere cereyan etmiş ve Dışişleri Bakanlığınca Rusya'ya cevap verilmiştir. Şimdi, Rusya'daki Senato adlı hükümet dairesinden gelen mektuba göre, Rusya gelecek ilkbaharda mümessil tayin edip İli'de açılacak toplantıya katılacaktır. Bu mesele üzerinde Sha-yung-a ile İ-shan, birlikte görüşüp hazırlanmışlardır. Halen Sha-ying-a Pekin'e gelmiştir. Generalin yerine İ-shan geçecektir. Kendisi olayların iç yüzüne vâkıftır. Bundan dolayı Rusya'dan gelen mektubu okusun. İli ve Tarbagatay'ın ticari münasebetlere açılması hakkındaki raporların hepsi onun kaleminden çıkmıştır. Onun Kyakhta örneğine göre hareket edilmemesine dair olan sözü çok doğrudur. Ayrıca, karakola girip çıkan tüccarların sayısı, hayvanat ve malların miktarı ve Çin askerlerinden teşkil olunacak koruma birliği üzerinde önceki tebliğe bakılsın. Bundan başka etrafı oluşturmalardan sonra gerekli tedbir alınsın. Bu suretle her türlü kararlar daima danışılarak alınsın ki ileride yanlışlıklar ortaya çıkmassın!

Kaşgar'a gelince, onun ticarete açılması ile doğacak mahzurlar daha önce Dışişleri Bakanlığınca açıklanmıştır. Şimdi Rusya'dan gelen mektupda bu mesele üzerinde gene ısrar edilmektedir. Bilindiği gibi, Kaşgar, Çin kitasına uzaktır. Oradan gelen tüccarlar az olduğu için, mübade-

lede malları kâfi gelmeyecektir. Bunlar gerçektir. Buna rağmen İli toplantısında Rus'ların bu meselede ısrar etmelerinden korkulur. Bu takdirde İ-shan v.s. misal vererek izahlarda bulunsunlar ki Rus'lar ikna edilsinler ve bir daha bu meseleyi açmasınlar. Dışişleri Bakanlığının Rusya'ya verdiği cevabın bir örneği de ayrıca gösterilsin. Bunun tesiri çok büyüktür. Bu sebeple, etraflı düşünmek, alınacak kararları ona göre almak gerekir ki, ileride feci olaylara sebebiyet vermesin.⁶"

THHL, II, 8, s. 8a-8b

2 Mayıs 1851'de Chün-chi büyük memuru v.s. ye tebliğ edilmiştir:

" İ-shan, Rusya'nın Kaşgar'ın ticarete açılması teklifi üzerine ve rülecek cevap ve ricasında önceden düşünmüş olan hazırlıklar ve Tê-ling 德齡⁷'in mektubunda bahsedilen üç engeli hakkında bir rapor vermiştir.

Önce, Rusya'dan gelen mektupta da söylendiği üzere, Rus mümessili bu baharda İli'ye gelip ticari yönetmelikler üzerinde müzakere edecektir. Fakat halen daha gelmemiştir. İ-shan zannetti ki, Rusya, Kazak'lar dan vergi almış ve onların oturdukları Wu-la (Ula veya Ola) 烏拉 'lar dan faydalanmıştır. Şimdi, Kaşgar'da ticaret yapmak için rica etmiştir. Kabul edilirse, Rus'lar İli'nin güney-batısındaki Kazak'ların oturdukları bölgeden geçeceklerdir. Kırgız'lar da onlar gibi Ulalarını ve vergilerini vereceklerdir. Bu düşünce çok doğrudur. Ayrıca, Tê-ling'in ileri sürdüğü üç engel de istikbal için iyice düşünülmüştür. Rus'ların, üç yerde ticaret yapmak ricasında bulunmalarının gerçek maksadı, esasen birden tahmin edilemezdi. Ancak sınır yakınındaki halkın daha iyi yaşaması bahanesiye rica etmiş olabilirlerdi.

Dostluk sebebiye İli ve Tarbagatay'ın açılması denenecektir. Kaşgar için fazla mahzur bulunması sebebiyle asla müsaade edilemez. Ruslar bu konuda gene ısrar ederlerse, İ-shan v.s., mahzurları uygun düşecek bir şekilde izah etmelidirler. Hükümetimiz Doğu Türkistan'ın Kaşgar ili ni hâkimiyeti altına almasından, yüzyıldan fazla bir zaman geçti. Ruslar daima Kyakhta'da ticaret yapmışlar ve uzun zaman hâdisse cereyan etmemiştir. Niçin şimdi üç yerde birden ticaret yapmak istiyorlar? Dostluk dolayısıyla taleplerinin tamamını yıllarca reddedemedik. Daha az mahzur bulunması dolayısıyla, İli ve Tarbagatay'da ticaret yapmalarına gönülsüz muvafakat ettik. Demek ki taleplerinin üçte ikisi kabul edilmiştir. Kaş-

gar ise, hem uzak, hem malları ve tüccarları az ve hem de karakolun dışında müslümanlar v.s., çeşitli yabancılar bulunmaktadır. Rus'lar orada da alışveriş ederlerse, kavga çıkar, hâdise çıkar. Çin için mahzurlar doğar; yabancılar için de faydasından çok zararı görülür. Bu mahzurlar açıktır. Mısaade etmek gerçekten zordur. İ-shan v.s., toplantıda heyeca na kapılmadan sükûnet içinde ve misâller vermek suretiyle Rus'ları ikna çalışsınlar.

Tê-ling'in düşündüğü durumu, yavaş yavaş açıklayarak inandırsınlar. Hatta belli noktalarda ısrar etmelidirler. Haklı ve cesaretli olanlara tehditler tesir edemez. Yalnız kararlar düşünülüp taşınılarak verilmelidir. Bu kararlardan gelecekte bir mahzur doğarsa, bundan o general (yani İ-shan) v.s. sorumlu olacaktır. Bundan başka, İli ve Tarbagatay hakkında uygulanacak münasip ticarî yönetmelikler üzerinde de durulacaktır. Böylece her türlü ihtimal dikkate alınmış olacak, böylece hiç hata yapılmaması sağlanmış bulunacaktır.

Önceden verilen raporda, Kyakhta gibi bir örneğin uygulanmasının zor olduğu belirtilmiştir. Meselâ kaybolan malların ödenmesi, gayet önemlidir. Eğer bu gibi haksız bir ihtirası varsa, doğruluğa dayanarak suçlanacaktır. Her şeyin başlangıcında daima dikkat etmelidir. Aykırı istekler asla kabul edilemez. Bu suretle gelecek felâkete yol açılmamış olur. Bunun sınır emniyeti ile ilgisi de pek mühimdir. Herhalde o general v.s., imparatorun emirlerine önemle itaat ederek daha dikkatli hareket edebilirler. Böyle bir emir bildirilsin.⁸

THHL, III, 10, s. 14a-14b

16 Eylül 1851'de Chün-chi büyük memuru v.s. ye tebliğ olunmuştur:

" İ-shan ve Pu-yen-t'ai, ticaret yapmak maksadıyla Rus'lar ile toplantı yapmışlardır. Ve tesbit edilmiş olan ticarî yönetmelikleri liste halinde ileri sürmüşlerdir.

Bu defa, Rus mümessili, ticaret yapmak için İli'de açılmış olan toplantıya gelmiştir. General olan İ-shan ve Ts'an-tsan büyük memuru olan Pu-yen-t'ai tarafından hazırlanmış olan ticaret yönetmeliklerindeki " Çin, karakol dışındaki yağma davası ile ilgilenmeyecektir. Çin ülkesi içinde cereyan eden hırsızlık vakaları duruma göre ayrı ayrı yargılanacaktır." gibi maddeler uygun görülmüştür. Ayrıca, Kaşgar'ın ticarete açıl-

masına müsaade edilmemesi hakkında, gerekçeye dayanan izahata da Ruslar bir şey diyememişlerdir. Bundan başka, Rus mümessiline, onu Rusya'ya dönüşünde sorumluluktan kurtarmak için bir vesika verilmiştir. Bu belge ile, bundan sonraki muhtemel Rus iddia ve talepleri de önlenmiş olmaktadır. Bu hareket yerinde ve isabetli olmuştur. Şimdi, o mümessil memleketine dönmüştür. Acaba İli ve Tarbagatay'daki ticaret yapmak tecrübesi gelecek baharda başlayacak mı? Tüccarlar her senenin Ch'ing-ming 清明 gününden⁹ sonra karakola girmeğe başlayacak ve bu hareket Tung-chih 冬至 gününe¹⁰ kadar sürecektir. Bu iki tarih arasında ticarî faaliyetlerin istenildiği gibi cereyan ettiği ayrı ayrı raporlarla nasıl tesbit olunabilecektir? Bu raporlar nasıl saklanacaktır? Fazla olarak kıta için den gelecek Çin tüccarları nasıl kontrol ve idare edilecektir? Bu gibi bitmez tükenmez problemler, İli generali v.s. tarafından dikkatle müzaker edilip rapora bağlanacaktır.

Listenin ikinci maddesinde, Çin tüccarları ile Rus tüccarları arasında alışverişin usulü dairesinde yapılmasını sağlayacak, iki taraftan memuriyetler kurulacaktır, denilmektedir. Bizim taraftan Ying-wu-ch'u 營務處¹¹ dan, memurlar tayin edileceklerdir. Böylece her iki taraf iyi niyetle harekete geçecektir. Bu memurlar ticarî faaliyetlerde iki taraf arasında çıkacak nizaları ortadan kaldırmak, tüccarları teskin etmek suretiyle görevlerini yapacaklardır. Kavga gibi ufak olaylar, müşterek olarak yargılanacak; bu suretle küçük olaylar büyük olaylara sebebiyet vermemiş olacaktır. Sınırın emniyetiyle ilgili işler, en mühim işlerdir. Bu sebeple temiz, akıllı ve dürüst olan, işleri iyi bilen ve şehvetli olmıyan memurların seçilmesi lazımdır. Bu suretle, vazife tam olarak yapılabilir. Ebedi barış sağlanabilir. Yabancıların küçük görmesi ve hakaret etmesine yol açılmaz.

İli'deki general, Ts'an-tsan büyük memuru ve Tarbagatay'daki büyük memurlar, zikredilen ticaret memurlarının seçiminde daha dikkat etmelidirler. Ayrıca, memuriyetin süresi ve değiştirilme şekli de iyice düşünülüp ona göre rapor verilecektir. Bunun yanında, diğer bir raporda vukuu muhtemel cinayetlere dair bir maddeyi ihtiva etmektedir. Rus mümessili, 1792 Kyakhta muahedesinin örnek alınmasını kabul etmemiş ve bunda ısrar etmiştir. İli generalinin tesbit ettiği maddede, şöyle söylenmektedir. Eğer adam öldürmek gibi ağır bir suç işlenirse, katil Kyanta muahedesine¹² dayanarak yargılanacaktır.

Böyle bir hükmün konulması uygun görülmemiştir. Ayrıca, raporunda beyan etmiştir ki, bundan sonra Rus'lar veya başkaları katil veya yaralama suçlarını işlerlerse, Shan-kan Tsung-tu'ya ait mahkemeye gönderilerek sorguya çekilip yargılanacaklardır. Bilindiği gibi, bu yer, Kansu'dan sınıra kadar pek uzaktır. Sanıklar şehirleri dolaşa dolaşa o raya gönderilirlerse çok zahmetli olacaktır. Acaba İli generali veya Ts'an-tsan büyük memuru v.s. kendileri, sorguya çekerek yargıladıktan sonra Kansu'ya gönderseler daha iyi olmaz mı? Bu hususta dikkatle düşünüp rapor versinler!

NOTLAR

¹Çin ile Rusya arasındaki Kyakhta muahedesi 1792 senesinde akdedilmiş olup beş maddeden ibarettir. Bk. SPPC, I, s. 233-234.

²Sha-ying-a, İli generalidir.

³Bu metin THHL'da yoktur.

⁴THHL, I, 2, s. 5a'da bulunan metnin muhtevası bu kadardır. Şu hale göre, CCHW, I, 57, s. 8133'te daha fazla bilgi verilmiştir.

⁵Kazak'lar senede bir kere Çin'lilerle alışveriş yaparlardı. Her senenin sonbaharında reisleri başlarında olduğu halde koyun ve atları karakola getirirler, karakoldaki askerler ve memurlar tarafından kontrol edildikten sonra içeriye alınırlardı. Ek. HCTC, II, s. 725.

⁶Bu metin THHL'da bulunmuyor.

⁷Ts'ing-ling 德齡, Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurudur.

⁸CCHW, I, 58, s. 8135'te bu metnin ancak özeti verilmiştir.

⁹Ch'ing-ming 清明 günü, Çin takvimine göre, her sene Nisan ayının 5. günüdür.

¹⁰Tung-chih 冬至 günü, Çin takvimine göre, her sene Aralık ayının 22. günüdür.

¹¹Ying-wu-ch'u 營務處, Tugay birliğinde askerlerin sınırda devriye dolaşmaları ve karakollarda kaçak madelerin girip çıkmalarının kontrolü vazifesini görmektedir. Bk. HCSL, II, s. 728.

¹²Kyakhta muahedesinin başıncı maddesinde şöyle denilmektedir: "...İki tarafa (Çin ve Rusya) ait halklar arasında haydutluk ve adam öldürme gibi hâdiseler olursa, taraflar, yakından

araştırma ve soruşturma yapacaklardır. Yakalanan suçlular sınırdaki memurlar tarafından birlikte sorguya çekilip yargılandıktan sonra, Çin tâbiyetinde olanlar Çin'liler tarafından, Rus tâbiyetinde olanlar da Rus'lar tarafından cezalandırılacaklardır. Aynı zamanda ilân yoluyla halka duyurulacaktır. Ceza, çalınan eşya ise bunun birkaç mislini ödetmektir."

b. İlk ticarî antlaşma¹ (CEKC, 2, s. 1a-2b)

(16 Eylül 1851'de Çin mümessilleri İ-shan ve Pu-yen-t'ai ile Rusya mümessili Kövarevski² arasında hazırlanan ticaret yönetmeliği şudur)

1. İki memleket arasında ticaret münasebetleri kurulduktan sonra, her iki taraf kendilerinin hâkimiyeti altında bulunan insanlara bu yönetmelik hükümlerini ilân etmek suretiyle ticarî münasebetlerin dostluk havası içinde cereyanını sağlayacaklardır.

2. İki memleketin tüccarları fiat tesbitinde kendi aralarında anlaşurlar. Buna rağmen idarî yönden memuriyet ihdası gereklidir. Çin, memurlarını İli'deki Ying-wu-ch'u tayin edecektir. Rus memurlarını ise, ticarî konsolos³ tayin edecektir. İki taraf, tüccarları ilgilendiren işleri hakkaniyet dairesinde hal ve fasl ederler.

3. İki memleket dostluk için ticaret yaparlar. Bu sebeple, her iki taraf tüccarlarından vergi almazlar.

4. Rus tüccarları buraya gelince, heyet başkanları vasıtasıyla İli'de Boro-kucir 博羅霍吉爾⁴ ve Tarbagatay'da Wu-chan 烏占 karakollarındaki ilgili memurlara pasaportlarını göstereceklerdir. Karakoldaki memurlar, tüccarların sayısını ve malların miktarını kontrol ettikten sonra, yüksek memura rapor verip durumu bildireceklerdir. Ondan sonra Çin askerleri gönderilerek karakollar boyunca tüccarların emniyetini sağlayacaklardır.

5. Rus tüccarların geliş gidişleri önceden tesbit edilmiş bulunan karakoldan karakola olacaktır. Bu suretle, karakollar boyunca askerler tarafından korunmuş olacaklardır.

6. Rus tüccarlar, İli'de Boro-kucir ve Tarbagatay'da Wu-chan kara kollarının dışındaki seyahatlerinde yabancı haydutlar tarafından yağma edilirlerse, bundan Çin sorumlu değildir. Rus tüccarlar, karakola girdikten sonra ancak ticaret mahallerinde kalabilirler. Getirilen malların hepsi, tüccarların evinde saklanır ve kendileri tarafından dikkatle muhafaza edilir. Develeri, atları ve diğer hayvanları kumlarda otlamağa bırakılırken, daha dikkatli olmalıdırlar. Kaybolmaları halinde hemen Çin memurlarını haberdar etmeleri gerekir. İki taraf memurları, izleri birlikte araştırırlar. Çalınan hayvanlar, Çin tarafında bulunursa bunların tamamı teslim olunacağı gibi, çalan da ağır şekilde cezaya çarptırılacaktır.

7. İki taraf tüccarları arasında kavga gibi küçük hâdiseler çıkarsa, iki taraf memurları tarafından yargılanacaklardır. Eğer adam öldürme gibi ağır suçlar işlenirse, Kyakhta örneğine göre yargılanacaklardır.

8. Rus tüccarlar, ticaret için her sene Ch'ing-ming gününden sonra karakola girmeye başlarlar. Bu hareket Tung-chih gününe kadar devam eder. Belli bir süre içinde malların satışı bitirilemez ise, bu tüccarlar için sonuna kadar kalabilirler. İşleri bittikten sonra Rus ticaret memurlarının emri altında hemen dönmeleri şarttır. Develerin sayısı 24 ten az olursa, bunların geliş gidişleri yasaktır. Rus konsolüğündeki memurlardan tüccarlarla işleri olanlara, ayda iki defa Çin askerlerinin nezaretinde karakol dışına çıkmalarına müsaade edilir. Bu suretle, karakollar boyunca bulunan memurlar ve askerler korunmak ve korunmak için fazla yorulmamış olurlar.

9. Rus tüccarlar, ticaret yerlerinde kaldıkları sırada Rus ticaret memurları tarafından idare edilirler. İki memleket tüccarları aralarında ticarî temasları ve pazarlığı serbestce yaparlar. Rus tüccarlar çarşıya çıkmak isterlerse, pasaportlarını memurlarına teslim etmek şartıyla kendilerine izin verilebilir. Demek ki, serbest olarak dışarıya çıkamazlar. Pasaport almamış olanlar, Rus ticaret memurları tarafından cezalandırılacaklardır.

10. İki taraf, haydutlarla mücrimleri mülteci olarak kabul etmeyip birbirlerine iade ederler. Bunların yargılanması kendi hükümetlerine aittir.

11. Rus tüccarların yüklerini taşıyan hayvanları İli nehri kıyılarında otlar. Tarbagatay'da ise, işaret edilmiş otlama bölgesi vardır. Hayvanlar tarlalar ve mezarlıklara giremezler. Aykırı harekette bulunanlar Rus ticaret memurlarına gönderilip cezalandırılacaklardır.

12. İli memleketinin tüccarları, alışveriş yaparken birbirlerine borçlanamazlar. Buna rağmen borçlananlar affedilmezler.

13. Rus tüccarları mallarını muhafaza etmeleri ve kendilerinin ikameti için, İli ve Tarbagatay'da ticaret mahalleri yakınında tahsis edilmiş bir bölgede inşaat yapabilirler. Tüccarlar bu suretle kalabilir ve mallarını muhafaza edebilirler.

14. Rus tüccarları, Rus konsolüsünde ve oturdukları evlerde, ibadetlerini serbestce yapabilirler. Rus tüccarları İli ve Tarbagatay'da, hasta olup ölürlerse, İli ve Tarbagatay şehirleri dışında ayrılacak bir bölgeye gömüleceklerdir.

15. Rus tüccarları tarafından getirilen koyunların her on tanede ikisini (yani o/o 20'sini), Çin memuru alacaktır. Her koyun karşılığında, bir parça kumaş verilir. Geri kalan mallar iki memleket tüccarları arasında, ticaret yerinde, pazarlığa tabi tutulur; memurlar karışmazlar.

16. İki memleket arasındaki günlük normal faaliyetlerde ve mektuplaşmalarda, Çin'liler İli generalliğine ait Ying-wu-ch'u damgasını, Rus'lar ise, büyük memurluğa ait Ticarî İşlerin Bürosu'nun damgasını kullanacaklardır.

17. Tebit edilen bu yönetmeliğin tam bir nüshasını taraflar birbirlerine verirler. Mançuca yazılmış 4 nüshadan ibaret yönetmeliğin baş tarafı İli generalinin, Rusça yazılmış 4 nüshadan ibaret yönetmelik nüshasının baş tarafı da Rus temsilcisinin damgası ile damgalanacaktır. Çinli İli generalinin ve Rus mümessilinin makamlarında bu yönetmeliğin birer nüshası saklanacaktır. Taraflar yönetmelik hükümlerine ebedi olarak uyacaklarını beyan ederler. Geri kalan iki nüsha, Çin'deki Dışişleri Bakanlığına ve Rusya'daki Senato adli hükümet dairesine gönderilecek ve her iki tarafça damgalandıktan sonra birbirlerine teati edilip saklanacaktır.

NOTLAR

¹Bu yönetmeliğin Mançuca, Rusça ve Fransızcası vardır. Çin-

cesi, Mançuca'dan çevirilmidir. CEKC,1,s.3b'ye göre, Çince tercümesi ile diğer metinler arasında fark vardır.

²Kovaleski ismi Çin kaynaklarında geçmiyor. Bu sebeple, Çince transkripsiyonu yoktur. Demek ki bu isim ancak Rusya kaynaklarında bulunmaktadır. Ayrıca, bu mümessilin rütbesi, Rusya'daki mühendis kolordusunda bir genel sekreterdir. Bk. RCTA,s.158.

³Doğu Türkistan' a ilk konsolos tam bu zamanda tayin edilmiştir. Bk. HCCS,5,s.1a.

⁴SFPC,I,s.254'te Po-lo-hu-chi-êrh (Boro-hucir) 博羅呼 濟爾 şeklinde yazılıyor.

2. Sınır Meseleleri

a. İstilanın başlangıcı

(HCCS,2,s.1a-2a)

Ili ve Tarbagatay'da uygulanan ticaret yönetmeliği, Rus'lar tarafından başka maksatlarla imza edilmiş idi. Bu maksat, toprak ilhakıdır. 1858 senesinin Haziran ayında Çin ile bazı memleketler¹ T'ien-chin 天津² muahedelerini imzalamışlardır. Bu muahede, Çin sahilindeki 7 limanın³ ticarete açılması hakkındadır. İngiliz ile Fransız v.s. gibi başlıca memleketlerle ilgilidir. Rus'lar kârların paylaşılması bahanesiyle bu muahedeye de karışmışlardır. Bundan başka, Rus orta elçisi P'u-t'i-ya-t'ing (Putiyatin) 普提雅廷⁴, kurnazlıkla sınır muahedesinin bazı maddelerini ticaret muahedesine içine sokmuştur. Batı dünyasında uygulanan muahede örneklerine göre, sınır muahedeleri ile ticaret muahedeleri arasında belli bir fark vardır; birbirine benzemez. Çünkü ticaret muahedeleri zamanla değişir, fakat sınır muahedeleri uzun müddet aynen tatbik edilir. Buna rağmen, Rus'lar T'ien-chin muahedesinin 9 uncu maddesini ileri sürerek Çin ile Rusya arasında önceden tesbit edilmemiş bulunan sınırlar için, her iki memleketin tam yetkiyi haiz büyük memurlarından mürekkep bir komisyon kurulmasını, bu komisyon marifetile sı-

nırların tesbit edilmesini talep etmiştir. Halbuki bu gibi hususlar barış muahedesine bırakılmış hususlardır. Rus'ların asıl maksadı, sınır meselesini ileri sürüp istilâ hazırlıklarına girişmek idi .

İki sene sonra (1860) Çin ile İngiliz ve Fransız'lar arasında ihtilâf çıkmıştı. İngiliz ve Fransız birleşmiş kuvvetleri, T'a-ku 大沽⁵'yu hücumla zaptedip, Pekin civarına kadar ilerlemişlerdi. Bunun üzerine, Çin hükümeti, Kung-ch'ing-wang 恭親王 ünvanlı İ-hsin 奕訢⁶'i tam salâhiyetle büyük memurluğa tayin edip mütareke teklifinde bulunmak zorunda kalmıştı. Rus hükümeti bu fırsattan hemen faydalanarak saraydaki büyük memuru İ-ko-na-t'i-yeh-fu (İgnatiev) 伊格那替業福⁷'yu birinci dereceli orta elçiliğe tayin etmiştir. Bu zat, Ussuri 烏蘇里 nehri üzerindeki sınır anlaşmazlığı halinde görev yapmış olup, Çin'e geldiğinde, yolda Mo-la-wei-fu (Nikolai Muraviev) 摩拉維夫⁸ tarafından karşılanmış ve Kyakhta'ya götürülmüştü. Orada, fırsattan nasıl faydalanacağı, nasıl kurnazca hareket edileceği kendisine gizlice öğretilmiş, o da kendisine öğretilen bu yol üzerine ustalıklı yürümüştür.

İşte bu mütareke sırasında, derhal Pekin'e gidip iki tarafın barış masasına oturmasına gayret sarfetmiştir. Kolayca tahmin etmiştir ki, İngiliz ve Fransız'ların maksatları ticarî imtiyazlar elde etmektir. Başka bir niyetleri yoktur. İşgal ettikleri topraklar üzerinde de fazla kalmazlar. Bu sebeple, iki tarafı barıştırmakta fazla bir güçlük çekilmez. Bu aracılık faaliyetinde Çin'i tutar görünmek, sonra bundan faydalanmak en isabetli politikadır. O gerçekten tahmin edildiği gibi hareket etmiş, bazan Çin'i tehdit etmiş, fakat çok zaman Çin tarafını tutar görünmüş; İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin çekilmesini sağladıktan sonra, buna mükâfat olarak, 1860 senesi Ekim ayının 14 ünde Pekin'de bir toplantı yapılmıştır.

Bu toplantı sonucunda 15 maddelik bir muahede imzalanmıştır. Bu muahede ile Çin'in batı sınırı daha da vuzuhsuz bir hale sokulmuştur. Şöyle ki: "Bundan sonra sınır, sıradağı, büyük nehirler ve Çin'in şimdiki daimi karakolları⁷ boyunca olmalıdır. Ve 1728 senesinde kurulmuş olan Şabin-dabaka 沙賓達巴哈⁸ obosunun sonundan, Zaysan Gölü 齋桑泊⁹'ne kadar sürer, buradan güney-batıya dönerek Tanrı Dağındaki Temurtu Nor 特穆爾圖淖爾¹⁰ boyunca, güneyindeki Hokend sınırına kadar devam eder." Muahedenin diğer bir maddesi ile de, " Batı sınırında Şabin-Dabaka ile Hokend arasında oboların kurulması ve sınırların na-

sıl tesbit edilmesi üzerinde iki tarafın tayin edeceği tam büyük yetkiyi haiz büyük memurlardan mürekkep bir komisyonun Tarbagatay'da faaliyete geçmesinde mutabakata varmışlardır.

Muahedenin altıncı maddesine göre, Ticaret tecrübe edilecektir. Kaşgar, İli ve Tarbagatay ile beraber ticarete açılacaktır.¹¹ Rus tüccarlarının Kaşgar'da ikâmetini sağlamak üzere yapılacak evler, depolar ve kiliseler v.s.nin arsaları Çin hükümetince tahsis olunacaktır. Ayrıca, mezarlık için de bir yer ayrılacaktır. Bundan başka, Kaşgar'da İli ve Tarbagatay'da olduğu gibi, boş ve geniş bir toprak verilerek hayvanların otlanması sağlanacaktır. Verilecek toprakların çeşidi ve yüz ölçümü, Kaşgar'daki büyük memurluğa bildirilecek, bu makam tarafından tasdik edildikten sonra, tahsisi cihetine gidilecektir.

Bu muahede, gerçekten Çin'in kuzey-batı bölgesi sınırlarının tesbiti için bir başlangıç ve örnektir.

Sekizinci maddeye göre, Rusya, ticaret yapacağı yerlerde tüccarlarını idare etmek için konsolosluklar açabilecektir. Şu halde, İli ve Tarbagatay'dan başka, Kaşgar ve Urga (Kulun) 庫倫¹², da konsolos bulundurabilecektir.

Rus tüccarlarının geliş gidişleri ve seyahatları için sınırlı olmayan bir süre verilir. İki memleketin bundan önce imzalamış olduğu şartta muallâk yönetmelikler yürürlükten kaldırılmıştır.¹³

Muahedenin beşinci maddesine göre, Çin'in herhangi bir ticaret bölgesinde, istedikleri süre kalabilirler. Ancak bunların sayısı iki yüzü geçemez. Bu tüccarlara Çin sınırındaki memurlar tarafından birer geçiş kâğıdı verilir.

Görülüyor ki bu muahede ile Rusya'nın elde ettiği kazançlar, Pekin Muahedesiyile İngiltere ve Fransa'nın elde ettiği kazançları kat kat aşmış bulunmaktadır.

Pekin muahedesini, hem Çin'in, hem doğu, hem de batı sınırları ile ilgilennmektedir.¹⁴ Batı sınırı meselesi, Doğu Tarkistan'a aittir. Doğu sınırı meselesi ise, Hei-lung (Amur) 黑龍 nehri ve Ussuri nehrindeki yerlere aittir. Burada geçen maddeler, ancak batı sınırı ile ilgilolanları hulâsa etmekte, doğu sınırı ile ilgilolanları atlamaktadır.

NOTLAR

¹Bu memleketler, İngiltere ve Fransa'dır.

²T'ien-chin, Ho-pei 河北 eyaletinde büyük bir şehir ve limandır.

³Yedi liman şunlardır: Shang-hai 上海, Ning-po 寧波, Fu-chou 福州, Hsia-mên (Amoy) 廈門, Kuang-chou 廣州, Tai-wan 台灣 ve Ch'iuung-chou 瓊州.

⁴Putiyatin, 1858 senesinde Çin ile Rusya'nın T'ien-chin'de yaptıkları toplantıda, Rusya'nın tam yetkili mümessilidir.

⁵Ta-ku, kuzey Çin'de bir limandır. T'ien-chin'in güney-doğusunda bulunmaktadır.

⁶Nikolai Muraviev, Sibirya'daki Vali'dir.

⁷Uç çeşit karakol vardır. Birincisi, daimî karakoldur. Bu çeşit karakollar, her zaman belli yerlerde bulunur. İkincisi, değişik karakoldur. Karakoldaki memurlar ve askerler istenildiği zaman istenilen yere gönderilirler. Ya bahar ve kış mevsimlerinde, ya bahar ve sonbahar mevsimlerinde, ya da bahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde değiştirilirler. Üçüncüsü, geçici karakoldur. Bu çeşit karakollar ihtiyaç görüldüğü anda kurulur; iş bittikten sonra kaldırılır. Bk. HCSL, II, s.1059-1060.

⁸Sha-pi-nai 沙畢內, Sha-pi-na 沙畢納 ve Sha-pi-na-i 沙畢內依 olarak yazılmaktadır. Bk. RCTA, s.164.

⁹Zaysan Gölü, Tarbagatay'ın kuzey-doğusunda, Altay dağı'nın güney-batısında bulunmaktadır. Zaysan Nor 贊桑泊 ve Hongho-t'u 烘和圖 Nor da denir. Bk. TH, II, s.3384.

¹⁰Temurtu Nor, Shan-t'a-ssü 善塔斯 silsilesi (Tanrı sıradağının bir koludur)'nin 300 mil'den fazla batısında bulunmaktadır. Bk. HTYL, I, s.7a.

¹¹Rusya, ticaret yapmak maksadiyle 1851 senesinde, İli, Tarbagatay ve Kaşgar'ın açılmasını talep etmişti. 1852 ticaret yönetmeliği ile İli ve Tarbagatay'ın ticarete açılması kabul edilmiş, Kaşgar hakkındaki talep ise reddedilmiştir.

¹²Urga (Kulun), Moğolistan'da en büyük şehirdir. Han dağı'nın kuzeyindedir. Bk. TH, I, s.1054.

¹³Daha önce, Rus tüccarları Ch'ing-ming günü (Çin takviminde Nisan ayının 5 indedir)'nden sonra karakola girmeye başlarlar. Tung-chih gününde ise (Çin takviminde Aralık ayının 22 sinde) ticarete son verilir.

¹⁴Pekin muahedesindeki maddelerin tamamı için bk. CEKC, 2, s. 8a-14b.

b. İlk sınır antlaşması
(HCCS, 2, s. 2a-9a)

Pekin muahedesi imzalandıktan sonra Rus'lar, Çin ile Rusya arasındaki doğu sınır meselesi ile meşgul oluyorlardı.¹ Bu sebeple, Çin'in batı bölgesini istilâ etmek için vakit bulamamıştır. Doğu Türkistan'daki sınır meselesi de belli olmayan bir zamana bırakılmıştır.

Buna rağmen, Rus'lar vakit vakit Doğu Türkistan'da karışıklık çıkarmaktan geri kalmamışlardır. 1861 senesinin Mart ayında Ulyasutay 烏里雅蘇台²'da bulunan general Ming-i 明誼, Tarbagatay'a gelecekte oradaki Ts'an-tsan büyük memuru Ming-hsü 明緒 ile buluşmuş ve Doğu Türkistan'da Çin ile Rusya arasındaki sınır tesbiti işi üzerinde görüşme yapmışlardır. 1862 senesinin Eylül ayında Ming-i v.s., Rus'ların kendi başlarına kurdukları obolar³, Çin ile Rusya arasında yapılacak toplantı ve sınır tesbiti hakkında bir rapor vermişlerdir.⁴ Sonra, İmparatorun fermanı gelmiş ve şöyle söylenmiştir: "Ming-i v.s., Rusya'nın mümessili ile toplantı yaparken, haritaya dayanarak açıklamalarda bulunacak ve böylece Rusya'nın istilâ hareketleri önlenmiş olacaktır."

Ekim ayında Ming-i v.s. verdikleri raporda şunları arz ettiler: "Rusya mümessili sınır tesbitinde, Pekin muahedesinde çizilen sınırlar üzerinde ısrar etmiştir. Buna göre, bundan böyle Çin ile Rusya arasındaki sınır, sıradağlar, büyük nehirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyunca olacaktır. Ayrıca, karakolların dışındaki toprakları da kırmızı bir kalemle çizerek Rusya'ya katmışır.⁵" İmparator, Ming-i v.s. ye bunun fayda ve mahzurlarını Rus mümessiline dostca ve samimiyetle anlatmalarını, gafil avlanmalarını emretti.

Bu sırada, Rus'ların kurnazlıkları gittikçe korkunç bir hâl almıştır. İli'nin kuzey-batısındaki Boro-hucir 博羅胡吉爾⁶ adlı yerin yakınında, Rus askerlerinden 300-400 kişilik bir birlik, silâhları ve top arabalarıyla ansızın karakol içine girmişler, istedikleri gibi ağaçları kesmişler ve toprakları kazanmışlardır. Bunun üzerine İli generali

Ch'ang-ch'ing, onlara karşı koymuş ve müdafaa için daha fazla asker göndermiştir. Bu suretle, Çin askerleri çok dikkatli bir müdafaa tertibatı almak zorunda kalmışlardır.

Aralık ayında Rus mümessili Tsa-ha-lao (İvan İl'ich Zakharov) 雜哈勞⁷, sınır meselesini uzun uzun müzakere etmişse de, bir netice elde edememiştir. Bu sebeple, üzüntü içinde memleketine dönmüştür. Ödener dönmez general Ch'ang-ch'ing, bir memur tayin ederek sınır dışına kadar kısımlar üzerinde emniyet tertibatı aldırılmıştır.

1863 senesinin Mart ile Nisan arasında Ming-i v.s., Rusya'nın batı Sibirya Valisine bir nota verip, sınır meselesini çözmek için, Rusya'nın mümessili ile birlikte toplantı yerini ve tarihini tesbit etmesi talep edilmiştir. Ağustos ile Eylül arasında Rus askerlerinin Boro-hucir karakoluna girdikleri, Solon ordusundaki Tsung-kuan v.s. nin onları durdurdukları, Rus askerlerinin Çin askerlerini bombaladıktan az sonra, hemen Ssu-k'o-mo-luan 斯科莫鑿'a geri çekildikleri bir raporla bildirilmiştir.

Ch'ang-ch'ing, Ling-tui büyük memuru T'o-k'o-nai 托克奈 v.s. ye, onların 500 asker ile karakola gidip orayı korumalarını emretmiştir. Eylül ile Ekim arasında Rus'lar, Kazak'ları tahrik edip bir daha istilâ ettirmişlerdir. Kazak'lar, Boro-kucir karakolundaki Çin askerlerine toplar ve roketlerle ateş etmişlerdir. Çin kuvvetleri cesaretli bir müdafaa bulunup onları geri püskürtmüşlerdir. Fakat Kazak'lar yeniden gizlice toplanarak Çin ordusu üzerine taarruz etmişlerdir. Çin askerlerinin topları ve tüfekleri ile zayıflarını üzerine geri çekilmişlerdir.⁸

1864 senesinin Ocak ayında Ming-i, Ch'ang-ch'ing v.s. verdikleri raporlarda İli'deki askerlerin sayısını ve işe durumları ile birlikte Rus'ların kurnaz, inatçı olduklarını, bu sebeple hareketin gecikip güçleştiğini arzetmişlerdir. Ayrıca sınır meselesinin çözülmesi için, konunun Dışişleri Bakanlığında müzakere edilip bir sonuca varılmasını istemişlerdir. Fakat bu arz ve istihamlar hükümet tarafından hoş karşılanmamış, ithamlarına vesile teşkil etmiştir.⁹

1864 senesinin Haziran ayında¹⁰ müslümanlar isyan etmişler ve Kuça Sui-lai (Manas) ve Urumçi, devamlı olarak elden çıkmıştı. Tanrı dağlarının kuzeyindeki şehirler de bundan müteessir olmuşlardı. İli şehri tehlikeli duruma düşmüştü. Ağustos ayında 60'dan fazla Rus askeri göçebele ri korumak bahanesiyle Ho-ni-mai-la-hu 和尼邁拉虎¹¹ karakoluna yer-

leştiler. Bundan başka, Cho-lo-shih-pai 綽羅什拜 adlı yere Rus askerle-
ri gelip ağaçları kestiler. Rus Lama rahipleri de, burada mabetler inşa
ettiler. Bunlar hakkında bir rapor verilmesi üzerine İmparatorun emri
gelmiş ve şöyle söylenmiştir: " Ch'ang-ch'ing ve Ming-i, memurlar tayin
ederek Rus'ları ikna edeceklerdir." Eylül ayında, Rus'lar, İli'deki is-
yanlardan istifade ederek kuzey-batıdaki Yaz-Boro-hucir'i zorla işgal
etmişlerdir. Buradan çekilmeleri şöyle dursun, mevcutları daha artarak
Kış-Boro-hucir karakolunu da işgal etmişlerdir. Ayrıca, Turgen 圖 爾
根¹² adlı yeri de alacaklarını söylemişlerdir.

Bu olaylara dair bir rapor verilmesi üzerine, İmparatorun şu emir
gelmiştir: " Dışişleri Bakanlığı, Pekin'de bulunan Rusya elçisine duru-
mu bildirecek ve işi tatlıya bağlayıp işgal edilen yerlerin boşaltılma-
sını sağlayacaktır." Bundan ayrı olarak aşağıdaki buyruk da gelmiştir:
" Ch'ang-ch'ing, Çin askerlerinin başına geçerek daha dikkatli bir savun-
ma yapacaktır." Şu anda Ming-i sandı ki, sınır meselesi daha çözülmemiş-
tir; aynı zamanda müslümanların isyanları günden güne korkunç olmuşlar-
dır. Eğer çözülmemiş olan bu sınır meselesi daha da gecikirse, herhalde
başka olaylara da sebebiyet verecektir. Bu sebeple Çin, yumuşak bir ta-
vir takınmak zorunda kalmış olup, Rus mümessiline esas sınır tasarısının
(yani 1861 senesinin Pekin muahedesinde yazılı sınırların) kabul edi-
leceğini bildirmiştir.

1864 senesi Ekim ayının 7 sinde, Çin mümessili Ming-i v.s. ile Rus
mümessili Zakharov, Tarbagatay'da buluşup sınırları tesbit etmişlerdir.
Buna göre, Çin ile Rusya'nın sınırı, Şabin-dabaka'dan Hokend sınırında
bulunan Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar devam etmiştir. Ayrıca iki yer ara-
sındaki sınır, Pekin muahedesi'ne göre, sıradağlar, büyük nehirler ve
Çin'in bugünkü daimi karakolları boyuncadır. Bundan başka 10 maddelik
bir muahede de meydana getirilmiş olup, iki memleketinin mümessilleri ta-
rafından imzalanmış ve saklanmak üzere birbirini ile değiştirilmiştir. Bu
muahede, Pekin muahedesine ektir. Muahede aşağıdaki şekilde kaleme alın-
mıştır:

Çin'in kuzey-batısındaki (yani Doğu Türkistan) sınır antlaşması ,
1864 Ekim 7'de¹³ Çin mümessili Ming-i ile Rus mümessili İvan İl'ich Zak-
harov, Tarbagatay'da imzalamışlardır.

İki memleketin mümessilleri, Pekin muahedesine göre, Tarbagatay'da
sınır tesbiti üzerinde müzakere etmişlerdir. Şabin-dabaka'dan Hokend sı

nırında bulunan Ta'ung-ling (Pamir)'e kadar, sınır, sıradağlar, büyük nehirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyunca uzanmaktadır. Ayrıca, harita da hazırlanarak sınırlar kırmızı çizgi ile işaretlenmiştir. Tesbit ^{edilen} sınır isimleri ve maddeleri aşağıda gösterilmiştir.

1. Şabin-dabaka'dan batıya gider, ondan sonra güneye sapar. Sayan sıradağı 薩彥山嶺¹⁴ boyunca, Tannu-ula-dabaka 唐努鄂拉達巴哈'nın batı ucuna kadar gittikten sonra, bir daha güney-batıya saporak Saylugem sıradağı 賽留格木山嶺 boyunca Kuytun-ula 奎屯鄂拉¹⁵ ya kadar uzanır. Ondan sonra batıya ilerleyerek Altay 阿勒台¹⁶ sıradağı boyunca Zaysan-nor kuzeyindeki Kaylyutu 海留圖 nehrinin iki kolu¹⁷ arasında bulunan dağa kadar uzanır. Buradan güney batıya saporak dağ boyunca, Zaysan-nor kuzeyindeki Çakil-mes-ula 察奇勒莫斯鄂拉¹⁸ ya kadar imtidat eder. Buradan güney-doğuya saporak göl ve Kara İrtiş 額爾齊斯 nehri boyunca Manitu Gutulkan 瑪呢圖噶勒幹¹⁹ karakoluna ulaşır. Bu hat, Çin ile Rusya'nın sınırıdır. Bundan başka suların akış istikametlerine göre, doğu ve güneye doğru akan suların bölgeleri Çin'e aittir. Buna mukabil, batı ve kuzey'e doğru akan suların bölgeleri de Rusya'ya aittir.

2. Manitu Gutulkan karakolundan hareketle bunun güney-doğusundaki Sayri Ula 賽里鄂拉²⁰ ya kadar varır. Buradan önce güney-doğuya, sonra batıya doğru ilerliyerek Tarbagatay sıradağı boyunca Kamar Dabakan 哈木達巴哈²¹ a kadar imtidat eder. Buradan güney-batıya saporak Kumurçi 庫木爾齊, Kara Bulak 哈喇布拉克²², Baktu 巴克圖²³, Wei-t'ang-tzû (Kok Tuma) 葦塘子²⁴, Manitu 瑪呢圖²⁵, Sarı-bulak 沙喇布拉克²⁶, Çagan Togoy 察罕托霍依²⁷, Ergetu 額爾格圖²⁸, Barluk 巴爾魯克²⁹ ve Modo Barluk 莫多巴爾魯克³⁰ v.s. gibi karakollar boyunca Barluk ile Ala-tau 阿拉套 sıradağı arasına ulaşır. Buradan ova yolu ile ilerler ve Kapatagay 哈布塔蓋³¹ ile Aru-çindalan 阿魯沁達蘭³² karakolları arasındaki yamaçlar sınır teşkil ederek Altan Tebşi 阿勒坦特布什 sıradağının doğu ucuna kadar gider. Bu hat ile sınırlanmaktadır. Suların akış istikametine göre, doğu ve güney bölgeleri Çin'e; batı ve kuzey bölgeleri de Rusya'ya aittir.

3. Sınır Altan Tebşi sıradağı'nın doğu ucundan başlayarak Alatau sıradağı boyunca batıya gider. Yani, Altan Tebşi sıradağı, So-Daba 索達巴哈; Kuke-tom 庫克托木 ve Kan Karçagay 罕喀爾察蓋 v.s. dağların tepeleri boyunca, suların kuzeye doğru aktığı bölgeler Rusya'

ya, güneye doğru aktığı bölgeler ise, Çin'e aittir. Ayrıca, doğuya doğru akan Sarbaktu 薩爾巴克圖³³, batıya doğru akan Kuke Omuk 庫克鄂羅木³⁴ ve güneye doğru akan Kuytun 奎屯³⁵ nehirlerinin kaynağı olan Kongoro-obo 匡果羅鄂博'dan güneye sapar. Batıya doğru akan Kuke Olum v.s.³⁶ nehirlerin bölgeleri Rusya'ya, doğuya doğru akan Sarbaktu nehrinin bölgesi Çin'e aittir. Sınır buradan Kuytun nehrinin ve Koytas 奎塔斯 dağının tepesi boyunca, Turgen 圖爾根³⁶ nehrine kadar gider; Turgen nehri, Boro-kucir, Kuytun, Çiçkan 齊齊幹³⁷, Korgos 霍爾果斯 v.s. karakolları boyunca, İli vâdisinde bulunan Çikin 齊欽³⁸ karakoluna ulaşır, sonra İli nehrini atlayarak güney-batıdaki Ch'un-chi 春濟³⁹ karakoluna kadar uzanır, buradan güney-doğudaki Temurlik 特穆爾里克⁴⁰ nehrinin kaynağına vardıkdan sonra, doğuya saparak Temurlik dağının⁴¹ tepesi boyunca gider. Kazak ve Kırgız'ların göç ettikleri bölgelere doğru çevrilerek Kegan 格根⁴² nehrinin kaynağına ulaşır; buradan güney-batıya sapar; Kegan v.s. nehirlerinin batıya doğru aktığı bölgeler Rusya'ya, Undu Bulak 溫都布拉克⁴³ v.s. nehirlerin doğuya doğru aktığı bölgeler Çin'e aittir.

Sınır buradan güneye doğru kıvrılarak Karatau'nun tepesi boyunca Bir-başa dağına kadar devam eder; sonra, güneye doğru akan Daratu 達喇圖⁴⁴ nehri boyunca, Tekes 特克斯⁴⁵ nehrine ulaşır ve Tekes nehrini atlayarak Harin Kalga 那林哈勒哈⁴⁶ nehri boyunca devam ederek Tanrı dağına varır; buradan güney-batıya kıvrılarak müslümanların bölgesini, Kırgız'ların göç ettikleri bölgeleri arkada bırakır ve Temurtu-nor (特)穆爾圖淖爾⁴⁷'in güneyindeki Kan Tengri 罕騰格爾⁴⁸, Savabaçi 薩瓦巴齊⁴⁹, Gunguluk 貢古魯克⁵⁰ ve Kak-şan 喀克善⁵¹ dağlarından, yani Tanrı dağlarının tepelerinden Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar uzanarak Hokend sınırına dayanır.

4. Şimdi sıradağlar, büyük nehirler ve daimi karakollarla sınırlanmıştır. Sınır dışında Rusya'ya bırakılmış olan esas Çin toprakları vardır. Meselâ, Ulyasutay ve Kobdo'ya ait Büyük Altay 大阿勒台⁵² v.s. sıradağlarının kuzeyindeki Utek 烏克克⁵³ v.s. karakollar⁵⁴, Tarbagatay'a ait Tarbagatay sıradağının kuzeyindeki Olong-Bulak 鄂倫布拉克 v.s.⁵⁵ karakollar, Alatau'nun kuzeyindeki Hu-su-t'u (Usuntu?) 胡蘇圖⁵⁵ ve Aru Çindalan karakolları ve İli'ye ait Kongoro-Olong 匡果羅鄂倫⁵⁶ v.s. karakolları. Adları geçen karakollarda, sınır kazıkları ve obolar kurulmadan, Çin askerleri gene yerleşip buraları koruyabilirler. Gelecek

yıl iki memleketin mümessilleri buluşup sınır kazıklarını ve oboları tesbit etmelerinden sonra, bir ay içinde iki tarafın kendi karakollarına çekilmeleri gerekir.

5. Şimdi sınır belli olmuştur. İki memleket birbirine ebedi dostluk sağlayacaklardır. Sonradan sınır anlaşmazlığı çıkmaması ve sınır yakınlarında oturan göçebelerin aralarında herhangi bir nizaya sebebiyet verilmemesi için antlaşma nüshalarının teati edildiği tarihten itibaren göçebeler buldukları yerin devletine tâbi olacaklardır. Bu, esas yerleşik halka da aynen uygulanır. Kaçaklar tâbi oldukları memlekete iade olunurlar. Böylece karışıklık önlenmiş olacaktır.

6. Böylece sınırları tesbit işi bitirilmiş bulunmaktadır. Karşılıklı alınıp verildiği günden başlayarak 240 gün sonra, iki memleketin mümessilleri buluşacaklardır. Sınır tahtalarını tesbit etmek üzere Rusya'dan gönderilerek iki kısım temsilci Aru Çindalan ile Kaptagay karakolları arasında görüşme yapacaklar ve bunlardan bir kısmı, İli'deki memurlar ile beraber güney batıdaki,⁵⁸ bir kısmı da Tarbagatay'daki büyük memurlar ile beraber kuzey-doğudaki sınır tahtalarını ve oboları muahede gereğince tesbit edeceklerdir.⁵⁹ Manitu Gutulkan karakolu, Kobdo'daki⁶⁰, Sogok 索果克⁶¹ karakolu da Ulyasutay'daki büyük memurlar ile beraber, muahedeye göre, sınır tahtaları ve oboları tesbit edeceklerdir.⁶² Bu tesbiti yaparken, Şabin-dabaka'ya kadar, arada büyük dağlar varsa onların tepeleri, büyük nehirler varsa, nehrin sahilleri esas alınacaktır. Buna mukabil, ufki dağlar ve nehirler varsa, ayrıca yeni sınır tahtaları ve oboları kurulacaktır. Sınır tahtaları ve oboları nehirlerin akış istikametlerine göre tesbit olunacaktır. Yerlerin topografyası alınacaktır. İnsanların geçemeyecekleri sıradağlar olursa sınır, nehir ve sıradağlar olacaktır. Ovalarda sınır tahtaları ve oboları tesbit edilirken, her 20 Chang 丈⁶³ mesafede bir boş top rak, ortak bölge olarak bırakılacaktır. Sınır tahtaları ve obolarının solundaki dağlar ve nehirlerde yetiştirilen Çin'e, sınır tahtaları ve obolarının sağındaki dağlar ve nehirlerde yetiştirilen⁶⁴ de Rusya'ya aittir.

7. Gelecek sene, iki tarafın mümessilleri, sınır tahtaları ve obolarını tesbit etmelerinden sonra; sınır tahtaları ve oboların sayısı, hangi yerlerde tesbit olundukları birer birer yazılacak ve sonra karşılıklı olarak alınıp verilecektir ki, ihtiyaç anında belge olarak kullanılabilirler.

8. Şimdi sınırlanacak yerler tesbit edilecektir. Sınır tahtaları ve oboları tesbit olunduktan sonra, eğer nehir Çin topraklarından çıkıp Rus topraklarında akmakta ise veya nehrin yolu Rus topraklarından çıkıp Çin topraklarında akmakta ise, taraflar, bu türlü nehirlerin ya tagını değiştirmemeyi taahhüt ederler.

9. Eskiden, ancak Urga'daki Pan-shih büyük memuru, Kyakhta'daki Ku-pi-êrh-na-t'o-êrh (Gubernator), 固畢滿那托爾⁶⁴ İli'deki general ve Tarbagatay'daki Ts'an-tsan büyük memuru ile Batı Sibirya'daki Vali, birbirleriyle mektuplaşma yetkisini haiz idiler. Bundan böyle Ulyasutay ve Kobdo'luların Rusya tarafında işleri olursa, Ulyasutay'daki general ve Kobdo'daki Ts'an-tsan büyük memuru ve ilâve olarak T'o-mu (Tomsk) 托木⁶⁵ ve Sê-mi-p'o-la-t'ê (Semipalat) 色米柏拉特⁶⁶ deki Gubernator vasıtası ile mektuplaşabilirler. Mektupların dili de Mançuca veya Moğolca olabilir.

10. Tarbagatay'a ait Baktu karakolunun batısındaki küçük nehrin bulunduğu bölgede yaşıyan ve vergi veren 5 Çin köyü vardır. Oradaki topraklar, muahedeye göre, Rusya'ya ayrılmış olsa da, bu Çin'lilerin topraklarından hemen ayrılmaları mümkün olamayacağından, sınırları tesbit işi bitiminden başlamak üzere, 10 yıl içinde Çin'e göçeceklerdir. Şimdi iki memleketin mümessilleri buluşup tesbit işini bitirmişlerdir 4 sınır haritası çizilecektir. Her haritada, sınır yerleri ve isimleri Rusça ve Mançuca olmak üzere yazılacak ve iki memleketin mümessilleri tarafından damgalanıp imzalanacaktır. Ayrıca 4 muahede nüshası, Rusça ve Mançuca ile yazılacak ve iki memleketin mümessilleri tarafından damgalanıp imzalanacaktır. Ondan sonra, muahede nüshaları ile haritalar karşılıklı olarak alınıp verilecektir. İki memleketin mümessilleri, bir harita ile bir muahede metnini saklayacaklardır. Bu suretle, gelecekte ihtiyaç anında bu belgelere göre, anlaşmazlıkları gidereceklerdir. Geri kalan 2 harita ile Rusça ve Mançuca yazılmış 2 adet muahede nüshası iki memleketin mümessilleri tarafından kendi dış işleri Bakanlıklarına gönderilecektir. Bu suretle, bu muahede metni, Pekin muahedesinin eki olacaktır.

NOTLAR

¹1861 haziran ayında Çin ile Rusya, Usuri doğusundaki sınır antlaşmasını imzalamışlardır.

²Ulyasutay, Moğolistan'ın kuzey-batısındadır.

³Obo, göçebe kabileler arasında sınır tesbitine yarayacak dağlar ve nehirler bulunmazsa, taşlardan tepe yapıp üstüne bayrak dikilir. Bk. TH, II, s.2895.

⁴Şu raporda şöyle söylenmektedir: " Rus'lar, Tarbagatay'ın güneyindeki karakolların dışında bulunan Modo Barluk v.s. 3 yerde, kendi kendilerine 17 obo kurmuşlardır. Olay sırasında Çin memurları ile Rus memurlar arasında münakaşa olmuş, sonunda Rus'ların kurdukları obolar bozulmuştur. Ayrıca kuzeydeki bir kaç obo da kaldırılmıştır. Bundan başka, Rus komutanlarından bazıları İli içinde karakollar kurup Kazak ve Kırgız'ları emirleri altına almışlar ve sınırdaki Çin memurlarını durdurup Kazak ve diğer göçebe kavimlerin göçtükleri bölgelerin Rusya'ya ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, sınır meselesi için şimdi yeni bir toplantı açılmıştır. Kaynaklara göre, Zaysan-nor ve Temurtu-nor bölgeleri, İli ve Tarbagatay vilâyetleri içindedir. Sınır buralardan geçirilirse, Rusya'daki karakollar Çin'e dahil olacak, aynı zamanda Çin ile Rusya arasındaki sınırlar daha da yakınlaşmış bulunacaktır. Demek ki, Rusya sınırlarından İli'deki Solon ve Şibe ordularına kadar olan mesafe, 100 Çin milinden daha kısadır. Tarbagatay'a kadar olan mesafe ise ancak 35 Çin milidir."

⁵Daimî karakol, değişik karakol ve geçici karakol olmak üzere üç türlü karakol vardır. Karakolların kurulması sebebi, göçebe kabilelerin gidiş gelişlerini kontrol etmek olduğundan, sınır ile bir ilgisi yoktur. Bu sebeple, şehirlere en yakın bir daimî karakolun mesafesi 5-10 kilometreyi geçmez. Hatta karakolların dışında Lê-pu-shih 勒布什 gibi yerde, Ch'ien-lung saltanatı devrinde, dikilmiş bir kitabe halen mevcuttur. Uriangkay v.s. bölgeler, eskiden Moğol göçebelerine hediye edilen topraklardı. Bunların Çin toprağı olduğu ispat edilebilir. Fakat Rus mümessili buraları daimî karakol ile sınırlamakta ısrar etmiştir. Bu ikisi arasında şüphesiz çok fark vardır.

⁶Boro-khutzir de yazılıyor. Bk. RCTA, s. 170. Çince yazılışı ise, aşağıdaki eserlerde görüldüğü üzere farklıdır: CEKC, 3, s.8b'de Po-lo-hu-chi-êrh 博羅胡吉爾; RCTA, s.170'de Po-lo-huo-chi-êrh 博羅霍吉爾; SFPC, I, 10, s.252'de Po-lo-hu-chi-êrh 博羅呼濟爾; HCSL, II, 11, s.1078'de Po-lo-hu-chi-êrh 博羅呼濟爾.

⁷Ivan Il'ich Zakharov, İli'deki Rus konsolosudur. Kendisi Mançuca'yı mükemmel biliyordu; 1875 senesinde "Mançuca Grameri" yazmıştır.

⁸0 sırada Rus'lar, A-ch'i-hsia-huo-t'o-ma-êrh v.s. yerlerde saklanmışlardır. Onlar sınırdan geçerek çift sürmüşlerdir. Muavin Tu-t'ung olan Kuan-pao 關保, Çin askerlerini emrine alarak sınırdan geçmeyi yasak etmiş ve tarlaları da bozmuştur. Çok geçmeden, Rus'lar bir daha Hulun Buyr'a ait Mêng-ku-hsi-li 蒙古希里

吉西里 adlı yerde sınırı aşmışlardır. Bunun üzerine, Tsung-kuan, Rus memuru ile münakaşa edip müteaviz Rus'ları geriye çekirmiş ve böylece işgal ettikleri toprakları tahliye ettirmiştir. Rus'lar bu toprakların aktedilmiş olan sınır antlaşmasında bulunmadığını, bu sebeple ortak bölge sayılması gerektiğini ileri sürmüşler, ayrıca, asker de celbederek burasını silâhla müdafaa yoluna gitmişlerdir. Bundan başka, K'a-la-êrh 喀拉爾 nehri de sınırı aşarak su dolabı ile söğüt dallarından ve tahtadan yapılmış evler inşa etmişlerdir. Rus'lar, Çin memuru tarafından protesto edildikten sonra, geri çekilmişlerdir.

⁹Ming-i ve Ch'ang-ch'ing v.s. şöyle suçlanmışlardır: "Çin dışişlerinin bu kadar bozulmasının sebebi, saray içindeki ve dışındaki memurların ihmalleridir. Son zamanlarda Çin'in durumu gittikçe güçleşmiştir. Memurlar eskisi gibi ihmâl gösterebilirler mi? Onlar raporlarında daima müphem ve şüpheli sözlerle sorumluluktan kaçınmışlar, bu türlü kaçınmalar da yeni yeni olaylara sebebiyet vermiştir. Gerçi İli'de ufak tefek zaferler kazanılmışsa da, bunlar tesadüfi olduğundan, kendilerine bir gurur payı çıkaramazlar. Onlara gelen emir şudur: Ming-i v.s., meseleleri duruma göre, doğrudan doğruya toplantılarda halledeceklerdir. Asla karasız olmasınlar. Yüksek Memurluğa ikide bir danışmak, fırsatların kaçırılmasına yol açar."

¹⁰1864'deki müslüman isyanları, Mayıs ayında başladı. Burada, Haziran ayında denildi. Bu yanlış bir tarih olmalıdır. Bk. 'Döngen'lerin isyanları'.

¹¹Ho-ni-mai-la-hu 和尼邁拉呼 ve Ho-ni-mai-la-ho 和尼邁拉和 da denir. İrtiş nehrinin doğusundadır. Bk. SFPC, I, s. 251.

¹²Turgen de nehrin ismidir.

¹³Antlaşmanın aktedildiği tarihi ise, CEKG, 3, s. 161: 7 Ekim 1864; RCTA, s. 4: 16 Ekim 1864 olarak göstermektedir. Doğrusu, 7 Ekim 1864 tarihidir.

¹⁴Çince'de K'uei-t'un-shan 奎屯山 da denir.

¹⁵Sha-yan-ssü-k'o 薩陽斯克 da denir. Bk. RCTA, s. 174.

¹⁶Çince'de A-êrh-t'ai 阿爾泰 denir. Bazan kısaltılarak A-shan 阿山 da yapılmıştır.

¹⁷Kaylyutu nehrinin iki kolundan biri güneye, öbürü kuzeye doğru akar.

¹⁸Ch'a-ch'i-li-mei-ssü 察奇里滅斯 da denir.

¹⁹Manitu Gutulkan karakolu, İrtiş nehrinin yukarı kısmının güney sahilinde ve Zaysan-nor'un doğusunda bulunmaktadır. Bk. SFPC, I, s. 252. Ayrıca, Ma-ni-t'u-ko-t'u-lê-kan 瑪呢圖噶圖勒幹 olarak yazılmaktadır. Bk. HTYL, I, s. 12a.

²⁰Sariri Ula da denir. Bk. RCTA, s. 173.

²¹Ha-pa-êrh-a-su 哈巴爾阿蘇 da denir.

²²SFPC, I, s. 252'de Sha-la-bu-la-k'o 沙拉布拉克 ; HTYL, I, s. 12a'da: Sha-la-pu-la 沙喇布拉克 şeklinde yazılmaktadır.

²³Bakty da denir. Bk. RCTA, s. 161. Tarbagatay'ın 70 mil batısında

da bulunmaktadır.

²⁴Kok-tuma ismi, Rusça'dır. Bk. RCTA, s. 172.

²⁵SFPC, I, s. 253'de Ma-ni-t'u 瑪呢圖 şeklinde yazılmaktadır. Tarbagatay'ın güney-batısındadır.

²⁶SFPC, I, s. 253'de Sha-la-pu-la-k'o 沙拉布拉克 şeklinde yazılmaktadır. Tarbagatay'ın güney-batısındadır.

²⁷HTYL, I, s. 12b: Ch'a-han-t'o-hui 察罕托輝 ; SFPC, I, s. 253 Ch'a-han-t'o-hai 察罕托海 ; HCCS, 2, s. 5a: Ch'a-han-t'o-huo 察罕托霍 şeklinde yazılmaktadır. Tarbagatay'ın güney-batısında bulunmaktadır.

²⁸Ergetu, Çagan-togoy karakolunun 80 mil güney-batısındadır.

²⁹Barluk, Ergetu karakolunun 90 mil güney-batısındadır.

³⁰Modo Barluk, Barluk karakolunun 90 mil güney-batısındadır.

³¹Aru-çindalan, Modo Barluk karakolunun 100 mil güney-batısındadır.

³²Ha-pu-t'a-kai 哈普塔蓋 yazılışı da vardır. Bk. HCCS, 2, s. 5a.

³³Rusça'da Boro-tala denir. Çince'de Po-lo-t'o-la 博羅托拉 ve Po-lo-t'a-la 博羅塔拉 yazılışı vardır. Ebi-nor batısında bulunmaktadır. Bk. HCCS, 2, s. 5a.

³⁴Rusça'da Kok-su denir. Bk. HCCS, 2, s. 5a ve RCTA, s. 167.

³⁵Rusça'da Usek denir. Bk. HCCS, 2, s. 5a ve RCTA, s. 166.

³⁶Rusça'da Boro-khoudjir denir. Bk. HCCS, 2, s. 6a.

³⁷HCSL, II, 11, s. 1078'de Ch'i-ch'i-han şeklinde yazılmıştır.

³⁸Ch'i-hein 奇沁 olmalıdır. Bk. HTYL, I, s. 12b. Bundan başka Boro-kucir, Kuytun, Çıçkan, Korgos ve Çikin karakolları, Solon ordusunun idaresi altındadır. Bk. HTYL, I, s. 12b.

³⁹HCSL, II, 11, s. 1075'de Ch'un-chi 春稽 şeklinde yazılmıştır. Şibe ordusu idaresi altındaki karakollardan biridir.

⁴⁰Temurlik nehri, Çarin nehrine dökülür. T'ieh-mei-êrh-li-k'o 帖滅兩里克 yazılışı da vardır.

⁴¹Çin kaynağında Nan-shan (Güney dağı) 南山 denir.

⁴²Ke-kên 克格根 de yazılıyor.

⁴³Undu Bulak nehri, Tekes nehrine dökülür ve Kegan nehri ile beraber aynı dağdan çıkar. Ancak Kegan batıya, Undu Bulak doğuya doğru akar. Bk. HCCS, 2, s. 6a.

⁴⁴Bu nehir de Tekes nehrine dökülür.

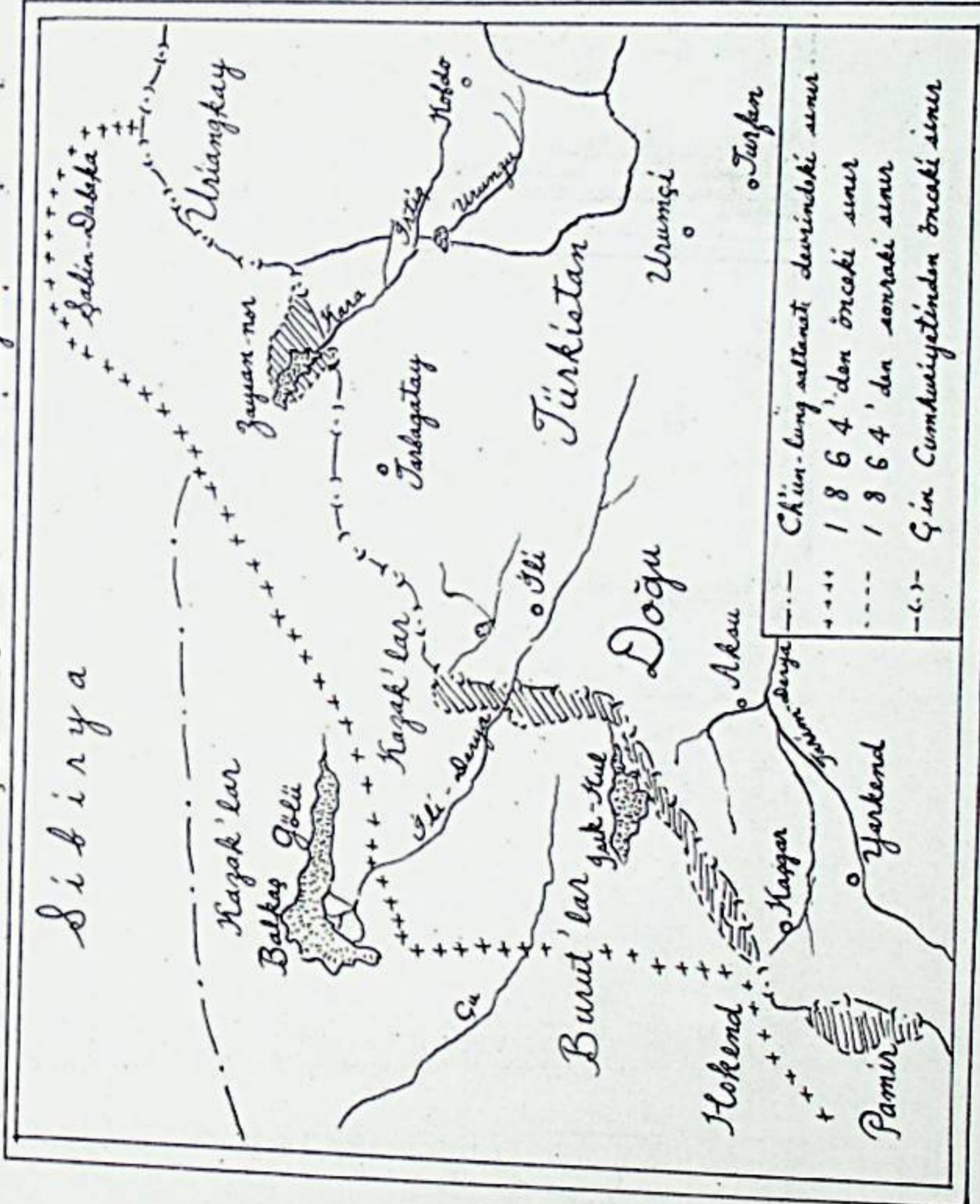
⁴⁵T'ieh-k'o-ssü 帖克斯 da denir.

⁴⁶Na-lin-k'uo-lê (Narin-kul) 那林潤勒 de denir. Bk. RCTA s. 164.

⁴⁷Asıl metinde '特' kelimesi düşmüş olmalıdır.

- 48 Çin kaynaklarında daha ziyade Han T'êng-ko-li 罕騰格里 veya 汗騰格里 şeklinde geçmektedir. Bu, Tanrı dağları içinde en yüksek dağdır. (7,000 metre'den fazla) Bay şehrinin kuzeyinde bulunmaktadır.
- 49 Savabçi de denir. Bk. RCTA, s.173.
- 50 Kukurtlyuk da denir. Bk. RCTA, s.168.
- 51 Rusçası Kak-şal 廓克沙勒 'dır.
- 52 A-êrh-t'ai 阿爾泰 da denir.
- 53 SPPC, I, s.250'de Wu-k'o-k'o 烏科克 şeklinde yazılmıştır Kobdo'daki Ts'an-tsan büyük memuru idaresi altındaki karakollardan biridir.
- 54 Metinde adları geçenlerden başka, Ch'in-ta-ko-t'u 欽連 嗎昌圖, E-êrh-lu 鄂爾魯, Narin 納林, Ch'ang-chi-ssü chi-êrh-pa-shih 察爾濟雅巴什, K'u-êrh-lan-a-chi-êrh-ko 庫爾蘭阿吉爾格 karakolları ve Zaysan-nor'un batı ve kuzey bölgesi dahil Rusya'ya ayrılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.6b.
- 55 Hu-su-t'u Pu-la-k'o 胡蘇圖布拉克 de denir. Bk. HCCS, 2, s.6b.
- 56 Konur-Oleng de denir. Bk. RCTA, s. 163.
- 57 Umumiyetle, Çahar ordusundaki Ling-tui büyük memurluğuna ait 21 karakoldan 5'i Çin'e, 8'i Rusya'ya ayrılmıştır. Oyrat ordusunda ki Ling-tui büyük memurluğuna ait 32 karakoldan 23'ü Rusya'ya, biri Çin'e ayrılmıştır. Geri kalan 8'inin kime ayrıldığı belli değildir.
- 58 Ertesi sene (1865) isyancılar İli'yi işgal etmişlerdir Bu sebeple gerçekleşemedi. Bk. HCCS, 2, s.7b.
- 59 Bu iş 1870 senesinde K'uei-ch'ang 奎昌 tarafından yapılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.7b.
- 60 Bu iş 1869 senesinde K'uei-ch'ang tarafından yapılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.7b.
- 61 Bu iş 1870 senesinde Jung-ch'üan 榮全 tarafından yapılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.7b.
- 62 So-k'o-kuo-t'u-po-êrh-ch'i-êrh-ko-lun 索克郭圖博爾濟雅倫 da denir. Bk. SPPC, I, s.250. Kobdo'daki Ts'an-tsan büyük memurluğuna ait 23 karakoldan biridir.
- 63 Chang: 3.333 metre.
- 64 Rusya'daki Vali ünvanıdır.
- 65 T'o-mu-ssü-k'o 托木斯克 de denir. Sibirya'daki Obi nehrinin yukarı kısmında bulunmaktadır. Sibirya kara yolu buradan geçer. Meşhur bir ticari şehirdir. Sibirya'da 3 üncü büyük şehirdir. Bk. TH, I, s.1207.
- 66 Hsieh-mi-p'a-la-t'in-ssü-k'o 斜米帕拉廷斯克 (Semipalatinsk) de denir. Bk. HCCS, 2, s.8b. Ayrıca, Sai-mi-pa-la-tun-ssü-k'o 塞米巴拉敦斯克 yazılışı da vardır. Batı Türkistan'daki İrtiş nehrinin güney sahilinde bulunmaktadır. (TH, I, s.706)

Çin - Rus Sınırının Mukayesesi

V. KALMIK VE UYGUR'LARIN MUHTARİYETİ

1. Kalmık'ların Yasak sistemi (HCTC, II, s.999-1003)

" Çin'in batı bölgesinde bulunan 4 Oyrat'tan Çoros, Hoşot ve Hoit'ler¹, 1755 senesinde ihanet sebebiyle ortadan kaldırıldılar. Dörbet'ler ise, Altay dağlarının kuzeyine göçtüler. Turgut'lar ise, Ming sülâlesinin son zamanlarında uzaklara göçüp Rusya'daki Ma-nu-t'o-hai (Morum Togyoy ?) 瑪努托海 adlı yerde oturdular. Bu sebeple, Tanrı dağlarının kuzeyinde Kalmık-Moğol göçebelerinden eser kalmadı. 1771'de Turgut Hanı Ubaşı 渥巴錫, kabilesini alarak Rusya ülkesini aşip Çin'e tabi oldu. Ve bundan sonra, 'Eski Turgut' ve 'Yeni Turgut' olmak üzere iki kısma taksim edildi. Doğu Türkistan'da oturan Turgut'lara 'Eski Turgut' denir. Bunlar 10 Yasak (Bayrak Başı)'tan ibaret olup Karaşar, Kurkara-usu, Ching-ho 精河 ve Tarbagatay v.s. gibi yerlerde ayrı ayrı göçebe olarak yaşamaktadırlar. Ayrıca, Hoşot'ların sonraki nesillerinden Kung-ko 公格² adlı reisleri, Ubaşı ile beraber Çin'e sadakat arz edip tâbi oldu. Onun 4 Yasası³ olup Karaşar'daki Chu-lê-tu-ssü (Zulduz veya Yulduz) 珠勒都斯 nehri kıyılarında göçebe olarak yaşamaktadırlar. Kalmık-Moğolların malikanelere sahip olmaları da buradan başlamaktadır. Öte yandan, Kalmık-Moğollar da bu tarihten itibaren Çin İmparatorluğuna hediyeler gönderip saygılarını sunmakta ve Çin sınırındaki diğer kabileler gibi Yasak sistemi teşkil etmektedirler. Her sene 'Lig Toplanması' 會盟⁴ yapılmıştır. Ayrıca, memuriyetler ihdas edilmiştir. Şimdi, aşağıdaki listede T'ai-chi (Tayci) 台吉 v.s.⁵ çeşitli memuriyetler gösterilmiştir.⁵ Siyaset sistemlerini uygulamak isteyenler buna dayansınlar!

Eski Turgut'ların Unen-Susuktu 烏訥思素珠克 adlı Ligi: Güney kolunda 4 bayrağı⁶ (veya Sumul) vardı ve Karaşar'da göçebe olarak yaşamaktadırlar.

Memuriyetin Ünvanı

Sayı

Cho-li-k'o-t'u 卓里克圖 ⁷ Han ⁸ Ünvanlı Yasak.....	1
Pa-ya-êrh-t'u 巴雅爾圖 ⁹ Pei-tzû (Bipe) Ünvanlı Yasak..	1
Fu-kuo-kung 輔國公 Ünvanlı Yasak.....	1
Birinci dereceli Tayci 台吉 Ünvanlı Yasak.....	1
Fahri olan birinci dereceli Tayci.....	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	1
Fahri olan üçüncü dereceli Tayci.....	3
Fahri olan dördüncü dereceli Tayci.....	2
Bayrak ödevlerini gören Yanggin.....	8
Mei-lên (Meyen) Yanggin 梅楞章京 ¹⁰	8
Ts'an-ling (Calan-Yanggin) 參領.....	13
Tso-ling (Niru-Yanggin) 佐領.....	54
Hsiao-ch'i-hsiao (Yüzbaşı) 驍騎校.....	54

Kuzey kolunda 3 bayrağı vardı¹¹ ve Tarbagatay'da göçebe olarak yaşamakta idiler.

Pa-yen-t'u (Buyantu) 布延圖 ¹² Chin-wang (Çin-Vank) 親王 Ünvanlı Yasak	1
Kung 公 ünvanına denk olan birinci dereceli Tayci Ünvanlı Yasak	1
Fu-kuo-kung Ünvanlı Yasak.....	1
Kung ünvanına denk olan memur	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci.....	2
Fahri olan dördüncü dereceli Tayci	2
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	3
Meyen Yanggin	3
Calan Yanggin	4
Niru-Yanggin	15
Hsiao-ch'i-hsiao	15

Doğu kolunda 2 bayrağı¹³ vardır ve Kur-kara-usu'da göçebe olarak yaşamakta idiler:

<u>Memuriyetin Unvanı</u>	<u>Sayısı</u>
Pi-hsi-lê-t'u 畢錫呼勒圖 ¹⁴ Çun-Vank 君王 ünvanlı Yasak..1	
I-lê-têng 伊第勒 ¹⁵ Bipe ünvanlı Yasak..... 1	
Fahri olan birinci dereceli Tayci	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	2
Fahri olan dördüncü dereceli Tayci	1
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	2
Meyen Yanggin.....	2
Niru-Yanggin	7
Hsiao-ch'i-hsiao	7

Batı kolunda 1 bayrağı vardı ve Ching-ho'da göçebe olarak yaşamakta idiler:

Chi-êrh-ha-lang (Zirgalan) 濟爾哈朗 ¹⁶ Bele ünvanlı Yasak	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	2
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	1
Meyen Yanggin	1
Niru Yanggin	4
Hsiao-ch'i-hsiao	4

Hosot'ların Ching-Setkhiltu 青色特哈勒圖 adlı Ligi:

A-mu-êrh-ling-kuei 阿穆爾喀貴 ¹⁷ Bipe ünvanlı Yasak	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	2
Fahri olan dördüncü dereceli Tayci	1
Bayrak ödevlerini gören Yanggin.....	4
Meyen Yanggin	4
Calan Yanggin	4

Memuriyetin Unvanı

Sayısı

Niru Yanggin	11
Hsiao-ch'i-hsiao	11

NOTLAR

¹Hoit, ilkin 4 Oyrat'tan biri değildi. Turgut'un Rusya'ya göç mesinden sonra onun yerine geçmiş ve bu suretle dört Oyrat'tan biri olmuştur.

²HCTC, II, s.829'da Kung-ko 恭格 şeklinde yazılmıştır.

³1797'de 4 Yasak'tan biri olan Pe-lê-t'êng-t'ê-k'o'nın vârisi olmadığından, ölümü üzerine ancak 3 Yasak kalmıştır. Bk. HCTC, II, s.999.

⁴Mêng (Lig), Yasak sisteminde en büyük idari birliktir. Bu birlik daima bir kaç bayrak veya kabileden ibaret olmuştur. Her Lig'de bir reis vardır. Mêng-chang (Lig Başı) 盟長 denir. Lig Başı, her sene kendisinin idaresi altındaki bayrak askerlerini belli bir yere toplayarak muayene etmektedir. Bu faaliyete 'Lig Toplanması' denir.

⁵Yasak sistemindeki memuriyetler şunlardır: a) Yasak, bayrağın başıdır. Onun emri altındaki uluslara A-êrh-pa-t'u (Arbantu) 阿爾巴圖 denir. b) Hsieh-li-Tayci 協理台吉, Yasak'ta yardımcıdır. Bu memuriyet boşaldığı zaman, fahri Kung'lar veya Taycilerden seçilmektedir. c) Bayrak işlerine bakan Yanggin 管旗章京. ç) Yardımcı Yanggin 副章京. d) Calan Yanggin 采領 1,500 kişinin başıdır. e) Niru-Yanggin 佐領, 150-300 kişinin başıdır. f) Hsiao-ch'i-hsiao, Niru Yanggin'den küçüktür. Ve bayrak askerlerinden daha kuvvetlidir. Bk. CTPC, s.25.

⁶4 bayrağı şunlardır: Han bayrağı, Orta bayrağı, Sağ bayrağı ve Sol bayrağı. Bk. HCTC, II, s.802-806.

⁷HCTC, II, s.802 ve CTPC, s.173'de Cho-li-k'o-t'u 卓哩克圖 şeklinde yazılmıştır. Bu, 1771'de Çin İmparatorunun Ubaşı'na taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.802.

⁸Han, Kung, Bele, Bipe ve Tayci v.s. ünvanları hakkında bk. 'Kalmık-Uygur'ların Feodalizmi'.

⁹Pa-ya-êrh-t'u, 1771'de Çin İmparatorunun, Ubaşı'nın oğlu E-li-kên Wu-pa-shih (Ergin Ubaşı) 額里根烏巴什'e taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.804.

¹⁰Meyen Yanggin, Mançuca'dır. Çince'de Fu Chang-ching denir. Bayrağın işlerine bakan Yanggin'in yardımcısıdır.

¹¹Kuzey kolundaki 3 bayrak şunlardır: Hoşun-Çin-Vank bayrağı,

Sağ bayrağı ve Sol bayrağı. Bk. HCTC, II, s.802-806.

¹²Buyantu, 1771'de Çin İmparatorunun Ubağı'nın oğlu Te'ê-po-k'o-to-êrh-chi 達伯克多爾濟 'ye taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.802.

¹³Doğu kolundaki iki bayrak şunlardır: Sağ bayrağı ve Sol bayrağı. Bk. HCTC, II, s.802-3.

¹⁴Pi-hsi-lê-lê-t'u, 1771'de Çin İmparatorunun Ubağı'nın kuzeni Pa-mu-pa-êrh 巴木巴爾 'e taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.802.

¹⁵i-têng-lê, 1771'de Çin İmparatorunun Ubağı'nın evlâdı Ch'i-pu-t'êng 奇布騰 'e taltif makamında verdiği ünvanıdır. I-t'ê-ko-lê 伊特格勒 şeklinde de yazılmıştır. Bk. HCTC, II, s.803.

¹⁶Zirgalan, 1771'de Çin İmparatorunun, Ubağı'nın amcası Mo-mên-t'u 默們圖 'ya taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC II, s.802. Ayrıca, Chi-êrh-ko-lang 齊爾格勒 şeklinde de yazılmaktadır.

¹⁷A-mu-êrh-ling-kuei, 1771'de Çin İmparatorunun, Hoşot'ların başı Kung-ko'nun amcası Ya-lan-p'i-lê 牙蘭丕勒 'ye taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.807.

2. Uygur'ların Börk sistemi

a. Börk memuriyeti

(HCTC, II, s.1003-8)

" Mançu sülâlesi zamanında, müslümanların oturdukları bölgedeki şehirler, önceki sülâlelere nazaran daha kalabalık idi. Bu sebeple, Mançu İmparatorluğu ilk kurulduğu zaman, buradaki idare sistemi de muğlak bir hale geldi. Meselâ, Hakim Begi memuriyeti yanında, sivil işleri idare eden memurluklar da ihdas edildi; bu memuriyetlerin vazifeleri de ayrı ayrı tesbit edildi. Ormancılık ve sulama işleri, ayrı ayrı memurlar tarafından yürütüldü.¹ Polis ve belediye reisinin vazifesi de ayrıldı.² Medeni kanun da ceza kanunundan ayrıldı.³ Baş vergisi ile ticaret vergisi arasında fark gözetildi.⁴ Böyle bir idari sistem, artık, batı dünyasında Fa-i 法意⁵ adlı bir kitap'ta gösterilmiş olan kanuni sisteme pek çok benzemiştir. İdarî sistemler üzerinde çalışmalar yapan bazı ki-

sa akıllılara göre, uzak ve tenha bir bölgeye önem vermek lüzumsuzdur. Bu görüş kabul edilerek uzak ve tenha bölgeler ihmal edilmiştir. Onlar "Dünü bilenler, bugünü bilebilirler." sözünü nasıl anlayabilirler? Ayrıca, derler ki, Po-k'o (Börk) 伯克 tabiri Uygurca'dır ve 'şapka' (daha doğrusu sarık) manasına gelir. Müslümanların âdet ve örflerine göre memurlar daima çeşitli sarıklarla rütbelerini gösterirlerdi.⁶ Bu yüzden, 'şapka' (veya sarık) da memur anlamına gelir. Aynı zamanda 'reis' manasına da gelir.

Hakim 阿奇木 Begi⁷: Şehir ve köy işlerine bakan bir memurdur. Ve bütün Börk'lerin en yükseğidir.

I-sha-ko (Şaga) 伊沙噶 Begi⁸: Hakim Begi'nin yardımcısı olup şehir ve köy işlerine bakan bir memurdur.

Ko-cha-na-ch'i (Hazineci) 噶匝納齊 Begi⁹: Tarımcı ve maliyecisi (Hazineci)dir.

Shang (Şang) 商 Begi¹⁰: Tarlaların vergisini toplayan bir memurdur.

Ha-tzû (Kazi) 哈子 Begi¹¹: Ceza işlerine bakan bir memurdur.

Mi-la-pu (Mirap) 密喇布 Begi¹²: Sulama ve su yataklarının temizlenmesi vazifelerini gören bir memurdur.

Na-k'o-pu (Nakub) 訥可布 Begi: Angarya ve inşaat vazifelerini gören bir memurdur.

P'a-ch'a-sha-pu (Paşşap) 帕察沙布 Begi¹³: Hırsız ve haydutları yakalamak ve hapis işleri gibi güvenlikle ilgili vazifeleri gören bir memurdur.

Mao-t'ê-sê-pu (Muhtesib) 茂特色布 Begi: Mukaddes kitabı v.s. din işleri ile uğraşan bir memurdur. Bu memur sivil işlerle ilgilenmemiştir.

Mu-t'ê-wo-li (Mütevelli) 木特翰里 Begi: Tarlaların alım satımı, vergisi ve bunlarla ilgili hukuki anlaşmazlıklara bakan bir memurdur.

Cha-pu-t'i-mo-k'o-t'a-pu (Hatımı Kitap) 匝布梯墨克塔布 Begi: Mukaddes kitabın öğretimi ve dinî okullara bakan bir memurdur.

K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 克勒克雅喇克 Begi: Ticarî işleri düzenliyen bir memurdur.

Şeû-p'a Ha-tzû (? - Kazi) 斯帕哈子 Begi: Reisler arasında çıkan anlaşmazlıklara bakan bir memurdur.

La-ya-ha-tzû (Layihacı) 拉雅哈子 Begi: Halk arasındaki davalarla bakan bir memurdur.

Pa-chi-chi-êrh (Baçgir) 巴濟吉爾 Begi¹⁴: Vergileri toplamak vazifesini gören bir memurdur.

A-êrh-pa-pu (Arbab) 阿爾巴布 Begi: Vazife taksimi ve vergilerin sür'atla tahsili işleriyle uğraşan bir memurdur. Bu memur tıpkı Çin kıtasındaki köy muhtarı veya bucak müdürü gibidir.

Pa-k'o-ma-t'a-êrh (Bağ-matar) 巴克瑪塔爾 Begi: Meyva bahçelerine bakan bir memurdur.

Tu-kuan (Dogan) 都官 Begi: Vesikalari kaydetmek, toplamak ve dağıtmak vazifesini gören bir memurdur.

K'a-la Tu-kuan (Kara-Dogan) 哈喇都管 Begi: Posta yolundaki durakların kurulması ve silâhların tamiri vazifelerini gören bir memurdur.

To-po (Top) 多博 Begi¹⁵: 2,000 ailenin tarla vergisini toplayan bir memurdur.

Ming (Ming veya Bin) 明 Begi: Müelûmanlardan 1,000 kişiyi idare eden bir memurdur. Tıpkı Ch'ien-tsung (Binbaşı) memuru gibidir.

Yü-tzû (Yüz) 玉資 Begi: 100 ailenin tarla vergisini toplayan bir memurdur.

E-êrh-hsin (Arşın) 鄂爾沁 Begi¹⁶: Onlarca kişinin tarla vergisini toplayan bir memurdur.

Chê-po (Cebe) 哲博 Begi: Silâhların imâli ve tamiri vazifelerini gören bir memurdur.

Sai-t'ê-li (Sadari) 賽特里 Begi¹⁷: Sokakları, ormanları ve meyva bahçelerini dolaşıp gözetken bir memurdur.

Shih-ho-lê 什和勒 Begi¹⁸: Posta yolunun idare ve iase işlerini gören bir memurdur.

Tu-êrh-ko (Dorga) 都爾喀 Begi: Hakim Bek'lerin başıdır.

Pa-cha-êrh (Pazar) 巴匝爾 Begi: Pazar işlerine bakan bir memurdur.

Ha-shih (Kaş) 喀什 Begi: Yeşim taşlarını toplamak vazifesini gören bir memurdur.

K'o-t'u-wa-êrh (Ketüval veya Kütüval) 克圖瓦爾 Begi: İnşaat işlerine bakan bir memurdur.

E-k'o-t'a-k'o-ch'i (Otakçi) 鄂克他克奇 Begi: Ziyafet, hayvanat ve meyva toplama işleriyle görevli bir memurdur.

NOTLAR

- ¹Bk. Mirap Begi ve Bağ-matar Begi.
- ²Bk. Paşşap Begi, Pazar Begi ve Sadari Begi.
- ³Bk. Kazi Begi ve Mütvellî Begi.
- ⁴Bk. Baogir Begi, Hazineci Begi ve K'o-lê-k'o-ya-la-k'o Begi
- ⁵Bk. Montesquieu, " Esprit des Lois". Çince tercümesi Fa-1
法意 'dir.
- ⁶Doğu Türkistan'lılara göre, 'sarık' kelimesinin Uygurcası 'selle'dir. Kırmızı sarık, memur işaretidir; yeşil sarık, din işa-
retidir; mavi sarık asker işaretidir. Ayrıca, W. Radloff (Sibirya
dan, IV, s.353) şöyle demektedir: " Gerek Rasniçi ve gerek Şang -
Bak rütbe işaretleri olarak şeffaf beyaz şapka düğmesi tağırlar, Mi-
rap'ın rütbe işareti de aynı şekildedir. Rasniçi'lere, takdir ma-
kamında mavi şapka düğmesi de verilebilir. Ming-Baki'nin işareti
bakır şapka düğmesidir. En yaşlı on iki yüz-başının işareti de ba-
kır şapka düğmesidir." Bundan başka, Vambéry'in müşterek izahı da
vardır. Bk. The travel in Central Asia, s. 399-401.
- ⁷Sibirya'dan, IV, s.353 vd. da Hekim Baki şeklinde yazılmıştır.
Vambéry, Hakim diyor. Bk. The travel in Central Asia, s.400.
- ⁸Sibirya'dan, IV, s.353'de Şaga; Vambéry, s.400'de İshkaga şe-
lindedir.
- ⁹Vambéry, s.400'de Haznadji, Gaznadji şeklinde yazılmıştır.
- ¹⁰Sibirya'dan, IV, s.353 vd. da Şang Bak; Vambéry, s.400'de
Shang Beghi şeklinde yazılmıştır. Doğu Türkistan'lılara göre, Şang
kelimesi Çince Ch'ang 倉 kelimesinden geçmedir. Çince'de Ch'ang
倉; depo manasına geldiği düşünülürse, vergi memurunun ahali'
den buğday ve pirinç gibi şeyleri vergi olarak alıp bunları depo
içine koyduğu, bu suretle, Şang Begi'nin meydana geldiği anlaşı-
lır.
- ¹¹Sibirya'dan, IV, s. 354'de Kızı; Vambéry, s.401'de Kazi ve
Kadi şekillerinde yazılmıştır.
- ¹²Sibirya'dan, IV, s.353 vd.: Mirap.
- ¹³Sibirya'dan, IV, s.354'de Paştap olarak geçiyor.
- ¹⁴Vambéry, s.401'de Badjghir şeklindedir.
- ¹⁵Çince olabilir. 'Çok' manasına gelir.
- ¹⁶Sibirya'dan, IV, s.353'de Ellig-Beşi denilmektedir.
- ¹⁷Sibirya'dan, VI, s.354'de Sadari şeklindedir.
- ¹⁸Doğu Türkistan'lılara göre, Çince olabilir. Hsi -hao-lu 洗
好路 veya Hsiu-hao-lu 修好路 şeklinden gelmiştir. Yolları
iyice yıkama ve tamir etme anlamına gelir. Vambéry, s.401'de Or-
tengbegi tâbiri geçmekte ise de telâfüz bakımından çok farklıdır.

3. İctimai teşkilât
(HCTC, II, s. 978-997)

" Eskiden, Mançu'ların batı bölgesini zaptından sonra, idare şekilleri farklı bir hale sokuldu. Onların idare sistemleri, umumiyetle, zamana ve duruma göre değişiyordu. Cungan'lar ard arda aralıksız isyan ettiklerinden¹, Ang-chi 昂吉 ve Zaysan 宰桑 gibi memuriyetler kaldırılmış² ve isyanları önlemek maksadile Cungan'lar bir araya toplanmıştır. Müslümanların oturdukları bölge (yani Altışehir veya Küçük Buhara) ise, ancak Hoca'ların kılıçtan geçirilmesinden sonra³, sükûnete kavuşabilmiştir. Şehirdeki Börk'ler, Mançu'nun tesiri altında tâbi olmuşlar, savaşta onlara hizmet dahi etmişlerdir. Bundan dolayı, eski Börk idari sistemi olduğu gibi kaldı. Ancak bu memuriyet, Çin kıtası gibi mevki olarak tesbit edildi.⁴ Bundan başka, memurların sayısı belli değildi. Onların sayısı, daima şehrin büyüklüğüne ve sivil işlerin zorluğuna göre değişiyordu. Börk'lere maaş yerine malikhane verildi. Çiftçiler, Börk'ler hesabına tarlaları ekip biçtiler. Verilen malikhane miktarı ve çiftçilerin sayısı, Börklerin mevkilerine göre değişiyordu. Bununla beraber terfi ve tecziye hakkı, Pan-shih ve Ling-tui (Meyen Amban) büyük memurlarına aitti. Bu suretle, halk daha iyi himaye edilmiş olacak ve Börk'ler de hilekâr davranamayacaklardı.⁵ İşte bu müslümanların oturdukları bölgeyi ayırdedici bir noktadır.

Buna rağmen, Chia-ch'ing 嘉慶 ve Tao-kuang saltanatları zamanında Doğu Türkistan'daki Mançu memurları birer diktatör kesildiler ve haklarını kötüye kullandılar. Onlar daima Börklardan istifade ederek ağır vergi aldılar. Bu suretle sonsuz ihtiraslarını gerçekleştirdiler. Buna mukabil, kurnaz Börk'ler de Mançu memurları ile müslüman ahali arasında bir vasıta oldular. Mançu memurlara vergi vermek bahanesiyle, ahalden istedikleri gibi aldılar. Ahalinin, Mançu memurlarından nefret etmelerini bildikleri halde, Börk'lerden (yani kendilerinden) şikâyet etmelerini bir türlü anlayamadılar. Demek oluyor ki, önceleri memur ile ahaliyi birbirine kaynaştıran Börk, sonunda suçlu duruma düşmüştür. Aca-

ba köpek ve koyunların yük taşımaya lâyık olmaması gibi, Börk'ler de idare etmeğe lâyık insanlar değiller mi idi? Yoksa yüksek memurların mı hataları vardı?

Börk memuriyeti, eski zamandaki köy memuriyeti gibi idi. Müslümanların oturdukları bölge gibi tenha, ıssız; âdetleri bambaşka bir ülkü, idare etmek için musait memurlar seçmek gerekti. Doğu Türkistan eyâlet haline sokulduktan sonra,⁵ Börk idari sistemi kaldırıldı. Onun yerini tayinle muhtar aldı. Fakat daha kötü oldu; kötülükler durdurulamadı. Bundan dolayı, kaldırılan Börk idari sistemi yeniden kuruldu. Börk'ler iyi seçildiler. Bu suretle idareye yardımcı unsur oldular. Bu rada belki şu sual sorulabilir: Börk için iyi bir şahıs seçilmemiş ise ne olacaktır? O zaman bu şahsın iyi bir tahsil yaparak, doğruluk ve utanç hissleri ile kabiliyetini geliştirmesi ve idare sanatını incelemesi, böylece, uygun bir şahıs olması gerekir. Böyle yapılırsa başka bir mesele kalmıyacaktır.

Hami'de⁶:

<u>Memuriyetin Unvanı</u>	<u>Sayısı</u>
Çun Vank	1
Bayrak ödevlerini gören yardımcı Börk	1
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	1
Meyen Yanggin	1
Calan Yanggin	2
Niru Yanggin	12
Hsiao-ch'i-hsiao	13

Turfan'da⁷:

Meyen Amban idaresi altındaki Niru Yanggin	4
Hsiao-ch'i-hsiao	4
Yasak idaresi altında	
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	1
Meyen Yanggin	2
Calan Yanggin	2
Niru Yanggin	15
Hsiao-ch'i-hsiao	15

Ili'de:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli İ-shih-han (Şaga) 伊什罕 ⁸ Begi	1
Beşinci dereceli Ko-tsa-na-ch'i (Hazineci) 喀雜納齊 ⁹ Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Ha-tzû (Kazi) 哈資 ¹⁰ Begi	1
Altıncı dereceli Pa-chi-ko-êrh (Baogir) 巴吉格爾 ¹¹ Begi.	1
Altıncı dereceli Mi-la-pu (Mirap) 蜜喇布 ¹² Begi	7
Altıncı dereceli Tu-kuan (Dogan) 都管 ¹³ Begi	7
Yedinci dereceli Börk	7
Yedinci P'a-t'i-sha (Paşşap) 帕提沙 ¹⁴ Begi.....	1
Yedinci dereceli Shi-hu-êrh 什色爾 ¹⁵ Begi	1
Yedinci dereceli Sê-ti-êrh (Sadari) 色迪爾 ¹⁶ Begi	1
Yedinci dereceli Yü-tzû (Yüz) 玉子 ¹⁷ Begi	6
Yedinci dereceli demir ocağını işletme vazifesi ile mükellef Yüz Begi	1

Tarbagatay'da:

Molla 莫洛 (Uygurca tercümanı)	2
------------------------------------	---

Karaşar'a bağlı Kurla 庫爾勒¹⁸ köyünde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, tunç ocağını işletme vazifesini gören Börk	1
Yedinci dereceli Yüz Begi	4

Karaşar'a bağlı Bugur 布古爾¹⁹ köyünde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1

Yedinci dereceli Ming (Bin) Begi	1
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesi ile görevli Börk	1
Yedinci dereceli Yüz Begi.....	2

Kuça şehrinde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli Arbab Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	2
Yedinci dereceli Ming Begi	3
Yedinci dereceli Dogan Begi	3
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesi ile görevli Börk	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1
Yedinci dereceli Mo-t'i-sê-pu (Muhtesib) 莫提色布 ²⁰ Begi	1

Kuça'ya bağlı Sha-ya-êrh (Şahyar) 沙雅爾²¹ şehrinde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	2
Yedinci dereceli Dogan Begi	2
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesi ile görevli Börk	1

Uc'da

Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Baogir Begi	2

Yedinci dereceli Mirap Begi	2
Yedinci dereceli Ming Begi	3

Aksu'da:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Altıncı dereceli Bağir Begi	1
Altıncı dereceli Kelpin 柯爾品 ²² deki Hakim Begi	1
Altıncı dereceli To-lan (Taran) 多蘭 Begi	1
Altıncı dereceli Posta yolunu idare eden Börk	1
Altıncı dereceli Musun-Dabakan 木蘇兩達巴罕 ^{23,1} idare eden Börk	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli Arbab Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	16
Yedinci dereceli Dogan Begi	3
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesini gören Börk	3
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1
Yedinci dereceli Muhtesib Begi	1
Yedinci dereceli Shih-hu-êrh Begi	1
Yedinci dereceli Mütevelli 密圖瓦利 ²⁴ Begi	1

Sayram 賽里木 şehrinde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Bay şehrinde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Beşinci dereceli Şaga Begi	1
Yedinci dereceli Hazineci Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Kaşgar'da:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Dördüncü dereceli Hazineci Begi	1
Dördüncü dereceli Şang Begi	1
Beşinci dereceli Kazi Begi	1
Beşinci dereceli Nakub Begi	1
Beşinci dereceli Muhtesib Begi	1
Beşinci dereceli Mütevelli Begi	1
Altıncı dereceli Bağir Begi	1
Altıncı dereceli Arbab Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Altıncı dereceli Dogan Begi	1
Altıncı dereceli Paşşap Begi	1
Altıncı dereceli Shih-hu Begi	1
Altıncı dereceli Bağ-matar Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	2

Kaşgar'a bağlı Fayzabad 牌素巴特²⁵köyünde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Kaşgar'a bağlı Astin-artuş²⁶ köyünde:

Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Beşinci dereceli Kazi Begi	1
Beşinci dereceli Ming Begi	5

Kaşgar'a bağlı Po-mu-k'o-lê-mu 伯木克勒木²⁷köyünde:

Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1

Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Taş-kum 塔斯浑 ²⁸ köyünde:	
Beşinci dereceli Mirap Begi	1
Beşinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Taş-malik 塔什密里克 ²⁹ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Ust-artuş ³⁰ köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Argu ³¹ köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Kaşgar'a bağlı Opal ³² köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Kan-arik ³³ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Kurgan 霍爾罕 ³⁴ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Ho-sâ-êrh Pu-i (Kızıl-boy) 和色爾布依 ³⁵ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	2

Kaşgar'a bağlı Sarman 賽爾瑪 ³⁶ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Togusak ³⁷ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı A-êrh-wa-t'ê (Avat ?) 阿爾瓦特 ³⁸ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Mu-shih-su-lu-k'o 木什素魯克 ³⁹ köyünde:	
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yarkend'de:	
Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Dördüncü dereceli Hazineci Begi	1
Dördüncü dereceli Şang Begi	2
Dördüncü dereceli Nakub Begi	1
Beşinci dereceli Mirap Begi	1
Beşinci dereceli Paşşap Begi	1
Beşinci dereceli Mütevellî Begi	1
Beşinci dereceli K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 柯勒克牙拉克 ⁴⁰ Begi	1
Beşinci dereceli Ssû-p'a Kazi 斯帕哈資 ⁴¹ Begi	1
Beşinci dereceli Layihacı 喇雅哈資 ⁴² Begi	1
Beşinci dereceli Kara-Dogan 喀喇都管 ⁴³ Begi	1
Altıncı dereceli Arbab Begi	1
Altıncı dereceli Dogan Begi	1
Altıncı dereceli Paşşap Begi	1
Altıncı dereceli Muhtesib Begi	1
Altıncı dereceli Shih-hu Begi	1
Altıncı dereceli Bağ-matar Begi	1
Altıncı dereceli Hatımı Kitab 雜布提然 克塔布 ⁴⁴ Begi	1

Altıncı dereceli Sadari Begi	1
Altıncı dereceli Cebe Begi 哲伯 ⁴⁵ Begi	1
Altıncı dereceli K'a-êrh-kuan(Korgan) 喀爾管 Begi ⁴⁶	1
Yarkend'e bağlı Şepan 齊盤 ⁴⁷ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı Kargalik 哈爾哈里克 ⁴⁸ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı Ho-shih-la-p'u 和什喇布 ⁴⁹ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Yarkend'e bağlı T'o-kuo-ssû-ch'ien 托果斯鉛 ⁵⁰ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yarkend'e bağlı P'ai-ssû-ch'ien 牌斯鉛 ⁵¹ köyünde:	
Beşinci dereceli Mirap Begi	1
Yarkend'e bağlı Sançu 桑株 ⁵² köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Yarkend'e bağlı P'a-lê-k'u-êrh (Sarı-kul) 巴勒庫爾 ⁵³ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Şaga Begi	1
Altıncı dereceli Şang Begi	1
Yedinci dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Arbab Begi	1
Yedinci dereceli Shih-hu-êrh Begi	1
Yedinci dereceli Pazar 巴雜爾 ⁵⁴ Begi	1
Yedinci dereceli T'a-ko-la-mu 塔噶喇木 ⁵⁵ Begi	1

Yarkend'e bağlı Barçuk köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı Ch'a-t'ê-hsi-lin 察特西林 ⁵⁶ köyünde:	
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı E-p'u-êrh 鄂普爾 ⁵⁷ köyünde:	
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Altıncı dereceli Arşın Begi	1
Yarkend'e bağlı Yü-la-li-k'o (Yul-arik) 玉喇里克 ⁵⁸ köyünde:	
Altıncı dereceli Börk	1
Yarkend'e bağlı T'a-êrh-t'a-k'o 塔爾塔克 ⁵⁹ köyünde:	
Altıncı dereceli Börk	1
Yarkend'e bağlı Lapuçi 喇普齊 ⁶⁰ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yarkend'e bağlı E-t'ung-ch'u-lu-k'o 鄂通楚魯克 ⁶¹ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yarkend'e bağlı Poşgam ⁶² köyünde:	
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yangışar'da:	
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Posta yolunu idare eden Börk	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yangışar'a bağlı Sayram köyünde:	
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Hoten'e bağlı İlçi 伊里齊 ⁶³ şehrinde:	

Uçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli, T'u-sha-la 圖薩拉 64 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Po-êrh-tsang 伯爾藏 65 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yedinci dereceli, T'u-sha-la köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Su-pa-êrh 素巴爾 66 köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Dogan Begi	1
Yedinci dereceli Kara-Dogan Begi	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1
Yedinci dereceli Muhtesib Begi	1
Yedinci dereceli Shih-hu-êrh Begi	1
Yedinci dereceli Mütevelli Begi	1

Hoten'e bağlı Kara-kaş 哈拉哈什 68 şehrinde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli, Pa-la-mu-ssü-ya 巴拉木斯雅 68 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Ma-k'u-ya 瑪庫雅 69 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Tsa-wa 雜瓦 70 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Pa-la-mu-ssü-ya köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Ma-k'u-ya köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, K'u-ya 庫雅 71 köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Tsa-wa köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli Dogan Begi	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1

Hoten'e bağlı Yulunkaş 玉龍哈什 72 köyünde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
------------------------------------	---

Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli, Sampula 三普拉 73 köyündeki Mirap Begi..	1
Yedinci dereceli, Lop-bazar 洛普 74 köyündeki Mirap Begi..	1
Yedinci dereceli, Sampula köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Lop-bazar köyündeki Ming Begi	1

Hoten'e bağlı Çira 策勒 75 köyünde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Hoten'e bağlı Kerya 克里雅 76 şehrinde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli, kurşun maden ocağı -nı işletmek vazifesi ile görevli Börk	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli, Karluk 哈爾魯克 77 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Karluk köyündeki Ming Begi	1

Hoten'e bağlı T'a-k'o-nu-la 塔克勞喇 78 köyünde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1

NOTLAR

¹Galdan, Siven Raktan, Galdan Çirin ve Amursana v.s.nin isyanlarından bahsediliyor. Olay hakkında bk. SWO,s.77-108. HCSL, I,s.151-165 ve s.321-348. HCTC,VI,s.4251-4277. Sibirya'dan, I,s.168-173. Z. V. Togan, Bugünkü Türkili, I,s.167-184. W.Eberhard, Çin Tarihi, s. 310-311.

²Cungar'ların memuriyetleri şöyledir: Tayci, Oyrat başıdır. Tüşimel 圖什墨爾, müşavirdir. Carguçi 札爾格齊 Tüşimel'in yardımcısıdır. Temegeci 德墨齊, vergi memurudur. Zaysan, Otok işlerine bakan bir memurdur. Damgacı 德木齊, Otok'e bağlı 100-200 aile işlerine bakan bir memurdur. Shou-lên-ê 收標額, Damgacı'nın yardımcısıdır. Alban-aga 阿爾班呢阿哈,

- Shou-lên-ê'nin yardımcısıdır. Arpacı-Zaysan 阿爾巴齊 宰桑
- 24 Otok ve 21 Ang-chi 昂吉 'ye ait işler ve başlıları idare eden bir memurdur. Arpacı, Arpacı-Zaysan'ın yardımcısıdır. Otakçi nar 阿圖齊納西, çadır işleri ile uğraşan bir memurdur. Ca-haçin 扎合沁, sınır ve karakolları korumakla görevlidir. Wu-lu-t'ê 烏魯特, demircilik işlerine bakar. A-êrh-t'a-hsin 阿爾塔沁, Buda heykelerini yapandır. Pao-çinar 巴齊那爾 askerlik ve silâh işleri ile uğraşandır. Pao-çin 包沁 topçudur. Bk. HCTC, II, s.1005-1007. Fakat Ang-chi, memuriyet değildir. Büyük Taycı'ye bağlı uluslara Otok; küçük Taycı'ye bağlı uluslara Ang-chi denir. Bk. HCTC, II, s.1003.
- ³Boronitu ve Kocican'ın isyanlarından bahsediliyor. Olay hakkında bk. SWC, 4, s.109-114. HCSL, I, s.447-459. HCTC, VI, s.4277 - 4286.
- ⁴Börk'lerin mevkileri, üçüncü dereceden 7 inci dereceye kadar değişiyor.
- ⁵Doğu Türkistan 1882'de eyalet haline sokulmuştur. İsmi Hsin-chiang Shêng 新疆省 'dir.
- ⁶Hami'li ve Turfan'lı müslümanlar önceden Çin'e tâbi oldular. Bu sebeple, idare teşkilâtları Moğollar gibi Yasak sistemine dayanıyordu. Bk. LTCK, XXII, 71, s.4a. Geri kalanlar hep Börk sistemini uygulamışlardır.
- ⁷Bk. not 6.
- ⁸HCTC, II, s.1004'de i-sha-ko 伊沙噶 şeklinde yazılmıştır.
- ⁹HCTC, II, s.1004: Ko-cha-na-ch'i 噶匝納齊; LTCK, XXII, 70 s.4b vd.de Ko-cha-na-ch'i 噶匝納齊 şeklinde yazılmıştır.
- ¹⁰HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Ha-tzû 哈子 şeklindedir.
- ¹¹HCTC, II, s.1006 ve LTCK, XXII, 70, s.6b'de Pa-chi-chi-êrh 巴齊吉爾 şeklindedir.
- ¹²HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Mi-la-pu 密喇布 şeklinde yazılmıştır.
- ¹³HCTC, II, s.1006 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Tu-kuan 都官 olarak kaydolunmuştur.
- ¹⁴HCSL, I, s.473: P'a-t'i-sha-pu 帕提沙布; HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de P'a-ch'a-sha-pu 帕察沙布 şeklinde yazılmıştır.
- ¹⁵HCTC, II, s.1007 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Shih-ho-lê 什和勒 şeklindedir.
- ¹⁶HCTC, II, s.1007 ve LTCK, XXII, 70, s.7b'de Sai-t'ê-li 賽特里 olarak geçmektedir. Ayrıca, HCSL, I, s.518 ve HCTC, II, s.939'da Sê-i-tê-êrh 色依得爾 yazılışı vardır.
- ¹⁷HCTC, II, s.1007 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Yü-tzû 五資 şeklinde yazılmıştır.
- ¹⁸Kurla, Karaşar şehrinin 130 mil batısındadır. Bk. HCSL, I, s.581.

- ¹⁹Bugur, Kurla'nın 530 mil batısındadır. Bk. HCSL, I, s.581.
- ²⁰HCTC, II, s.1005'de Mao-t'ê-sê-pu 茂特色布 şeklinde yazılmıştır.
- ²¹Şahyar, Kuça şehrinin 180 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s.567.
- ²²Metin aslında A-êrh-p'in 阿爾品 olarak yanlış yazılmıştır. Bk. HCSL, I, s.553. Ayrıca, bu yer Aksu'ya 140-360 mil mesafededir. (HCSL, I, s.542).
- ²³Musun-Dabakan, Aksu'nun batısında bulunmaktadır. Ve Ping-ling 冰嶺 de denir. (HCSL, I, s.190).
- ²⁴HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.6b'de Mu-t'ê-wo-li 木特翰里 şeklinde yazılmıştır.
- ²⁵Payzabad, Kaşgar şehrinin 160 mil doğusundadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ²⁶Astin-artuş, Kaşgar şehrinin 70 mil kuzey-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ²⁷Po-mu-ko-lê-mu, Kaşgar şehrinin 30 mil kuzey-doğusundadır. (HCSL, I, s.464)
- ²⁸Taş-kum, Kaşgar şehrinin 80 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s.464.
- ²⁹Taş-malik, Kaşgar şehrinin 150 mil güney-batısındadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³⁰Ust-artuş, Kaşgar şehrinin 50 mil kuzeyindedir. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³¹Argu, Kaşgar şehrinin 80 mil kuzey-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³²Opal, Kaşgar şehrinin 150 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³³Kan-arık, Kaşgar şehrinin 150 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³⁴Kurgan, Kaşgar şehrinin 5 mil kuzeyindedir. Bk. HCSL, I, s.463.
- ³⁵Kızıl-boy, Kaşgar şehrinin 80 mil güney-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³⁶Sarman, Kaşgar şehrinin 2 mil batısındadır. (HCSL, I, s.463)
- ³⁷Togusak, Kaşgar şehrinin 30 mil batısındadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³⁸Avat, Kaşgar şehrinin 30 mil doğusundadır. Bk. HCSL, I, s.464.
- ³⁹Mu-shih-su-k'o, Kaşgar şehrinin 80 mil kuzey-batısındadır. (HCSL, I, s.464)
- ⁴⁰HCTC, II, s.1005'de K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 克勒克雅喇克;

- LTCK, XXII, 70, s. 10a'da da K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 克塔克雅喇克 şeklinde yazılmıştır.
- ⁴¹HCTC, II, s. 1005'de Ssû-p'a-ha-tzû 斯帕哈子 şeklinde yazılmıştır.
- ⁴²HCTC, II, s. 1006'da La-ya-ha-tzû 拉雅哈子 şeklinde geçmektedir.
- ⁴³HCTC, II, s. 1006'da Ha-la-tu-kuan 哈喇都管 ve LTCK, XXII, 70, s. 8b'de Ha-la-tu-kuan 哈喇都管 olarak geçmektedir.
- ⁴⁴HCTC, II, s. 1005'de Cha-pu-t'i-mo-k'o-t'a-pu 匝布梯墨 克塔布 ve LTCK, XXII, 70, s. 7b'de Cha-pu-t'i-mo-k'o-t'a-pu 匝布梯墨克他布 şeklindedir.
- ⁴⁵HCTC, II, s. 1007 ve LTCK, XXII, 70, s. 8a'da Chê-po 哲博 şeklinde yazılmıştır.
- ⁴⁶Korgan Begi, mezarlık işleriyle görevli bir memurdur.
- ⁴⁷Şepan, Yarkend'den 280 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)
- ⁴⁸Kargalik, Yarkend'den 200 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510
- ⁴⁹Ho-shih-la-p'u, Yarkend'den 200 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁵⁰T'o-kuo-ssû-ch'ien, Yarkend'den 5 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁵¹P'ai-ssû-ch'ien, Yarkend'den 30 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 509.
- ⁵²Sançu, Yarkend'den 400 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁵³P'a-lê-k'u-êrh 巴勒庫爾, Sê-lê-k'u-êrh 色勒庫爾 in yanlış yazılışıdır. Bk. HCSL, I, s. 520.
- ⁵⁴HCTC, II, s. 1007'de Pa-cha-êrh 巴匝爾 ve LTCK, XXII, 70 s. 8a'da Pa-cha-êrh 巴匝爾 şeklinde yazılmıştır. HCTC, II, s. 996 ve HCSL, I, s. 521'de Mi 寔 kelimesi fazladır.
- ⁵⁵T'a-k'o-la-mu Begi'nin vazifesi pek belli değildir.
- ⁵⁶Ch'a-t'ê-hsi-lin, Yarkend'den 935 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁵⁷E-p'u-êrh, Yarkend'den 40 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁵⁸Yü-la-li-k'o, Yarkend'den 270 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)
- ⁵⁹T'a-êrh-t'a-k'o, 700 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)
- ⁶⁰Lapuçi, Yarkend'den 50 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)
- ⁶¹E-t'ung-lu-k'o, Yarkend'den 30 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁶²Posgam, Yarkend'den 60 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.
- ⁶³İlçi, Hoten merkezinin 5 mil doğusundadır. İ-t'ung-chih ' de E-li-ch'i 額里齊 şeklinde yazılmıştır. Bk. HCCC, 4, s. 19a.
- ⁶⁴T'u-sha-la, İlçi'nin güney-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.
- ⁶⁵Po-êrh-tsang, İlçi'nin 30 mil güney-batısındadır. Bk. HCSL,

I, s. 528.

⁶⁶Su-pa-êrh, İlçi'nin 40 mil güney-batısındır. (HCSL, I, s. 528)

⁶⁷Kara-taş, İlçi'nin 70 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

⁶⁸Pa-la-mu-ssü-ya, Kara-kaş'ın 15 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s. 528.

⁶⁹Ma-k'u-ya, Kara-kaş'ın 30 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

⁷⁰Tsa-wa, Kara-kaş'ın 35 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s. 528

⁷¹K'u-ya, Kara-kaş'ın 30 mil güney-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

⁷²Yulunkaş, İlçi'nin 10 mil doğusundadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

⁷³Sampula, Yulunkaş'ın 40 mil güney-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s. 529.

⁷⁴Lop-bazar, Yulunkaş'ın 60 mil kuzey-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s. 529.

⁷⁵Çira, Yulunkaş'ın 230 mil güney-doğusundadır. (HCSL, I, s. 528)

⁷⁶Kerya, Çira'nın 180 mil kuzey-doğusundadır. (HCSL, I, s. 528)

⁷⁷Karluk, Kerya'nın 5 mil kuzey-batısındadır. (HCSL, I, s. 529)

⁷⁸T'a-k'o-nu-la, Kerya'nın 350 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s. 528.

3. Kalmık ve Uygur'ların feodalizmi¹

(CTPC, s. 46, 48 ve 80)

(Kalmık'ların) ünvanlarından Han 汗 vardır. Bu ünvan, Wang (Ch'in -wang 親王² ve Chün-wang 郡王³), Pei-lê 貝勒⁴, Fei-tzû 貝子⁵, Kung 公 (Chên-kuo-kung 鎮國公⁶ ve Fu-kuo-kung 輔國公⁷) v.s. gibi ünvanlardan daha yüksektir. Bundan başka, Tayci 台吉⁸ ünvanı vardır, fakat T'a-pu-nan 塔布囊⁹ ünvanı yoktur. Dış-Moğolistan'daki uluslarda¹⁰ Han ünvanı mevcuttur. Eski Turgut'ların güney kolunda Cho-li-k'o-t'u 卓哩克圖 adlı bir Han ünvanı vardır. Ch'in -wang 親王' hise, Eski Turgut'ların kuzey kolunda Yasak

札薩克 rütbeli, Buyantu 布延圖 adlı Ho-shuo Ch'in-wang (Hoşun Çin Vank) 和碩親王 ünvanı vardır. Chün-wang 郡王 ise, Eski Turgut'ların Doğu kolunda Yasak rütbeli, Pi-hsi-lê-lê-t'u 畢錫呼勒圖 adlı To-lo Chün-wang (Dorun Çun Vank) 多羅郡王 小 vardır. Pei-lê (Bele) 貝勒, Eski Turgut'ların Batı kolunda Yasak rütbeli Zirgalan adlı To-lo Pei-lê (Dorun Bele) 多羅貝勒 ünvanında vardır. Pei-tzû (Bipe) 貝子, Eski Turgut'ların Doğu kolunda Yasak rütbeli, I-t'ê-ko-lê 伊特格勒 adlı Ku-shan Pei-tzû (Koçı-Bipe) ünvanında vardır. Ayrıca, Hoşot'ların Orta kolunda Yasak rütbeli, A-mu-êrh-ling-kuei 阿睦爾凌貴 adlı Koçı-Bipe ünvanı vardır. Ve bu şahıs Çin'in merkezinde (yani Pekin'de) oturmakta idi. Chên-kuo-kung 鎮國公 ise yoktur. Fu-kuo-kung 輔國公 ise, Eski Turgut'ların Güney kolunda, Yasak rütbeli bir Fu-kuo-kung ünvanı vardır. Tayci 丕吉 ünvanına gelince, Eski Turgut'ların Batı kolunda Yasak rütbeli, birinci dereceli Tayci ünvanı vardır. Eski Turgut'ların Kuzey kolunda 2 Yasak rütbeli, birinci dereceli Tayci ünvanı vardır. Hoşot'ların Orta kolunda 2 Yasak rütbeli, birinci dereceli Tayci ünvanı vardır. İsmi geçen ünvanlar veraset yoluyla nesilden nesile intikal etmektedir.

Ayrıca, müslümanların ünvanlarına gelince, Wang (Ch'in-wang 親王 ve Chün-wang 郡王), Pei-lê (Bele), Pei-tzû (Bipe), Kung 公 (Chên-kuo-kung ve Fu-kuo-kung) ve Tayci v.s. gibi ünvanları vardır. Müslümanların ünvanlarından Turfan'da Yasak rütbeli bir Dorun Çin Vank vardır. Hami'de Yasak rütbeli Hoşun Çin Vank vardır. Ayrıca, müslüman şehrinde belli bir görevi olmayan şu ünvanlar vardır: Dorun Çun Vank ünvanı, Bipe ünvanına denk olan bir Fu-kuo-kung ünvanı, Fu-kuo-kung ünvanı ve üçüncü dereceli bir Ch'ing-chê-tu-wei 輕車都尉¹¹ ünvanı. Bundan başka, Pekin'de oturan müslümanların ünvanları da vardır. Bunlardan Çun-Vank ünvanına denk olan Bipe ile Chên-kuo-kung ve ikinci ve üçüncü dereceli Tayci ünvanları, Beyaz bayraklı Moğollara verildiği için, Dışişleri Bakanlığı 理藩院'nin idaresi altında değildirler. Bu ünvanlar veraset yoluyla nesilden nesile geçmektedir."

NOTLAR

¹Metin aslında Çin sınırlarındaki kabilelerin ünvanlarına aittir. Burada zikredilen ünvanlar, ancak, tez ile ilgili olan Uy

gur ve Kalmık'ların (daha doğrusu Turgut ve Hoşot'lar) ünvanlarıdır.

²Ch'in-wang, Ho-shuo Ch'in-wang'ın kısaltılmış şeklidir. Ho-shuo, Mançuca'dır, kabile ve bayrak manasına gelir. Wu-t'i-ch'ing-wên-chien 五体清文鑑, I,s.254'de Hoşun Çin Vank şeklinde yazılmıştır. Ayrıca, bu ünvan Han'dan küçük ve Çun-Vank'tan büyük tür.

³Chün-wang, To-lo Chün-wang'ın kısaltılmış şeklidir. To-lo, Mançuca'dır ve iltifat ifade eden bir tâbirdir. Daima bir ünvanın önüne takılır. Wu-t'i-ch'ing-wên-chien, I,s.255'de Dorun Çun Vank şeklinde yazılmıştır. Bu ünvan, Hoşun Çin Vank'tan küçük ve Bele'den büyüktür.

⁴Pei-lê, To-lo Pei-lê'nin kısaltılmış şekli olup Çun-Vank'tan küçüktür. Ch'ing-hui-tien 清會典'e göre, Çun-Vank'ın oğullarından biri, Çun-Vank; diğerleri ise, Bele ünvanını taşımaktadırlar. Bele, Mançuca'dır ve kabile reisi anlamına gelir. Wu-t'i-ch'ing-wên-chien, I,s.255'de Dorun Bele şeklinde yazılmıştır.

⁵Pei-tzû, Ku-shan Pei-tzû'nun kısaltılmış şekli olup Dorun -Bele'den daha küçük bir ünvanıdır. Ch'ing-hui-tien'e göre, Bele'lerin oğulları, Bipe ünvanını taşımaktadırlar. Ayrıca, Wu-t'i-ch'ing-wên-chien, I,s.256'de Koçı-Bipe şeklinde yazılmıştır.

⁶Chên-kuo-kung'un iki çeşidi vardır. Birincisi, 5 inci dereceli Fêng-ên Chên-kuo-kung 奉恩鎮國公'dır. Bunun Wang 王, Bele, Bipe v.s. gibi 'Sol' ile 'Sağ' kanat olmak üzere iki kısma ayrılıp sıra ile Çin İmparatoruna hediye takdim etmek ve saygılar sunmak hakkı vardır. İkincisine sadece Chên-kuo-kung denip, 7 inci dereceden sayılır. Kendisi daima bayrak (sumul) ile beraber kalmıştır. Fakat ikisi de Bipe'den küçüktür.

⁷Fu-kuo-kung'un iki çeşidi olup Chên-kuo-kung'dan küçüktür. Birincisi 6 nci dereceli Fêng-ên Fu-kuo-kung 奉恩輔國公'dur. Bunun Wang, Kung, Bele, Bipe v.s. gibi 'Sol' ile 'Sağ' olmak üzere iki kanata ayrılıp sıra ile Çin İmparatoruna hediye takdim etmek ve saygılar sunmak hakkı vardır. Bir de 8 inci dereceli Fu-kuo-kung vardır. Kendisi daima bayrak (sumul) ile beraber kalmaktadır.

⁸Tayci, Wang, Kung, Bele, Bipe'den küçük bir ünvanıdır. Esasen T'ai-tzû (prens) 太子 Çince'den geçmiştir.

⁹T'a-pu-nan, Tayci ünvanına denktir. Ve dört derecesi vardır. Bu ünvan ancak İç Moğollar için kullanılmaktadır. Bk. CTPC, s.16.

¹⁰Gobi çölünün kuzeyindeki Moğolistan'a Çince'de 'Wai-mêng-ku' derler. Bk. CTPC, s.4.

¹¹Ch'ing-chê-tu-wei, eski zamanda bir memuriyet ismidir. Mançu sülâlesi zamanında veraset yoluyla geçen bir ünvan olmuş ve üç dereceye ayrılmıştır.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ MANÇU'LARIN İDARİ TEŞKİLATI
(HCTC, II, s. 952 - 978'e göre)

Ili Generali					
Kuzey Yolu	Ili	Ts'an-tsan B. M.	1		
		Ling-tui B. M.	5		
	Tarbagatay	Ts'an-tsan B. M.	1		
		Hsieh-pan B. M.	1		
	Ling-tui B. M.	1			
Güney Yolu	Yarkend	Ts'an-tsan B.M.	1		
		Hsieh-pan B.M.	1		
	Kaşgar	Pan-shih B. M.	1		
		Hsieh-pan B. M.	1		
	Uc	Pan-shih B. M.	1		
	Aksu	Pan-shih B. M.	1		
	Kuşa	Pan-shih B. M.	1		
	Karaşar	Pan-shih B. M.	1		
	Yangışar	Ling-tui B. M.	1		
	Hoten	Pan-shih B. M.	1		
		Hsieh-pan B. M.	1		
	Urumçi	Tu-t'ung	1		
		Ling-tui B.M.	1		
	Doğu Yolu	Barkul	Ling-tui B. M.	1	
Guçen		Ling-tui B. M.	1		
Turfan		Ling-tui B. M.	1		
Hami		Pan-shih B. M.	1		
		Hsieh-pan B. M.	1		
Kurkara-usu		Ling-tui B. M.	1		
Shan-Kan Tsung-tu					

XIX. YÜZYILDAKİ ÇİN TRANSKRİPSİYONU

I. Giriş

Tek heceli bir dil olması dolayısıyla diğer dillere göre pek çok özellikler gösteren Çinceye ağız ve lehçelerin o derece karışık; eski ve bugünkü telâffuzların birbirinden o kadar farklı bulunması önemli transkripsiyon meselelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bir örnek olmak üzere "Kaşgar" ismini ele alalım. Bu isim,

Han-shu, Wei-shu, Sui-shu, T'ang-shu ve Sung-shih'de Su-lê疏(疎)勒; Wei-lüeh'de Chieh-shih 竭石; Fuo-kuo-chi'de Chieh-ch'a 竭叉; Ch'ieh-lan-chi, Kao-sêng-chuan ve Hsü-kao-sêng-chuan'da Sha-lê沙勒; Hsi-yü-chi'de Chü-sha 佉沙; Yüan-mi-shih'de Ch'i-ssü-ho-êrh 乞思合兒; Yüan-shih'de K'o-shih-ha-êrh 可失哈爾; Ming-shih'de Ha-shih-ha-êrh 哈實哈兒; Hsi-yü-hsing-ch'êng-chi'de Ha-shih-ha 哈失哈; K'ung-ch'üeh-wang-ching'de Chia-shê 边舍 ve Su-lê疏勒; Mançu sülâlesi zamanında K'a-shih-ko-êrh 喀什噶爾, K'a-shih 喀什 ve Su-lê疏勒 olarak geçer.

Hattâ aynı sülâle devrinde bir ismin türlü şekillerde yazılışına bile rastlanmaktadır. Meselâ "Sarı-kul"un Mançu sülâlesi devrinde türlü türlü yazılışları vardır:

Hsü-wên-hsien-t'ung-k'ao, IV,321,s.10622'de Sê-lê-k'u-êrh 色勒庫爾; aynı eser, I,56,s.8115'de Sê-lê-k'u-lê 色呼庫勒; Hsin-chiang-t'u-chih, I,s.448'de Hsi-li-k'a-êrh 西利喀爾; Shêng-wu-chi, 4,s.130'da Sê-hu-k'u-lê 色呼庫勒; Hsi-yü-t'u-chih, Huang-ch'ao-t'ung-k'ao ve I-t'ung-chih'de Sai-êrh-lê-k'o 塞爾勒克; Hsi-yü-wên-chien-lu'da Sai-kuo-lo 賽潤羅; Shui-tao-chi'de Sai-lê-k'u-lê 賽勒庫勒; Tung-hua-lu'da Sai-lê-k'u-lê 賽埒庫勒.

Tez metinleri ile ilgili bu gibi çeşitli filoloji meselelerini çözmek üzere, Çin ve batı kaynaklarını, eski ve bugünkü eserleri birer

birer inceledik ve aradaki farkları gösterdik. Ayrıca, bunlardan faydalanarak henüz açıklıkla ortaya konulmamış Çince transkripsiyon kaidelerini araştırmağa çalıştık. Elde ettiğimiz neticeleri aşağıda gösterdik ve liste halinde örnekler verdik.

II. Çince Transkripsiyon Kaideleri

1. Sesli Harfin Artması: Çince tek heceli bir dil olduğundan, her hangi sessiz bir harfin transkripsiyonda muhakkak bir sesli harf ile birleşip bir hece teşkil etmesi gerekir. Meselâ 'Hocam' kelimesinde, sessiz harf olan 'm' yalnız kalmaktadır. Şu hale göre, Çince okunuşunda bir sesli harf ('u' v.s.)in eklenmesi mecburiyeti vardır. Böylece Hocam. > Ho-cho-mu olur.

2. Sessiz Harfin veya Hecenin Azalması: Tek kalan bir sessiz harf, bir hece olmak için, ya birinci kaide, gibi bir sesli harf alır, ya da bu sessiz harf kaldırılır. Meselâ,

Beşbalık > Pei-shih-pa-li

Bundan başka, klâsik Çince cümle okunuşuna ve ses uyumuna çok önem verilmesinden dolayı, kelimelerin sayısına ve sesine her zaman dikkat edilmiştir. Bundan dolayı, seslerde ahenk sağlamak için vurgusuz bir hece istenilirse kaldırılabilir. Meselâ,

Beşbalık > Pei-shih-pa

3. Ses Benzetmeleri: Çince mevcut olmayan seslerde bu kaide sık sık görülür. Ahenkli bir şekilde okumak isteginin de, bu kaidenin çıkmasına sebep olduğu düşünülebilir. Demek oluyor ki, bu kaide gereğince sert sesler yumuşatılmakta, buna karşılık, yumuşak sesler de sertleştirilmektedir. Meselâ,

b - p	Bayanday	>	Pa-yen-tai,
c - z	Zaysan-nor	>	Chai-sang Nao-êrh,
c - s	Necmettin	>	Nieh-ssû-mi-ting,
d - t	Galdan	>	Ko-êrh-tan,
e - ê(1)	Edigene	>	E-tê-ko-na,
g - k	Bugu	>	Pu-k'u,

i - i	Isık-kul	>	I-ssû-k'u-lê,
l - r	Saru	>	Sha-lou,
o - ô	Börk	>	Po-k'o,
s - z	Semiz-Nayman	>	Sê-mi-ssû Nai-man,
u - ü	Tüşimel	>	T'u-shih-mo-êrh,
s - ş	Sayak	>	Sha-ya-k'o,
v - w	Darvaz	>	Ta-êrh-wa-ssû,
y - i	Alay	>	A-lai.

4. Bağlantı Olması: Çince transkripsiyonda, bazan da yerlilerin söyleyişlerine göre bağlantı yapılmaktadır. Meselâ,

Nur Ali > Nu-la-li,
Mahmad Ali > Mai-mai-ti-li.

5. 'l' ile 'r' Harflerinin Çevrilmesi: Genel olarak 'l' harfi 'lê', 'r' harfi de 'êrh' olarak çevrilmektedir. Meselâ,

Sultan > Su-lê-t'an,
Pazar > Pa-cha-êrh.

Fakat, bilindiği gibi, Çince 'r' harfinin karşılığı yoktur. Bundan başka, 'l' ve 'r' sesleri bir Çin'li için birbirine o kadar benzer ki aralarında fazla bir fark görünmez. Bu sebeple, bu iki sesin Çince transkripsiyonda daima birbirine karıştırıldığı görülür. Yani çok yer de 'r' yerine 'l' kullanılır. Meselâ,

Murat > Mu-la-t'ê, Çerik > Ch'i-li-k'o,
Narin > Na-lin, Burut > Pu-lu-t'ê.

6. 'h' Sesinin Çevrilmesi:

a) 'h'nin 'k(g)' Olması: 'l' harfi ile 'r' harfinde olduğu gibi, 'h' harfi ile 'k(g)' harflerinin birbirine karıştırılması sık sık görülür. Bunun sebebi, ülkesi geniş, kabileleri karışık ve çeşitli olan Çin'de, ağız ve lehçelerin çok değişik olmasıdır. Bunda Moğolcanın tesiri de olabilir. Çünkü Moğolcada 'h' sesi 'k' gibi okunur. Meselâ,

Kuşçi	>	Hu-shih-ch'i,	Kurgan	>	Huo-êrh-kan,
Kazak	>	Ha-sha-k'o,	Argu	>	A-êrh-hu,
Kambar	>	Ha-mu-pa-êrh,	Kasım	>	Ha-sê-mu.

b) 'h' Sesinin Düşmesi: Bu sesin arasına kaldırıldığı görülür. Bizce 'h' sesi esasen hafif ve müphem bir sestir. Bu bakımdan, hecesi açık ve belli olan Çince önemli bir fonksiyonu yoktur. Bu sebeple, sesi kuvvetlendirmek zarureti hasıl olursa 'h' harfi kaldırılır. Meselâ,

Hakim > A-ch'i-mu, Hasan Bay > A-san-pai,
Abdurrahman > A-pu-tu-la-man.

c) 'h'nin 'i(ü)' Olması: 'h' harfi diğer bir sesli harf ile birleştiği zaman bazan 'i', bazan da 'ü' harflerine çevrilir. Meselâ,

Ahmad > Ai-ma-t'ê,
Mahmad > Mai-ma-t'ê,
İhsan > Yü-san.

7. 'f'nin 'p' Olması: 'f' sesinin 'p' olmasında Uygurcanın tesiri bulunduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Uygurcada 'f' sesi mevcut değildir ve 'f' yerine 'p' kullanılmaktadır. Bu yüzden, Uygurlardan nakledilen kelimelerin transkripsiyonunda daima bu şekilde 'f' harfinin yerini 'p' almaktadır. Meselâ,

Yusuf > Yü-su-p'u,
Şerif > Hsi-li-p'u.

8. Çinceye Uydurma Zarureti: Bazı kelimelerin transkripsiyonunda Çinceye benzettiğimiz için, asıl ses bozulmuş ve bu sese az benzeyen bir ses meydana getirilmiştir. Bu bakımdan, kaynaklar mukayese edilmediği takdirde, kelimenin aslını tespit etmek hemen hemen imkânsızlaşır. Meselâ,

Cihangir > Chang-ko-êrh,
Mahmad Ali (Madali) > Mai-ta-lien.

Bu misallerdeki isimler tıpkı Çin'lilerin isimleri gibi okunuyor ve transkripsiyon mefhumu da kayboluyor.

III. Liste

	Çince Sesler	Türkçe Sesler	Türkçe Sözcükler	Çin Transkripsiyonu
1	a	阿	Ahun	A-hun
2			Hakim	A-ch'i-mu
3			Kan-arık	Han-ai-li-k'c
4	ai	愛	Alay	A-lai
5			Ahmad	Ai-ma-t'ê
6	an	按	Andican	An-chi-yen
7			Amban	An-pan
8	ao	傲	Alatau	A-la-t'ao
9	cha	札	Cahaçin	Cha-ha-hsin
10			Pazar	Pa-cha-êrh
11	ch'a	察	Çahar	Ch'a-ha-êrh
12			Çalki-mes	Ch'a-ch'i-lê Mo-ssü
13	chai	摘	Zaysan-nor	Chai-sang Nao-êrh
14	chan	占	Çan-Polad	Chan-po-la-t'ê
15			Piçan	Pi-chan
16	chang	章	Yanggin	Chang-ching
17			Cihangir	Chang-ko-êrh
18			Zanguya	Chang-ku-ya
19	ch'ang	昌	Barçan	Pa-êrh-ch'ang
20	ché	哲	Cebe	Chê-po
21	ch'ê	車	Kuça	K'u-ch'ê
22	ch'êng	城	Gulçen	Ku-ch'êng
23	chi	吉	Tayci	T'ai-chi
24			Bağır	Pa-chi-chi-êrh

25			-gi-	Bacgir	Pa-chi-chi-êrh
26			ji-	Jimsa	Chi-mu-sha
27			-ci-	Kancigalı	Han-chi-ha-lai
28			-k	Kirk-Nayman	Ho-êrh-chi Nei-man
29			ki-	Kırgız	Chi-êrh-chi-ssü
30			-gi-	Kırgız	Chi-êrh-chi-ssü
31			-ci-	Boro-hucir	Po-lo-huo-chi-êrh
32	ch'i	齊	-çi	Kiçi-yüz	Ch'i-ch'i Yü-tzû
33			-ki-	Hakim	A-ch'i-mu
34			-ci	Arpacı	A-êrh-pa-ch'i
35			ça-	Çerik	Ch'i-li-k'o
36			-gi-	Bagıs	Pa-ch'i-ssü
37			-ç-	Çıçkan	Ch'i-ch'i-kan
38			-ci	Tarci	T'a-êrh-ch'i
39			-ti-	İrtiş	E-êrh-ch'i-ssü
40			şe-	Şepan	Ch'i-p'an
41	chia	甲	ca-	Cabay	Chia-pai
42	chiang	疆	-kend	Yarkend	Yeh-êrh-chiang
43	chih	之	ce-	Cemal	Chih-mao-lo
44	chin	錦	-gin	Kara-tigin	K'a-la-t'i-chin
45	ch'in	欽	-kin	Çikin	Ch'i-ch'in
46	ching	京	-gin	Yanggin	Chang-ching
47	cho	卓	ço-	Çoros	Cho-lo-ssü
48			-ca	Hoca	Ho-cho
49	çnu	朱	-çu	Sançu	Sang-chu
50			zu-	Zulduz	Chu-lê-tu-ssü
51	ch'u	楚	-çu-	Barçuk	Pa-êrh-ch'u-k'o

52			-çü-	Küçük	K'u-ch'u-k'o
53	ch'ui	吹	çu	Çu	Ch'ui
54	chun	準	cun-	Cungar	Chun-ko-êrh
55	ch'ung	冲	çonç	Çong-Bagiş	Ch'ung-pa-ko-shih
56	e	鄂	e-	Edigene	E-tê-ko-na
57			er-	Ersen	E-sên
58			-gu-	Monguldur	Mêng-e-lê-to-êrh
59			o-	Otok	E-t'o-k'o
60			ö-	Ölet	E-lu-t'ê
61	êrh	爾	-r-	Arpacı	A-êrh-pa-ch'i
62			-r	Pazar	Pa-cha-êrh
63			-ra	Buhara	Pu-ha-êrh
64			-ri	Sarı-kul	Sai-êrh-k'u-lê.
65			-l	Tüşimel	T'u-shih-mo-êrh
66			-l-	Mongultai	Mêng-ku-êrh-tai
67	fan	番	-fan	Turfan	T'u-lu-fan
68	fu	甫	-f	Yusuf	Yü-su-fu
69	ha	哈	-ha-	Cahaçin	Cha-ha-hsin
70			ka-	Kazi	Ha-tzû
71			-ga	Aga	A-ha
72			hu-	Humul	Hu-mu-êrh
73			-kan	Dabakan	Ta-pa-han
74	hai	海	-gay	Atıgay	A-t'a-hai
75			kay-	Kaylutu	Hai-liu-t'u
76	han	汗	kan-	Kancigalı	Han-chi-ha-lai
77			han	Han	Han
78			kan-	Kambar	Han-pa-êrh
79			-kend	Hokend	Hao-han

80			-gan	Çagan-usu	Ch'a-han-wu-su
81	hao	浩	ho-	Hokend	Hao-han
82	ho	和	ho-	Hoca	Ho-cho
83			kı	Kırk-Nayman	Ho-êrh-chi Nai-man
84	hsi	希	şı-	Şibe	Hsi-po
85			şe-	Şerif	Hsi-li-p'u
86			kı-	Kıpçak	Hsi-pu-ch'a-k'o
87	hsin	沁	-şin	Arşın	A-êrh-hsin
88			-çin	Cahaçin	Cha-ha-hsin
89	hu	扈	-gu-	Turgut	T'u-êrh-hu-t'ê
90			ku-	Kuşçi	Hu-shih-ch'i
91			u-	Usuntu	Hu-su-t'u
92			hu-	Hudayar	Hu-ta-ya-êrh
93	hui	輝	hoi-	Hoit	Hui-t'ê
94	hun	渾	-hun	Ahun	A-hun
95			-kum	Taş-kum	T'a-ssü-hun
96	hung	洪	-hun	Ahun	A-hung
97			kon-	Kongrat	Hung-kuo-la-t'ê
98	huo	霍	ho-	Hoca	Huo-cho
99			ko-	Kocican	Huo-chi-chan
100			ku-	Kurgan	Huo-êrh-kan
101			-hu-	Boro-hucir	Po-lo-huo-chi-êrh
102			-go-	Çagan-Togoy	Ch'a-han-to-huo-i
103	i	伊	i-	İli	İ-li
104			-y	Çagan-togoy	Ch'a-han-to-huo-i
105			-y-	Saydullah	Sai-i-tu-la
106			-yi-	Tayıt	T'a-i-t'ê

107			i-	Isık-kul	İ-ssü-k'u-lê
108	k'a	喀	ka-	Kağgar	K'a-shih-ko-êrh
109			kat-	Katte Töre	K'a-t'i T'iao-lieh
110	k'ai	開	-ka-	Balkaş	Pa-êrh-k'ai-shih
112	kai	蓋	-kay	Kartıkay	K'a-êrh-t'ieh-kai
113			-gay	Kaptagay	Ha-pu-t'a-hai
114	kan	幹	-kan	Çıçkan	Ch'i-ch'i-kan
115			-gen	Döngen	Tung-kan
116			-gin	Argın	A-êrh-kan
117	k'an	坎	-gam	Posgam	Po-ssü-k'an
118	kao	告	-gu-	Bugur	Pu-kao-êrh
119	kên	根	-gen	Turgen	T'u-êrh-kên
120			-gan	Kegan	Kê-kên
121	ko	噶	-ga	Dorça	Tu-êrh-ko
122			-ga-	Cungar	Chun-ko-êrh
123			-ge-	Edigene	E-tê-ko-na
124			-gi-	Bagış	Pa-ko-ssü
125			-gi-	Cihangir	Chang-ko-êrh
126			ke-	Kegan	Ko-kên
127	k'o	克	-k	İshak	İ-sha-k'o
128			-g-	Bag-matar	Po-k'o-ma-t'a-êrh
129			ki-	Kitap	K'o-t'a-pu
130			-ku-	Nakub	Na-k'o-pu
131			kü-	Kütüval	K'o-t'u-wa-êrh
132	ku	固	-ku-	Yakup	Ya-ku-po
133			ko-	Koçi-Yanggin	Ku-shan Chang-ching
134			-gu-	Bugur	Pu-ku-êrh

135	k'u	庫	-gu	Bugu	Pu-k'u
136			kö-	Köketei	K'u-k'o-tai
137			ku-	Kuli	K'u-li
138			kü-	Küçük	K'u-ch'u-k'o
139	kuang	匡	kon-	Kongoros	Kuang-kuo-lo-ssü
140	k'uei	奎	koy-	Koytas	K'uei-t'a-ssü
141			kuy-	Kuytun	K'uei-t'un
142	kung	貢	gun-	Gunguluk	Kung-ku-lu-k'o
143	k'ung	崑	kun-	Kunges	K'ung-chi-ssü
144	kuo	郭	-g-	Kongrat	Hung-kuo-la-t'ê
145			-go-	Sogok	So-kuo-k'o
146	k'uo	濶	ko-	Kopal	K'uo-pa-lê
147	la	喇	-la	Ula	Wu-la
148			-lah	Saydullah	Sai-i-tu-la
149			-lu	Ulu-Yüz	Wu-la Yü-tzû
150			-ra-	Murat	Mu-la-t'ê
151			-rah-	Asdurrahman	A-pu-tu-la-man
152	lai	賚	-lay	Alay	A-lai
153			-li	Kancıgali	Han-chi-ha-lai
154			-ley-	Süleyman	Su-lai-man
155	lan	蘭	-lan	Aru-çindalan	A-lu-hsin-ta-lan
156			-ran-	Tarançi	T'a-lan-ch'ih
157	lang	浪	-ran-	Karanga	K'a-lang-wa
158	lê	勒	-le-	Bölek	Po-lê-k'o
159			-l-	Sultan	Su-lê-t'an
160			-ri	Sarı-kul	Sê-lê-k'u-lê

161			-re	Töre	T'iao-lê
162			-la	Kurla	K'u-êrh-lê
163			-lik	Almalik	A-li-ma-li
164			-lu	Taykulu	T'ai-k'o-lê
165	li	里	-li	Kuli	K'u-li
167			-lik	Almalik	A-li-ma-li
168			-lik	Beşbalık	Pei-shih-pa-li
169			-ri-	Çerik	Ch'i-li-k'o
170	liang	良	lan-	Langar	Liang-ko-êrh
171	lieh	列	-re	Töre	T'iao-lieh
172			-le	Leşker	Lieh-shih-ko-êrh
173	lin	林	-rin	Narin	Na-lin
174	liu	留	-lyu-	Kaylyutu	Hai-liu-t'u
175			-lu-	Sayluğem	Sai-liu-ko-mu
176	lo	羅	lo-	Lop-nor	Lo-pu-p'o
177			-lu-	Kuke-olum	K'u-k'o-ê-lo-mu
178			-l	Cemal	Chih-mao-lo
179			-ro-	Çoros	Cho-lo-ssü
180	lou	婁	-ru	Saru	Sha-lou
181	lu	魯	-lu	Kulu	Ku-lu
182			-ru-	Burut	Pu-lu-t'ê
183			-rü-	Büzrük	Pu-su-lu-k'o
184			-le-	Ölet	E-lu-t'ê
185			-r	Badur	Pa-t'u-lu
186			-l	Ming-yul	Ming-yüeh-lu
187	lung	隆	-run	Morum-Nayman	Mu-lung Nai-man
188	lun	倫	-lun	Hulun-Buyr	Hu-lun Pei-êrh

189			-lon	Solon	So-lun
190			-long	Olong	E-lun
191	ma	瑪	-ma-	Imam	I-ma-mu
192	.		-me-	Ahmed	Ai-ma-t'ê
193	mai	買	meh-	Mehmed	Mai-ma-t'ê
194	man	滿	-man	Süleyman	Su-lai-man
195	mao	茂	muh-	Muhtesib	Mao-t'ê-sê-pu
196			-ma-	Cemal	Chih-mao-lo
197	mei	梅	me-	Meyen	Mei-lên
198	mêng	蒙	mon-	Monguldur	Mêng-ê-lê-to-êrh
199	mi	密	mi-	Mirap	Ni-la-pu
200			-mi	Hami	Ha-mi
201			-met-	Necmettin	Nieh-ssü-mi-ting
202	ming	明	ming	Ming-Begi	Ming-Po-k'o
203			bin-	Binbaşı	Ming-pa-shih
204	mo	墨	mo-	Modo-bulak	Mo-to Pu-la-k'o
205			mol-	Molla	Mo-lo
206			-me-	Temegeci	Tê-mo-ch'i
207			-mi	Hatimi-kitabi	Cha-pu-t'i-mo
208	mu	木	-m	Hocam	Ho-cho-mu
209			-mu-	Amursana	A-mu-êrh-sa-na
210			-mü-	Mitevelli	Mu-t'ê-wo-li
211			-mul	Sumul	Su-mu
212			mo-	Morun-Nayman	Mu-lung Nai-man
213			-man-	Namangan	Na-mu-kan
214			-ma-	Kamar-Dabakan	Ha-mu-êrh-ta-pa-ha

215	na	納	-na	Amursana	A-mu-êrh-sa-na
216			-ne	Edigene	ê-tê-ko-na
217	nai	奈	nay-	Nayman	Nai-man
218	nao	淖	no(nö)-	Nor (Nör)	Hao-êrh
219	ni	呢	-n	Arban	A-êrh-pa-ni
220	nieh	捏	ne-	Necmettin	Nieh-ssü-mi-ting
221	niu	牛	ni-	Niru-Yanggin	Niu-lu Chang-ching
222	no	諾	no-	Nogay	No-hai
223	nu	努	nu-	Nur Ali Han	Nu-la-li Han
224	pa	巴	-pa-	Arpacı	A-êrh-pa-ch'i
225			ba-	Bacgir	Pa-chi-chi-êrh
226	p'a	帕	pa-	Paşa	P'a-sha
227	pai	拜	bay-	Bayciket	Pai-chi-ko-t'ê
228	p'ai	派	pey	Peygamber	Pai-han-pa-êrh
229	pan	班	-ban	Arban	A-êrh-pan
230	p'an	盤	-pan	Şepən	Ch'i-p'an
231	pei	貝	be-	Bele	Pei-lê
232	pi	比	bi-	Bitikçi	'i-t'ieh-shih
233			pi	Pi	
234	p'i	闕	pi-	Piçan	P'i-chan
235	pieh	別	be-	Beşbalık	Pieh-shih-pa-li
236	pin	賓	-bin	Şabin-dabaka	Sha-pin-ta-pa-ha
237	p'ing	平	-pin	Kelpin	Ko-êrh-p'ing
238	po	伯	bör-	Börk	Po-k'o
239			bö-	Bölek	Po-lê-k'o
240			-be	Cebe	Chê-po
241			-p	Yakup	Ya-ku-po

242	pu	布	-bi-	Abılay	A-pu-lai
245			-p	Mirap	Mi-la-pu
246			-b	Muhtesib	Mao-t'ê-sê-pu
247			bu-	Bugu	Fu-k'u
248			bü-	Büzrük	Fu-su-lu-k'o
249			-ba	Savabaçi	Sha-wa-pu-ch'i'
250	p'u	普	-f	Yusuf	Yü-su-p'u
251			-pu	Sampula	San-p'u-la
252	sa	撒	-sa	Amursana	A-mu-êrh-sa-na
253	sai	賽	sa-	Sadari	Sai-t'ê-li
254			say-	Saylugem	Sai-liu-ko-mu
255	san	散	-san	Ihsan	Yü-san
256			sam-	Sampula	San-p'u-la
257	sang	采	-san	Zaysan	Tsai-sang
258	sê	色	-si-	Kasım	Ha-sê-mu
259			-si-	Muhtesib	Mao-t'ê-sê-pu
260			sa-	Sarı-kul	Sê-lê-k'u-lê
261			se-	Semiz-Nayman	Sê-mi-ssü Nai-man
262	sên	森	-sen	Ersen	E-sên
263	sha	沙	-şa	Karaşar	K'a-la-sha-êrh
264			sa-	Sayak	Sha-ya-k'o
265			şah-	Şahyar	Sha-ya-êrh
266			-za-	Kazak	Ha-sha-k'o
267	shan	山	-şan	İşan	İ-shan
268	shih	什	-ş	Kaş	K'a-shih
269			-ş1	Binbaş1	Ming-pa-shih
270			-ş1-	Tuşimel	T'u-shih-mo-êrh

271			-c	Uc	Wu-shih
272			-çi	Bitikçi	Pi-t'ieh-shih
273	shu	舒	-şu-	Tunşuk	T'u-mu-shu-k'o
274	shuo	碩	-şun	Hoşun	Ho-shuo
275			-şo-	Hogot	Ho-shuo-t'ê
276	so	索	so-	Solon	So-lun
277	ssü	斯	-c-	Necmettin	Nieh-ssü-mi-ting
278			-s	Bagıs	Pa-ch'i-ssü
279			-z	Semiz-Nayman	Sê-mi-ssü Nai-man
280			si-	Sıban-Nayman	Ssü-pan Nai-man
281			sid-	Sıddık	Ssü-ti-k'o
282			-ş	İrtiş	E-êrh-ch'i-ssü
283	su	蘇	su-	Sultan	Su-lê-t'an
284			so-	Soltu	Su-lê-t'u
285			zu-	Zuvan	Su-wan
286			sü-	Süleyman	Su-lai-man
287			-sık	Isık-kul	İ-ssü-k'u-lê
288			-z-	Büzrük	Fu-su-lu-k'o
289	sun	遜	-sun	Uysun	Wei-sun
290	ta	達	da-	Dahur	T'a-hu-êrh
300	t'a	塔	-ta	Borotala	Po-lo-t'a-la
301			-ti-	Atıgay	A-t'a-hai
302	tai	岱	-day	Bayanday	Pa-yen-tai
303			-tei	Köktei	K'u-k'o-tai
304	t'ai	太	-tay	Kitay	Ch'i-tai
305			tay-	Tayci	T'ai-chi
306	tan	丹	-dan	Galdan	Ko-êrh-tan

307	t'an	坦	-tan	Sultan	Su-lê-t'an
308			-dan	Siven-Rabdan	Ts'ê-wang-na-pu-t'an
309	t'ao	套	-tau	Alatau	A-la-tao
310	tê	德	-de-	Erdeni	E-êrh-tê-ni
311			-di-	Edigene	E-tê-ko-na
312			ta-	Tamgaci	Tê-mu-ch'i
313	t'ê	特	-t	Sart	Sha-êrh-t'ê
314			-da-	Sadari	Sai-tê-li
315			-te-	Mitevelli	Mao-t'ê-wo-li
316	t'êng	騰	ten-	Kan-Tengri	Han-t'êng-ko-li
317	ti	迪	-di	Adil	A-ti-lê
318			-t(d)a-	Mahmad Ali	Mai-mai-ti-li
319			-t(d)e-	Mahmad Emin	Mai-mai-ti-ming
320			-di-	Siddik	Ssû-ti-k'o
321	t'i	提	ti-	Kara-tigin	K'a-la-ti-chin
322			ta-	Tayit	T'i-i-t'ê
321			-te	Katte Töre	K'a-t'i T'iao-lieh
322			-ti-	Hatimi Kitabı	Cha-pu-t'i-mo
323	t'iao	條	tö-	Töre	T'iao-lieh
324	t'ieh	鐵	di-	Divan-Kuli	T'ieh-wan Ku-li
325			-tik-	Bitikçi	Pi-t'ieh-shih
326			-ti-	Kartıkay	K'a-êrh-t'ieh-kai
327			te-	Temir-can	T'ieh-mu-chan
328	ting	頂	-din	Bahaeddin	Pa-pu-ting
329			-tin	Necmettin	Nieh-ssû-mi-ting
330	to	多	-du	Monguldur	Mêng-ê-lê-to-êrh
331	t'o	托	-to-	Otok	E-t'o-k'o

332	tsa	雜	-za-	Mazart	ku-tsa-t'ê
333	tsai	宰	zay-	Zaysan	Tsai-sang
334	ts'ê	策	çi-	Galdan-Çirin	Ko-êrh-tan Ts'ê-ling
335			si-	Siven Rabdan	Ts'ê-wang Na-pu-t'an
336			çi-	Şira	Ts'ê-la
337	tu	杜	-tu	Boronitu	Po-lo-ni-tu
338			do-	Dogan	Tu-kuan
339			dö-	Dörbet	Tu-êrh-po-t'ê
340			-du-	Abdurrahman	A-pu-tu-la-man
341	t'u	圖	-tu	Arbantu	A-êrh-pa-t'u
342			tü-	Tiqimel	T'u-shih-mo-êrh
343			-ta	Orta-Yüz	E-t'u Yü-tzû
344			-tin	Astin-Artuş	A-ssû-t'u A-êrh-t'u-shih
345			-to	Şato	Sha-t'u
346			-du-	Badur	Pa-t'u-lu
347			-tö-	Tört	T'u-êrh-t'ê
348	t'un	屯	-tun	Küytun	K'uei-t'un
349	tung	東	dön-	Döngen	Tung-kan
350	tzû	子	-zi	Kazi	Ha-tzû
351			-ci	Layihacı	La-ya-ha-tzû
352			-z	Yüz	Yü-tzû
353	wa	瓦	-va-	Darvaz	Ta-êrh-wa-ssû
354			-ga	Karanga	K'a-lang-wa
355	wan	宛	-van	Zuvan	Su-wan
356	wang	王	-ven	Şiven Rabdan	Ts'ê-wang-na-pu-t'an
357	wei	衛	wy-	Uysun	Wei-sun

358			oy-	Oyrat	Wei-la-t'ê
359	wên	溫	on-	Onbaşı	Wên-pa-shih
360			un-	Undu-Bulak	Wên-tu-pu-la-k'o
361	wo	窩	o-	Oq	Wo-shih
362			ve-	Veli Han	Wo-li-han
363			-vei-	Mitevelli	Mao-t'ê-wo-li
364	wu	烏	u-	Ula	Wu-la
365			o-	Opal	Wu-pa-êrh
366			-gu-	Uygur	Wei-wu-êrh
367	ya	雅	-ya	Kerya	K'o-li-ya
368	yen	彥	-yan-	Bayantu	Pa-yen-t'u
369	yü	玉	yü-	Yüz	Yü-tzŭ
370			ih-	Ihsan	Yü-san
371			yu-	Yusuf	Yü-su-p'u
372			yul-	Yul-arık	Yü-la-li-k'o
373	yüeh	約	yu-	Ming-yul	Ming-yüeh-lo

BIBLIYOĞRAFYA

I. Qin Kaynakları

- 1- Ch'ing-ch'ao-hsü-wên-hsien-t'ung-k'ao 清朝續文獻通考 : Liu Chin-tsao 劉錦藻, Shang-hai, 1934.
- 2- Ch'ing-shih 清史: Ch'ing-shih-pien-chi-wei-yüan-hui 清史編輯委員會, Taipei, 1961.
- 3- Ch'ing-shih-chi-shih-pên-mo 清史紀事本末 : Huang Hung-shau 黃鴻壽.
- 4- Ch'ing-shih-kao 清史稿: Shang-hai, 1927.
- 5- Ch'ing-tai-pien-chêng-t'ung-k'ao 清代邊政通考 : Pien-chiang-chêng-chiao-chih-tu-yen-chü-hui pien 邊疆政教制度研究會編, Taipei, 1959.
- 6- Ch'ing-tai-t'ung-shih 清代通史: Hsiao I-shan 蕭一山, Taipei, 1963.
- 7- Ch'in-ting-hsin-chiang-shih-lüeh 欽定新疆識略: Sung-chün 松筠, Taipei, 1965.
- 8- Ch'in-ting-p'ing-ting-hui-chiang-chiao-ch'in-ni-i-fang-lüeh 欽定平定回疆剿擒逆裔方略: Ch'ao Chên-yung 曹振鏞, 1929.
- 9- Ch'in-ting-p'ing-ting-shan-kan-hsin-chiang-hui-fei-fang-lüeh 欽定平定陝甘新疆回匪方略: I-hsin 奕訢, 1896.
- 10- Ch'in-ting-ta-ch'ing-hui-tien-t'u-shuo-shih-li 欽定大清會典圖說事例, Taipei, 1965.
- 11- Chung-ê-chieh-chi 中俄界記: Tsou Yüan-fan 鄒沅帆, 1911.
- 12- Chung-ê-chi h-yüeh-hu-chu 中俄界約彙注 : Ch'ien Hsün 錢恂, Taipei, 1963.
- 13- Chung-ê-kuo-chi-yüeh-chu 中俄國際約注: Shih Shao-ch'ang Taipei, 1963.

- 14- Chung-ê-hsi-pei-t'iao-yüeh-chi 中俄西北條約集
(Russo-Chinese Treaties and Agreement Relating to Sinkiang 1851-1947): Yüan T'ung-li 袁同禮, Hong Kong, 1963.
- 15- Chung-kuo-ching-ying-hsi-yü-shih 中國經營西域史:
Tsêng Wên-wu 曾問吾, Shang-hai, 1936.
- 16- Chung-kuo-pien-chiang-min-tzu-chien-shih 中國邊疆民族
簡史: Chou K'un-t'ien 周昆田, Taipei, 1961.
- 17- Ch'ung-ting-hui-chiang-chien-wên-hsiao-lu 重定回疆見聞
小錄: Ch'iao Ch'ung-hsi 喬重禧.
- 18- Fan-chiang-yao-lan 藩疆要覽: Sung-chün.
- 19- Hsiao-fang-hu-chai-yü-ti-ts'ung-ch'ao 小方壺齋輿地叢鈔:
Wang Hsi-ch'i 王錫祺, Taipei, 1964.
- 20- Hsin-chiang-chiao-shê-chih-yao 西疆交涉志要: Chung
Yung 鍾鏞, Taipei, 1965.
- 21- Hsi-ch'ui-tsung-t'ung-shih-lüeh 西陲總統事畧: Sung-
chun, Taipei, 1965.
- 22- Hsi-ch'ui-wên-chien-lu 西陲聞見錄: Li Shih-hung. 黎
士宏.
- 23- Hsi-ch'ui-yao-lüeh 西陲要畧: Ch'i Yün-shih 祁韻士,
Taipei, 1965.
- 24- Hsien-chêng-shih-lüeh 先正事略: Li Yüan-tu 李元度.
- 25- Hsien-fêng-ch'ao-tung-hua-hsü-lu 咸豐朝東華續錄: P'an I-
fu 潘頤富, 1887.
- 26- Hsin-chiang 新疆: Hung Tsung-yüan 洪尊元, Taipei,
1961.
- 27- Hsin-chiang-chih-kao 新疆志藁: Hu-pin-pu-tu-lu-wên 湖
濱補讀文, Harbin,
- 28- Hsin-chiang-chi-yu 新疆紀遊: Wu Ai-chên 吳謁宸,
Shang-hai, 1935.
- 29- Hsin-chiang-chien-chih-chih 新疆建置志: Sung Po-lu 宋
伯魯, Taipei, 1965.

- 30- Hsin-chiang-kai-kuan 新疆概觀: Wu Shao-lin 吳紹麟,
Nankin, 1922.
- 31- Hsin-chian-li-su-chih 新疆禮俗志: T'ao-lu-ts'ung-shu
陶盧叢書, Wang Shu-nan 王樹枏
- 32- Hsin-chiang-min-tzu-pien-ch'ien-chi-hsien-chuang 新疆民族
變遷及現狀: Chang Ta-chün 張大軍, Taipei, 1954.
- 33- Hsin-chiang-shih 新疆史: Kuang Lu 廣祿, Taipei,
1954.
- 34- Hsin-chiang-t'u-chih 新疆圖志: Wang Shu-nan v.s., Taipei,
1965.
- 35- Hsin-mao-shih-hsing-chi 辛卯侍行記: T'ao Pao-lien 陶
保廉, Taipei, 1957.
- 36- Hsi-yü-chih-hsing-shêng-i 西域置行省議: Kung Tzu-chên
龔自珍, Shang-hai, 1934.
- 37- Hsi-yü-fêng-su-chi 西域風俗記: Chin Jên-jui 金人瑞.
- 38- Hsi-yü-fu 西域賦: Hsü Sung 徐松.
- 39- Hsi-yü-nan-lu-ch'ên-chi-yao 西域南路城記要: Wang Wên-
chin 王文錦.
- 40- Hsi-yü-shê-hsing-shêng-i 西域設行省議: Chu Fêng-chia
朱逢甲.
- 41- Hsi-yü-shih-ti 西域釋地: Ch'i Yün-shih 祁韻士.
- 42- Hsi-yü-shui-tao-chi 西域水道記: Hsü Sung 徐松.
- 43- Hsi-yü-ti-ming 西域地名: Fêng Ch'êng-chün 馮承鈞,
Taipei, 1962.
- 44- Hsi-yü-wên-chien. 西域聞見錄: Ch'i-shih-i 七一.
- 45- Hsüan-tsung-ch'êng-h'ü-g-ti-shih-lu 宣宗成皇帝實錄:
Taipei, 1964.
- 46- Huang-ch'ao-fan-pu-yao-lüeh 皇朝藩部要畧: Ch'i Yün-
shih, Taipei, 1965.
- 47- Huang-ch'ing-ming-ch'ên-tsou-i 皇清明臣奏議:
Jên-ho-chu-shih 仁和琴川居士.
- 48- Hui-chiang-chih 回疆志: Su Erh-tê 蘇爾德
- 49- Hui-chiang-t'ung-chih 回疆通志: Ho-ning 和寧.
- 50- Hui-chiao-shih 回教史: Shih Chia 時甲, Taipei, 1954.
- 51- Hui-ho-shih 回鶻史: Li Fu-t'ung 李符桐, Taipei
1905.

- 52- K'an-ting-hsin-chiang-chi 勘定新疆記 : Wei Kuang-t'ao 魏光燾, Huang Ping-k'ung 黃炳昆, Yang T'iao-yuan 楊調元, Taipei, 1963.
- 53- K'a-shih-ko-erh-lun 喀什噶爾論 : Lin Tung-ho 林東和
- 54- K'an-ting-hsi-yü-pien 勘定西域編 : Wang An-ting 王安定
- 55- Kuo-ch'ao-tao-hsien-t'ung-kuang-tsou-i 國朝道咸同光奏議 : Wang Yen-hsi 王進熙 ve Wang Shu-min 王樹敏
- 56- Kuo-chi-t'iao-yüeh-ta-ch'uan 國際條約大全 : Shang-wu-yin-shu-kuan-pien-yin-so-pien 商務印書館編印所編, Shang-hai, 1927.
- 56- Li-tai-chih-kuan-piao 歷代職官表 : Yü-jung 永瑤 v.s. hsiu-chi, Shang-hai, Chung-hua-shu-chü-ch'u-pan 中華書局出版
- 57- Mêng-ku-yu-mu-chi 蒙古遊牧記 : Chang Mu 張穆, Taipei 1959.
- 58- Mu-tsung-i-huang-ti-shih-lu 穆宗毅皇帝實錄 : Taipei, 1964.
- 59- Na-wên-kung-tsou-i 那文公奏議 : Na Yen-ch'êng 那彥成
- 60- Pei-chiang-chi 北江集 : Kung Liang-chi 洪亮吉, Taipei, 1962.
- 61- Pêng-lai-hsuan-ti-li-ts'ung-shu 蓬萊軒地理叢書 : Taipei, 1962.
- 62- P'ing-hui-chih 平回志 : Yang Yü-hsiu 楊毓秀
- 63- Sha-ch'ê-hsing-chi 莎車行記 : Wo-jên 傅仁
- 64- Shêng-wu-chi 聖武記 : Wei Yuan 魏源, Taipei, 1962.
- 65- Su-lien-tui-hsin-chiang-chih-ching-chi-ch'in-lüeh 蘇聯對新疆之經濟侵略 : Wai-chiao-pu pien 外交部編, Taipei 1940.
- 66- Shuo-fang-peï-ch'ên 朔方備乘 : Li Hung-chang 李鴻章, Taipei, 1964.
- 67- T'ung-chih-ch'ao-t'ung-hua-hsu-lu 同治朝東華續錄 : Wang Hsien-ch'ien 王先謙
- 68- T'ung-chih-chung-hsing-ching-wai-tsou-i 同治中興京外奏議 : Ch'ên Pi 陳夔 撰, pien
- 69- Wên-tsung-hsien-huang-ti-shih-lu 文宗顯皇帝實錄 : Taipei, 1964.
- 70- Wu-t'i-ch'ing-wên-chien 五休清文鑑 : Pekin, 1957.

II. Batı Kaynakları

- 1- Atkinson, Thomas Wiltam, Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor of India and China, London, 1860.
- 2- Baczkowski, Włodzimierz, Russian Colonialism (The Tsarist and Soviet Empire) New York, 1958.
- 3- Barthold, W., Turkestan down to the Mongol Invasion, London, 1918.
- 4- Bell, M. S., The Great Central Asian Trade Rout from Pekin to Kashgar, 1890,
- 5- Bellew, H. W., Kashmir and Kashgar, London, 1875.
_____, The History of Kashgaria, Calcutta, 1875.
- 6- Bretschneider, E., Mediaval Research from Eastern Asiatic Sources, London, 1888.
- 7- Bugra, M. E., Dogu Turkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu İstanbul, 1952.
- 8- _____, Eastern Turkistan's Struggle for Freedom and Chinese Policy, İstanbul, 1954.
- 9- _____, Tibet ve Dogu Turkistan hakkında Bilmeyen Siyasal Konular, Ankara, 1959.
- 10- _____, Şarkî Türkistan Tarihi, Kışmir, 1930,
- 11- Church, P. W., Chinese Turkestan, with caravan and rifle, London, 1901,
- 12- Curtis, W. J., Turkestan: 'the heart of Asia', London, 1911.
- 13- Czaplicka, M. A., The Turks of Central Asia in History and at Present Day, Oxford, 1918.
- 14- Dabb, Jack A., History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan, 1963.
- 15- Dallin, David J., The Rise of Russia in Asia, London, 1950.
- 16- Deasy, H. H. P., In Tibet and Chinese Turkestan, London, 1901.
- 17- Eberhard, W., Çin Tarihi, Ankara, 1947.
- 18- Etherton, P. J., In the Heart of Asia, London, 1925.
- 19- Florinsky, Michael T., Russia (A history and An Interpretation) , New York, 1953.
- 20- Forsyth, T. Douglas, Trade Routes between Northern India and Central Asia.
- 21- _____, Report of a Mission to Yarkand, Calcutta, 1875.

22- Grigoryeff, v. v., Eastern or Chinese Turkestan (being Chapter V of Ritter's 'Erdkunde', translated and completed), St. P. 1869.

23- Halidi, Imam Kurbanali, Tevarih-i Hausse.

24- Hartmann, M., Der Islamische Orient. Berlin, 1905.

25- _____, Zwei Islamische Kantondruche, Sinkiang, 1861-1874.

26- Hedin, Sven, Across the Gobi Desert, London, 1931,

27 _____, Central Asia and Tibet, 1903.

28 _____, Dans les Sables de l'Asie, Paris, 1903.

29- Howorth, H. H., History of the Mongols from the 9th to 19th Century Part I. The Mongol Proper and the Kalmuks, London, 1876.

30- Huc, L'empire Chinois faisant suite a l'ouvrage intitule souvenirs d'un voyage dans la tartaire et le Tibet, Paris, 1857.

31 _____, Travels in Tartary Tibet and China, 1928.

32 _____, High Road in Tartary (1844-46) edited by Julie Bedier, New York, 1948.

33- Humboldt, A., Asie Centrale, Paris, 1843.

34- Hyacinth, Monk, History of the Oirat or Kalmyks, St. Petersburg, 1834

35- Imbault-Huart, Recueil des documents sur l'Asie Centrale, Paris, 1861.

36- Karahoca, Amaç, Dogu Turkistan, Istanbul, 1960.

37- Kornilow, Kashghariya, Taşkent, 1903.

38- Kurçpatkin, A. N., Kashgaria: Eastern or Chinese Turkestan, translated from Russian by Walter, E. Gowan, Calcutta, 1882.

39- Lansdell, H., Chinese Central Asia, London, 1893.

40- Lattimore, Eleanor Holgate, Turkestan Reunion, 1934.

41- Lattimore, Owen, Pivot of Asia, Boston, 1950.

42- _____, The Desert Road to Turkestan, Boston, 1929.

43- _____, Inner Asian Frontiers of China, New York, 1940.

44- _____, Studies in Frontier History Collected Papers 1928-1958, Paris, 1962.

45- Liréti, L., Bilinmeyen İç Asya, İstanbul, 1946.

46- Macartney, An English Lady in Chinese Turkestan, 1931.

47- Maksheev, Historical Sketch of Turkistan and the Advance of the Russian, Taşkent, 1894.

48- Muhammad Atif, Kaşgar Tarihi, İstanbul, 1884.

49- Malivkin, M., Kiratkaya İstoriya Kokandskagokhanstva, Kazan, 1885.

50- Niyazi Muh., Tarih-i Şahrühî, Fergana Hanlarının Tarihi, Pantusov neşri, Kazan, 1885.

51- Oraltay, Hasan, Doğu Türkistan Kazak Türkleri, İzmir, 1961.

52- Olzcha, Reiner, Turkestan, Leipzig, 1942.

53- Potanin, G. N., Oçerki severo-zapadnoy Mongolii, Peterburg, 1881.

54- Prjevalsky, N. M., From Kulja across ohe T'ien Shan to Lop-nor, (transl. by E. D. Morgan, 1879).

55- Radloff, W., Sibirya'dan (Aus Sibirien), çeviren, Ahmet Temir, İstanbul, I.: 1954, II.: 1956, III.: 1956, IV.: 1957.

56- _____, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1882.

57- Rickmers, W. R., The Duab of Turkestan, 1913.

58- Ritter, K., Die Erkunde von Asien, Berlin, 1833.

59- Rockill, W. W., The Journey of William of Rubruck to Eastern Part, London, 1900.

60- Sbornik dogovorov Rossii a Kitaem, 1689-1881, S. Peterburg, 1889.

61- Schuyler, Dr. Eugene, Turkistan, London, 1876.

62- Semenov, P. P., Djungaria and the Celestial Mountains, transl. by John Michell.

63- Shaw, R. B., Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar. London, 1871.

64- _____, A sketch on the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, Calcutta, 1880.

65- Skrine, Clarmont P., Chinese Central Asia, London, 1926.

66- Skrine P. H. and Ross E. D., The heart of Asia, London, 1899.

67- _____, The Expansion of Russia (1815-1900), Cambridge, 1903.

68- Stein, Aureil, Ruin of Desert Cathay, London, 1912.

69- _____, Ancient Khotan, 1907.

70- _____, Detailed report of exploration in Central Asia and wester most China, 1921.

71- _____, Innermost Asia. Detailed report of exploration in Central Asia, Kansu and eastern Iran, 1928.

72- Sykes, P., Through Desert and Oases of Central Asia, 1920.

73- Şakir, Dr. Tahir, Turkestan, Berlin, 1934.

74- Teichmann, E., Journey to Turkestan, London, 1937.

75- Togan, Z. V., Bugünkü Türkili ve yakın tarihi, İstanbul, 1942-47.

- 76- Ular, Alexander, A Russo-Chinese Empire, Westminster, 1904.
 77- Vambéry, Arminius, The Travel in Central Asia, London, 1864.
 78- Vissiere, A., Recherches sur les musulmans Chinois, Paris, 1911.
 79- Wu Aitchén K., China and the Soviet Union, London, 1952.

III. Bazi Japon Nesriyatı

- 1- Egami 江上波夫：北アジア史，山川出版社
1957.
- 2- Enoki 榎一雄：中央アジア史（日本における
歴史學の發達と現状），東京大學出版會，
1959.
- 3- Haneda, A. 羽田明，異民族統治上から見たる
清朝の回部統治政策と異民族の支那統治
研究，東亞研究所，1944.
- 4- _____ 倭里汗の亂の一史料と塚本博士頌壽記念
佛教史學論集，2.62-78, 1961.
- 5- _____ とるまいたる人史と支那地理歴史大系12，
白楊社，1943.
- 6- Ise 伊瀬仙太郎，西域經營史の研究，日本

- 學術振興會，1955.
- 7- Iwane 岩根保重，支那とるまいたる人の政治
地理的構造と地理論議，1941.
- 8- Kosato 上里美須凡，中央亞細亞の民族
東光協會，1948.
- 9- Maejma 前嶋信次，中央亞細亞の過去と現在
と興亞全書9，博文館，1942.
- 10- Matsuda, H. 松田壽男，とるまいたる人と東洋史料
集成，平凡社，1956.
- 11- _____ 中央亞細亞史とあつね文庫，弘文堂，
1955.
- 12- _____ 古代天山の歴史地理學的研究，早稻田
大學出版部刊，1956.
- 13- Matsuda, K. 松田小林，中央亞細亞史と世界
歴史大系10，平凡社，1934.
- 14- Mishima 三島康夫，邊疆回族の問題，東洋，
Citt. 41, sayf. 5, 1938.
- 15- Morisawa 森澤重利，新疆の過去と現在，東洋，
Citt. 45, sayf. 11, 1942.

- 16- Nakama 中摩 照久, 中央亞細亞史 < 世界地理風俗大系 6, 平凡社, 1931.
- 17- Nishi, M. 西 雅雄, 西北支那の民族問題, 蒙古, *cilt* 9, *saye* 9, 1942.
- 18- Nishi, T. 西 徳二郎, 清國新疆 < 中亞細亞紀事下, 陸軍文庫, 1886.
- 19- Niyata 宮田 良造, 万し西人東進時代史 < 世界歴史大系 10, 平凡社, 1935.
- 20- Saguchi 佐口 透, 老石老才民族學序説 < 民族學研究, (*Yeni*) *cilt* 2, *saye* 1, 1930.
- 21- _____ かしがり西のべく職名, 和田博士古稀記念東洋史論叢, 1961.
- 22- _____ 東と石老才人封建社會序説, 歴史學研究, *cilt* 135, 1948.
- 23- _____ かしがる = はじ家の後裔, 東洋學報, *cilt* 42, *saye* 4, 1962.
- 24- Shimada, J. 嶋田 襄平, はじ時代のべく達, 東方學 3, 1952.
- 25- Shimonaka 下中 彌三郎, 中央亞細亞 < 世界文化

地理大系 8, 平凡社, 1931

26- Tanaka, S. 田中 草一郎, 東方近世史上, 岩波書店, 1939

27- Tasaka, 田坂興道, 清代におけるとるきチム人問題の概観, 蒙古, *ditto*, *sayo*, 1942.

28- Tayama 田山 茂, 清時代に於ける蒙古の社會制度, 文京書院, 1954.

I N D E K S

- A -

Abak-kiray, 111.
 Abdan, 110, 111.
 Abdul, 38.
 Abdul Karim, 82, 83, 86.
 Abdul Şed, 10, 38.
 Abdullah Han, 10.
 Abdurrahman, 2, 10, 18, 78, 82, 91, 92.
 Ablay (Abılay), 105, 109.
 A-ch'i-hsia-huo-t'o-ma-êrh, 135.
 Aday, 111.
 Adban, 108.
 Adil, 109.
 A-êrh-t'ai, 136.
 Ağış, 110.
 A-ha-la-k'o-ch'i, 90.
 A-ha-ya, 26.
 A-ha-ya-êrh, 36.
 Ahmad, 43, 91.
 A-hsi-mu, 97.
 Ahun, 44, 48, 54.
 Ai-ch'i-po-k'o, 101.
 Ai-chi-t'ê-hu, 39, 40.
 Ai-k'o-mu, 97.
 Ai-san-ko-êrh-ti, 101.
 Ai-shih-hu-li, 101.
 Akbeg, 72.
 Ak-Bura, 111.
 Ak-cubak, 98.
 A-k'o-la-i-tu, 39.
 A-k'o-ta-ch'un, 42.
 Aksakal, 24, 73, 74, 80, 82, 84, 86, 87.
 Aksakallık, 73.
 Aksay, 17, 34.
 Aksu, 2, 4, 5, 7, 10, 11, 24, 32, 43,
 54, 72, 73, 85, 89, 93, 94, 152, 166.
 Alaşa, 111.
 Alatau, 110, 131.
 Alay, 12.
 Alban-aga, 159.
 Alçın, 111, 112.
 Alimoglu, 112.
 Ali-taş, 91.
 Alim-Ulı, 111.
 Almata, 107.
 Altan Teşci, 131.
 Altay, 110, 127, 131, 140.
 Altı-ata-köktönggü, 111.
 Altışehir, 5, 148.

A-mu-êrh-ling-kuei, 142, 144,
 164.
 Amur, 126.
 Amursana, 105, 159.
 Andican, 1, 5, 11, 17, 18, 24,
 50, 60, 61, 62, 64, 66, 71,
 80, 84, 87, 89, 91, 95,
 96, 108.
 Ang-chi, 148, 160.
 Anipa, 84.
 Apak Hoca, 1, 5, 10.
 A-pu-lê-pi-ssü, 105.
 Arbab Begi, 146, 151, 152, 153,
 155, 156.
 Arbantu, 143.
 Arın, 105, 111, 113.
 Argu, 15, 34, 154, 161.
 Arik-Tukum, 97, 99.
 Arpacı-Zaysan, 160.
 Arın Begi, 70, 72, 73, 78,
 146, 157.
 Artık Ay, 35.
 Artuş, 15, 17.
 Aru-çindalan, 131, 132, 133,
 137.
 Asan, 97.
 Asık, 98.
 Askalı, 98.
 Aşci, 108.
 Astrahan, 112.
 Astin-Artuş, 19, 35, 41, 153,
 161.
 Ata-Gökü Altı Oğlu, 111.
 A-ta-k'o, 101.
 Atıgay, 106, 110, 112.
 Atıgay-Bağış-Arın, 112, 109.
 Atıgay-Arın, 109.
 A-t'i-yen, 99.
 Aulieta, 110.
 Avat, 155, 161.
 Ayt-kıstık, 110.

- B -

Bacır Begi, 146, 147, 150, 151,
 153.
 Badakşan, 64, 71, 73, 75, 94,
 101.
 Badur, 19, 33.

- 196 -

Bağ-matar Begi, 146, 147, 153, 155.
 Bağış, 90, 91, 95, 96, 102, 104.
 Bağış-Arın, 114.
 Bahaeddin, 10, 16, 34, 38.
 Bakır-Taban, 111.
 Baktı, 131, 134.
 Bakty, 136.
 Balkaş, 107, 110, 111.
 Baltistan, 88.
 Bapa, 97.
 Barçan, 15, 16, 33, 34, 94.
 Barçuk, 2, 8, 24, 25, 27, 30, 157.
 Barkul, 46, 47, 49, 52, 56, 57, 106, 166.
 Barluk, 131, 137.
 Basatin, 110.
 Batı Gök Türk'ler, 104.
 Batı Sibirya, 134.
 Batur, 86, 105.
 Bay, 138.
 Bay-Baktı, 111.
 Bay-cigit, 111, 113, 114.
 Bay Ciket, 109, 114.
 Bayçen, 152.
 Bayçubak, 98.
 Bay oğlu, 112.
 Bay-Ulı, 111.
 bayanday, 42, 43, 47, 49.
 Bayantu, 90, 164.
 Bele, 142, 143.
 Beran, 98.
 Beşbalık, 88.
 Beyaz sarıklı müslüman, 9, 10.
 Binbaşı, 19, 53, 65.
 Bipe, 142, 143, 164.
 Bir Başa, 92.
 Bitikçi, 31, 32, 33, 37, 50.
 Boptay, 110.
 Boro-hucir (Boro-kucir), 107, 121, 122,
 124, 128, 129, 132, 135, 137.
 Boro-tala, 137.
 Boronitu, 10, 38, 89, 90, 160.
 Boşı, 110.
 Bostan-terek, 92.
 Bozun, 110.
 Bölek, 96.
 Börk, 2, 4, 8, 14, 18, 22, 24, 33, 50,
 67, 79, 80, 81, 83, 97, 144, 145,
 148, 149, 157, 160.
 Buda, 160.
 Buganali, 111.
 Bugu, 94, 95, 97, 99, 161.
 Bugur, 9.
 Buhara, 10, 64, 68, 81, 89, 94.
 Muhtarma, 111.

Bulattı, 111.
 Bultun, 111.
 Burut (Purut), 1, 6, 11, 16,
 18, 33, 71, 89, 90, 91, 92,
 93, 108.
 Buyantu, 141, 144.
 Bükay Han, 112.
 Büzrük, 12, 13, 20, 35, 38, 56

- C -

Cabay, 109.
 Cadık, 111.
 Cagalbay'lar, 112.
 Calan-Yanggin, 31, 37, 141,
 143, 149.
 Calayr-Şappas, 110.
 Cancar, 110.
 Can Polad, 99, 101.
 Cantıkay, 111.
 Captain Trench, 75.
 Carguçi, 159.
 Casah (bk. Yasak), 54.
 Catti-Urı, 111.
 Cebe Begi, 146, 156.
 Cemal, 65.
 Cengiz Han, 10.
 Cialis, 35.
 Cihangir, 1, 5, 8, 10, 11, 13,
 34, 38, 60, 65, 66, 90, 91,
 92, 97.
 Ch'i-ch'i-li-mei-ssü, 136.
 Ch'a-han-t'o-hui, 137.
 Cha-ko-la, 105.
 Cha-k'o-tang-a, 47, 52, 57.
 Cha-lê-fên-t'ai, 19, 20, 23,
 31, 41, 84, 86.
 Ch'a-li-k'o-t'u, 163.
 Chalis, 35.
 Cha-lung-a, 1, 2, 3.
 Ch'ang-an, 88.
 Ch'ang-ch'ing, 20, 21, 22, 25,
 39, 47, 73, 74, 75, 77, 129,
 130, 136.
 Ch'ang-ling, 67, 69, 91.
 Chao-hui, 89, 105.
 Ch'a-t'ê-hei-lin, 157, 162.
 Chebei-Amban, 7.
 Chên-kuan, 88.
 Chên-kuo-kuang, 163, 164, 165.
 Chên-ti-tao, 45.
 Chia-ch'ing, 148.

- 197 -

Ch'ien-fêng-hsiao, 37.
Ch'ien-lung, 7.
Chihal Yeki, 72.
Chih-hsien, 32, 37, 44.
Ch'i-li-ho, 22.
Ch'i-li-k'o, 94.
Chi-lin-pu, 4.
Chin-chi, 54.
Ch'in-ch'ai Büyük Memuru, 91.
Ch'ing-chên-wang, 50.
Ch'ing-ch'ê-tu-wei, 164, 165.
Ching-ho, 140, 142.
Chin Hsiang-yin, 46, 50.
Ch'ing-hui-tien, 33.
Ch'ing-ming, 119, 122, 127.
Ching-Setkhiltu, 142.
Ch'ing-ying, 22, 23, 28, 31.
Ch'in-wang, 163.
Ch'i-tai, 45, 51, 55, 103.
Cho-li-k'o-t'u, 141.
Cho-lo-shih-pai, 130.
Chou, 55.
Chuan-ta-ya-k'o-Argin, 109.
Chüeh-hua-ling, 24.
Chüeh-lo-k'uei-tung, 46.
Chu-hsiao-kuei, 54.
Ch'ü-lu-ch'ü, 101.
Chün-chi büyük Memuru, 14, 17, 18,
19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 31,
33, 40, 82, 84, 107, 115, 118.
Ch'un-hsi, 14.
Chün-wang, 1, 5, 6, 10, 43, 46, 56,
57, 141, 163.
Chu-shih, 32, 37, 48.
Cungar, 9, 88, 105, 148, 159.
Cungarya, 48, 108.

- Ç -

Çagan Togoy, 131.
Çahar, 47, 57, 91, 138.
Çahar-Sayak, 90, 95, 96.
Çakil-mes-ula, 131.
Çampan, 54.
Çangi, 44, 55.
Çapar, 105.
Çay, 60, 61, 62, 65, 66, 74.
Çelek, 97.
Çelikçi, 89.
Çerik, 89, 91, 95, 96, 98, 101, 102.
Çiçkan, 107, 132.
Çikin, 107, 132.
Çimkend, 110.

Çin-Kulcası, 9.
Çin seddi, 12.
Çinas, 112.
Çira (Şira), 159, 163.
Çong-Bağış, 90, 94, 96, 98, 100,
101, 102.
Çong-Kulca, 9.
Çoros, 140.
Çu, 98, 107.
Çun Vank, 142, 149, 164.

- D -

Damgacı, 159.
Damgacı-Yanggin, 32, 42, 37.
Daratu, 92, 132.
Darvaz, 68, 94.
Dış-Mogolistan, 163.
Dikokamenniye Kirgiziy, 6.
Divan Kuli, 14, 15, 16, 17, 20,
21, 22.
Dogan Begi, 146, 150, 151, 152,
153, 155, 158.
Doğu Türkistan, 1, 5, 7, 10, 11,
36, 42, 46, 57, 59, 60, 75,
94, 96, 124, 126, 128, 130,
140, 147, 160.
Dolon, 3.
Dorga Begi, 146.
Dorun Bele, 164, 165.
Dorun Çin Vank, 164.
Dorun Çun Vank, 164, 165.
Dölös, 97, 98.
Döngen, 42, 43, 45, 53, 55, 57,
75, 76, 96, 136.

- E -

Edigana, 98, 102.
Edigene (bk. Edigana), 89, 90,
91, 95, 96, 99.
E-êrh-kuo-chu-lê, 94.
Elimolu, 112.
E-ju-êrh, 157, 162.
Erdeni, 99.
Erganakti, 111.
Ergetu, 131, 137.
Ergin Ubaşı, 143.
Erh-tao-ch'iao, 51.
Ersen, 101.

E-ssü-t'a-lê, 93.
Eski Turgut, 140, 141, 163, 164.
Esprite des Lois, 147.
E-t'u-êrh Yü-tzû, 108.
E-t'un-ch'u-lu-k'o, 157, 162.

- F -

Fa-fu-li, 20, 28, 30, 39, 70,
71.
Fang-yü, 28, 31, 33, 36.
Fatma, 5.
Fay-dan-ma-1, 43.
Fayzabad, 153, 161.
Fergana, 5.
Fransa, 42, 126.
Francız, 124, 125.
Fu-chiang, 1, 7.
Fu-chou, 127.
Fu-chu-li, 43.
Fu-chu-ling-a, 53.
Fu-kuo-kung, 141, 163, 164, 165.
Fu-t'ê, 105.

- G -

Galdan, 5, 159.
Galpyn, 36.
Gobi Çöldü, 165.
Gubernato, 134.
Guçen, 46, 49, 55, 61, 166.
Guma, 26, 27, 36.
Gunguluk, 132.
Güherçile, 64.

- H -

Ha-fêng-a, 3.
Hai-lien-ta, 100.
Hai-p'u, 24.
Hakim, 38.
Hakim Begi, 2, 8, 9, 18, 39, 65, 74,
144, 145, 147, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158.
Hakim Han, 91, 92, 97.
Hak-kuli, 6.
Ha-k'o-sha-lê, 94.
Ha-lang-a, 2, 4.

Ha-la-pu-cha-shih, 4.
Ha-liang-a, 69, 70, 72.
Ha-lu-lê Argin, 109.
Hami, 10, 46, 51, 56, 149, 160,
164, 166.
Han, 106, 141, 143, 163.
Han dağı, 127.
Han Hoca, 53.
Ha-pa-êrh-a-su, 136.
Ha-p'u-t'a-kai, 137.
Hasan Bay, 101.
Hayim Han, 38, 91, 92, 97.
Hatımi Kitap Begi, 145, 155.
Hayal Han, 106.
Hazar Denizi, 111.
Hazineci Begi, 145, 147, 150, 152,
153, 155, 158.
Heh-lao-wa, 57.
Hêng-i, 45.
Hidaytullah, 5.
Hoca, 1, 6, 148.
Hocam, 6.
Hocend, 71.
Ho-chi-po-êrh-kên, 105.
Ho-chuo, 54.
Ho-huang, 54.
Hoit, 47, 57, 140, 143.
Hokend, 5, 10, 11, 13, 17, 22, 50,
60, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85,
87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
98, 99, 100, 101, 125, 130,
132.
Ho-kuan, 46, 57.
Ho-lu, 88.
Hong-ho-t'u, 127.
Ho-ni-mai-la-hu, 129, 136.
Ho-pei, 5, 127.
Ho-shih-la-pu, 156, 162.
Hoşot, 57, 140, 142, 165.
Hoşun-Çin-Vank, 143, 164, 165.
Hoten, 3, 9, 10, 32, 46, 72, 73, 91,
157, 158, 159, 166.
Hsia-mên, 127.
Hsi-ch'un, 43.
Hsieh-ling, 49, 52, 55, 62, 28.
Hsieh-li Tayci, 143.
Hsieh-pan Büyük Memuru, 7, 166.
Hsien-ch'êng, 46.
Hsien-fêng, 41, 42, 48.
Hien-ling, 45.
Hsi-êrh-mo-t'ê, 108.
Hsi-lin, 48.

Hsing-pu, 35, 22, 28.
Hsing-tê, 75, 76, 79, 80.
Hsin-ta-lan, 106.
Hsi-pi, 88.
Hsiao-ch'i-hsiao, 52, 59, 141, 142,
143, 149.
Hsü-hsüeh-kuang, 49, 58.
Hua-ling, 19, 28, 30, 31, 32, 33,
35.
Hu Ch'ao, 4, 10.
Hudayar, 21, 35, 56.
Hui-ch'ing, 49.
Hu-i-mu, 101.
Hui-ning, 57.
Hui-yüan, 10, 47, 51, 57.
Hulun Buyr, 135.
Hun-ch'i, 100.
Huo-so-ch'u, 103.
Hu-pu, 12, 13.
Hu-tai-ta, 24, 35, 80, 84, 86, 87.
Hu-t'u-lu-k'o, 101.
Hu-wa-t'ê, 100.

- i -

Ibak, 109.
I-ch'i-li, 43.
Içkilik, 99.
Ignatiev, 125.
İhsan, 19, 21, 22.
I-hsin, 125.
I-k'o-chun, 108.
I-k'o-ming-a-t'ê, 57.
I-lan-wa-ssü, 15, 34, 95.
İlçi, 157, 162.
I-lê-ku-ch'u, 94.
İli, 3, 23, 24, 28, 29, 31, 42,
43, 46, 47, 49, 57, 60, 61,
62, 63, 64, 66, 68, 71, 81, 89,
91, 93, 94, 106, 107, 108, 115,
116, 117, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 126, 127, 128, 129,
130, 132, 134, 135, 136, 150,
166.
İli generali, 23, 46, 66, 166.
İli Generallığı, 10.
İ-têng-lê, 144, 142, 164.
İmam, 48.
İngiliz, 124, 125.
İngitere, 42, 127.
İrkeş-tam, 88.
İrtiş, 107, 110, 111, 136.

İsan-Tamir, 111.
İsengul, 111.
İshak, 1, 4, 5, 6,
İ-shan, 12, 15, 16, 17, 18,
115, 116, 117, 118, 121.
İsmail Han, 10, 78.
İ-ssü-li-k'o, 15, 34.
İşan Han, 17, 19, 21, 22.
İşim, 110.
İtali, 111.
İtangman, 111.
İvan İl'ich Zakharov, 129,
130, 135.

- I -

Isık-kul, 94, 96, 97, 110.
İsti, 110.

- J -

Jimsa, 46.
Jung-an, 3.
Jung-ch'ing, 45.

- K -

K'a-la-pai-ku-t'ê, 109.
K'a-la-pu-ha, 85.
K'a-êrh-mi-sha-k'o, 100.
K'a-la-êrh, 136.
Kaba, 97, 98.
Kai-ming-a, 11.
Kak-şal, 138.
Kak-şan, 132.
Kalkanam, 110.
Kalmık, 5, 57, 106, 140, 143,
163, 165.
Kamar Dabakan, 131.
Kambar, 109, 110.
Kan-arık, 39, 154, 161.
Kan-Karçagay, 131.
Kan-Tengri, 92.
Kancıgali, 110.
Kancıgali-Argın, 109, 113.
Kandabas, 98.
Kangdı, 110.
Kansu, 22, 42, 45, 54, 55, 71,
120.

Kao Chi-kuan, 46.
Kao-ch'ê-t'ai, 47.
Kao-tsung, 89.
Kapal (Kopal), 107.
Kapatagay, 131, 133, 111.
Kapta, 112.
Kara-Bulık, 111.
Kara-Bayciket, 106, 110, 113.
Kara Bulak, 131.
Kara-Bursak, 111.
Kara-Dogan Begi, 146, 155, 158.
Kara-İrtiş, 131.
Kara-Kapak, 110.
Kara-Kaş Begi, 158.
Kara-kesak, 110.
Kara-Kırgız, 97.
Kara-Kiray, 111.
Kara-kisak, 111.
Kara-Sakaı, 111.
Karaciger, 97.
Karakorum, 93.
Karakas, 111.
Kara sarıklı müslüman, 10.
Kara-taş, 163.
Karaşar, 9, 22, 43, 140, 166.
Karatal, 107.
Karatau, 132, 92.
Karatigin, 64, 68, 88, 90, 91, 94, 96.
Karanga, 1, 94, 95.
Kargalik, 162.
Karluk, 88, 105, 159, 163.
Karpak, 110.
Kartıkay, 10.
Kasım, 24.
Kaş begi, 146.
Kaşgar, 2, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 15,
16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 30,
31, 33, 35, 40, 41, 46, 50, 59, 67,
69, 70, 72, 73, 76, 77, 89, 90, 91,
94, 96, 98, 115, 116, 117, 118, 126,
127, 153, 154, 155, 166.
Katte Töre, 17.
Kaykhta, 116, 120.
Kaylyutu, 136, 131.
Koytas, 107.
Kazak, 50, 60, 71, 92, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 112, 120, 132, 135.
Kazi Begi, 8, 145, 147, 150, 151, 152,
153, 154, 156, 157, 158, 159.
Kegan, 108, 133, 137.
Kelpin, 24, 36, 152.
Kence, 111.
Kên-lao-pa, 47.
Kerayit, 112.
Kerya, 159, 163.

Kesmir, 75.
Kette Töre (bk. Katte Töre), 12
Kıdık-Kongrat, 97.
Kıpçak, 56, 90, 91, 94, 96, 110
111.
Kırgız, 6, 60, 77, 78, 80, 85,
88, 89, 90, 92, 93, 94, 96,
98, 99, 101, 104, 107, 132,
111, 117, 135.
Kırk-Nayman, 110, 113.
Kıç-Boro-Mucir, 130.
Kitabek, 111.
Kitay (Kitai), 102, 98.
Kızıl-abad, 2, 12.
Kızıl-boy, 154, 161.
Kızıl-pörük, 110.
Kızıl-kurt, 111.
Kiçi-cüs, 111.
Kiçik Han Töre, 12.
Kiçik Hoca, 17.
Kiçi Yüz, 105, 106, 108, 109,
112.
Kiray, 110, 111.
Kita, 111.
Kitai, 93, 101.
K'o-lê Bayciket, 109, 110.
K'o-la-k'o-ya-la-k'o Begi, 145,
147, 155.
Ko-lê-cha, 101.
Ko-mi-êrh-tsa-k'o, 100.
Ko-tai-mo-t'ê, 89.
Ko-tai, 100, 101.
Kobdo, 132, 133, 134, 138.
Kocican, 9, 10, 38, 89, 160.
Kocis, 5, 10.
Koçi-Bipe, 164, 165.
Koçi-Yanggin, 43.
Kok-su, 137.
Kok-Tuma, 131, 137.
Kongoro, 106.
Kongoro-olong, 132.
Kongrat, 98, 110, 114.
Kongrat-Argın, 113.
Konur-oleng, 138.
Korgan Begi, 156, 162.
Korgos, 43, 107, 132.
Koş-Tamga, 98.
Kovalevski, 121, 124.
Koytas, 132.
Kozugan, 110.
Kuan-Duan, 98.
Kuang-chou, 127.
Kuan-pao, 135.
Ku-ch'ing, 27.

Kuçça, 10, 35, 40, 41, 43, 53, 54,
72, 98, 129, 166.
Kuei-chou, 71.
Kuei-hua, 56, 61.
Kuei-ling, 18, 19, 45.
K'uei-tung, 23.
K'uei-t'un-shan, 136.
K'uei-ying, 53.
Kuke Olum, 132.
K'u-k'o-ch'i-Argin, 109.
Kukurtlyuk, 138.
Kulab, 71.
Kulca, 9, 43, 47, 57.
Kuli, 24.
Kulu Hoca, 99.
Kumul, 56.
Kumurçi, 131.
Kung, 109, 143, 163.
K'ung Chao-hêng, 45, 46.
Kung-ch'ing-wang, 125.
Kung-ko, 140.
Kun-k'o-cha-cha-la-san, 50, 51.
K'un-ling, 88.
Kung-ning, 45, 46, 55.
Kurçak, 81.
Kurgan, 35, 154, 161.
Kurkara-usu, 61, 66, 71, 140, 142, 166.
Kurla, 9.
Kur-ulus, 110.
Kustana, 9.
Kuş Begi, 50, 58, 79.
Kutuktu, 50, 58.
K'u-f'u-lu-k'o, 101.
Kuytun, 61, 66, 71, 107, 132.
K'u-ya, 158, 163.
Kök-Burun, 111.
Köketei, 110.
Kök-sal, 110.
Kölpeş, 101.
Küçük, 97, 99, 101.
Küçük Buhara, 148.
Küçük Hoca, 9.
Küçük Yüz, 111.
Kündülan, 111.
Küra, 9, 43, 46.
Kürküren, 98.
Kütüval Begi, 146.
Kyakhta, 115, 118, 122, 125, 134.

- L -

Lai-hei-mu, 89.
Lai Yung-kuei, 1, 3.

Lama, 50, 58, 130.
Lan-ling, 19, 28, 30, 31, 32,
33, 35.
Langar, 2, 95.
Lapuçi, 157, 162.
Layihacı Begi, 146, 155.
Lê-pin, 23.
Lê-pu-shih, 135.
Leşker, 79, 80, 81.
Lieh-pieh-ssü, 99.
Li-fan-yüan, 39, 40.
Lig, 140, 143.
Ling-tui büyük memuru, 19, 21
31, 35, 42, 46, 47, 49,
50, 51, 52, 75, 90, 129,
138, 166.
Li-pu, 18, 34, 39.
Lio-Achun, 43.
Li-shih-t'ung-p'an, 48.
Liu-shu-chüan, 29.
Liu Kuang-ho, 58.
Lop-Bazar, 159, 163.
Lo-ho, 26, 36.

- M -

Ma Chao-ch'iang, 56.
Ma Chuang, 50.
Maçak, 98.
Madali (Mahmad Ali), 6, 72, 76
77.
Madel, 76.
Ma Erh, 42.
Mahmad Ali, 69, 72.
Mahmad Kuli, 99.
Mahmad Şerif, 65, 80.
Mahmad Tengü Han, 10.
Mahmad Yusuf, 100.
Mahmud, 6, 10, 38.
Makhdum Azim, 5.
Ma Kuan, 51.
Ma-k'u-ya, 158, 163.
Ma Lung, 43, 53.
Ma Ming, 50.
Manas, 45, 55, 129.
Mançu, 9, 48, 56, 57, 59, 144
148.
Mançu Tugayı, 11, 13, 52.
Mançuca, 123, 124, 134, 135.
Mançurya, 36.
Mangışlık, 111.
Ma-ni-t'u, 137.

Manitu Gutulkan, 131, 133, 136.
Ma-ni-t'u-ko-t'u-lö-kan, 136.
Man-pi-t'ê, 99.
Margelan, 71, 95.
Ma Shêng, 46, 50.
Ma T'ai, 50.
Ma T'ien-pao, 46.
Maskar, 111.
Kedine, 6.
Mehmed, 18.
Mehmed Ali, 13.
Mehmed Emin, 10, 11, 12, 13, 38.
Mêng-ch'ih, 88, 92.
Mêng-ku-hsi-li, 135.
Mêng-wu-êrh, 100.
Merke, 104.
Meyen Amban, 19, 148.
Meyen-Yanggin, 141, 142, 143, 149.
Mi-ch'ing, 48.
Ming Begi, 146, 151, 152, 153, 154, 156,
157, 158.
Ming-hsü, 47, 128.
Ming-i, 128, 129, 130, 136.
Ming-yul, 2, 10, 11, 63.
Mi-ni-ya-ssü, 17.
Min-shih-la-ha, 99.
Mirap Begi, 8, 145, 147, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159.
Mirza Alp, 73.
Modo Barluk, 131, 135, 137.
Mogol, 6, 23, 50, 58, 135, 160.
Mogolistan, 56, 127, 135.
Mo-ma-shih, 100.
Mongul, 91.
Monguldur, 90, 94, 95, 97, 98, 103, 104.
Mongultai, 105.
Monguş, 99.
Montesquieu, 147.
Morun-Togoy, 140.
Morun-Nayman, 109.
Moskova, 109.
Muavin Komutan, 3, 14, 24, 48.
Muavin Tu-t'ung, 3.
Muavin Tsung-kuan, 28.
Mu-chi, 92, 97.
Muhammed, 5, 6, 10, 38.
Muhammed Ali, 6, 81.
Muhtesib Begi, 145, 151, 152, 153, 155,
158.
Mu-k'o-ra-ê, 49, 58.
Mu-lei-ho, 45.
Mulku, 111.
Murat, 99, 100.
Murat Ali, 101.

Mundus, 101, 98.
Murun, 111.
Mu-shih-su-lu-k'o, 155, 161.
Musun-Dabakan, 85, 161.
Muzart, 94.
Müdi, 101.
Mitevellî Begi, 145, 147, 152,
153, 155, 158.

- N -

Na-êrh-chi, 52, 53.
Nakub Begi, 145, 150, 151,
152, 153, 155, 158.
Namangan, 71, 108.
Nan-hu, 51, 59.
Nan-shan, 137.
Narin, 99, 107.
Narin-Kalga, 92, 132.
Narin-kul, 137.
Na-yen-ch'êng, 1, 5, 60, 62,
65, 66.
Nayman, 90, 91, 94, 96, 102,
109, 110, 111, 114.
Necmettin, 85.
Nei-ko, 15, 17, 24, 30, 34,
39, 83.
Nikolai Muraviev, 125, 127.
Ning-yüan, 57.
Niru-Yanggin, 19, 28, 141,
142, 143, 149.
Ning-po, 127.
Ni-sha, 99.
Ni-tsa-êrh, 101.
Niyaz, 33.
Nogay, 101, 114.
Nogay-Argin, 109, 113.
No-i-ku-t'ê, 89, 91, 93, 94.
Nur Ali Han, 105.
Nur Bay, 77, 78.
Nu-shih-pi, 88.

- O -

Obo, 135.
Oksel, 106.
Ola (Ula), 117.
Ondon, 97, 99.
Olong-Bulak, 132.
Opal, 161, 154.

- 203 -

Orping, 36.
Orenburg, 112.
Orta Yüz, 46, 106, 110.
Oş, 90, 91, 95, 96.
Otakçı, 110.
Otakçı Begi, 146.
Otok, 159, 160, 106, 108, 109, 110.
Oyrat, 36, 57, 90, 106, 109, 138,
140, 143, 159.

- Ö -

Ölet, 57, 89.
Özbek, 98.

- P -

Pai-hui, 4.
P'ai-ssü-ch'ien, 156, 162.
Pai-yü-pan-chih, 18, 34.
Pai-yü-ling-kuan, 18, 34.
Pa-la-mu-ssü-ya, 158, 163.
P'a-la-t'ê, 100.
Pamir, 13, 90, 92, 93, 107, 130, 131,
132.
Pan-fan-kou, 56.
Pang-pan büyük memuru, 1.
Pan-shih büyük memuru, 2, 11, 19, 35,
40, 43, 53, 57, 134, 166.
Pao Hêng, 46, 47.
Pa-pai Han, 10.
Pa-pu-tun, 89.
Parman, 26, 36.
Pa-shih-ya-ha-ma, 94.
Paşa, 50.
Paşşap Begi, 145, 150, 151, 152, 153,
155, 158, 165.
P'a-t'a-no-shih, 52.
Pa-tsung (Yüzbaşı), 14, 33.
Pa-ya-êrh-t'u, 141.
Pazar Begi, 146, 147, 156.
P'ei-ch'êng, 26.
Pei-tzû, 10, 141, 163.
Pekin, 72, 83, 86, 116, 125, 126, 127,
128, 130, 164.
Pei-lê, 163.
Pe-lê-têng-tê-k'o, 143.
Pi (Bi), 90.
Piçan, 50, 54, 58, 72.
Pi-ch'ang, 2, 3, 7, 66, 70.

Pi-hsi-lê-t'u, 142, 144,
164.
P'i-lu-ssü, 80.
P'ing-jui, 43.
Ping-ling (Musun-Dabakan),
87, 161.
P'i-shan, 36.
Pi-ti-êrh, 14, 33.
Po-êrh-kuo-su, 48.
Po-êrh-tsang, 158, 162.
Po-hsi-êrh, 46, 56.
Po-ko-shih, 100.
Po-lê-k'o, 100.
Po-mu-k'o-lê-mu, 153, 161.
Posgam, 26, 36, 157, 162.
Po-shih-hui, 100.
Potanin, 111.
Pu-ku-ch'i, 80.
Putiyatin, 124, 127.
P'u-yen-t'ai, 11, 14, 15, 16,
17, 118, 121.

- Q -

Qaratal, 101.
Qazay, 108.
Qıpçaq (Kıpçak), 102.
Qıtay, 103.
Qırk-Oğul, 101.
Quşçı, 89, 91, 93, 94, 96,
101, 102.
Qonrat, 114.

- R -

Ramadan, 112.
Rasniçi, 147.
Raşidin Hoca, 53.
Rheum Officinale, 60, 62, 64,
65, 66.
Rus, 50, 77, 81, 91, 92, 96,
98, 107, 115, 116, 117,
118, 119, 121, 122, 125,
126, 128, 129, 130, 134,
136.
Rusya, 6, 42, 67, 92, 93, 94,
96, 97, 99, 105, 107,
108, 109, 115, 116, 117,
119, 120, 124, 126, 127,
128, 129, 132, 133, 135,

138, 140, 143.

- S -

Sadı, 111.
Sadari Begi, 146, 147, 150, 156.
Sak'lar, 88.
Sampula, 159, 163.
Samuk, 10, 38.
Sançu, 156, 162.
San-kung, 48, 58.
San-tao-ho, 42, 43.
San-t'ang-hu, 52.
Sarbaktu, 132.
Sargatai, 108.
Sari, 101.
Sari-Bağış, 96, 97, 89, 93, 94,
98, 99, 102, 103.
Sari-Baş, 111.
Sari-Bulak, 131.
Sari-kul, 2, 8, 77, 78, 79, 90,
91, 93, 95, 96, 156.
Sariri Ula, 136.
Sarımsak (Samuk), 34, 38, 100.
Sarman, 155, 161.
Sart, 55, 90, 94, 96, 102.
Saru, 93, 98, 102.
Savabaçi, 132, 92, 138.
Sayak (Sayaq), 90, 91, 93, 95,
96, 97, 98, 99, 102, 104.
Sayan, 131.
Saydullah, 100.
Saylugem, 131.
Sayram, 157, 152.
Sayri Ula, 131.
Sê-ho-i-pai, 101.
Selim, 39.
Semipalat, 134.
Semipalatinsk, 107, 138.
Semiz-Nayman, 106, 110, 113.
Senato, 115.
Sê-p'u-shih-hsin, 47, 49.
Shahri-Khana, 10.
Sha-ling-a, 43.
Shan-hsi, 22, 32, 42, 45, 54, 55.
Shang-hai, 127.
Sha-lai-pai, 100.
Sha-la-pu-la-k'o, 137.
Shan-kan Tsung-tu, 2, 27, 61, 62, 120,
166.
Shan-t'a-ssü, 127.
Sha-pi-nai, 127.

Sha-yan-ssü-k'o, 136.
Sha-ying-a, 115, 116, 120.
Shih-hu-lê Begi, 146.
Shih-hu-êrh Begi, 150, 152.
Shih-hu Begi, 153, 155, 156,
158.
Shou-lên-ê, 160.
Shou-pei, 14, 19, 24, 32, 33,
56.
Shu-wo-tzû, 2, 8.
Siban, 114.
Siban-Nayman, 106, 110, 113.
Siddik, 46, 56.
Sikmayat, 97.
Sir-Kuvan, 111.
Sibirya, 96, 127, 129.
Sirgali, 110.
Siven Rabdan, 159.
So-Daba, 131.
Sogdiana, 104.
Soyok, 133.
So Huang-chang, 44.
Solon, 9, 51, 59, 129, 135.
Soltu, 90, 91, 95, 96, 98, 99,
102.
Ssü, k'o-mo-lüan, 129.
Ssü-p'a-Kazi Begi, 145, 155.
Ssü-wei, 105.
Subaşı, 44, 54.
Su-chou, 2, 7, 11, 56, 57.
Sui-ting, 59.
Su-lan-ch'i, 100.
Sulayman, 43.
Sultan, 106.
Sultan Said Han, 10.
Sumul, 50, 58, 165.
Sung-shu-t'ang, 52, 59.
Su-pa-êrh, 158, 163.
Su-pi-t'i, 40.
Su-pu-ko, 57.
Suvan, 109, 110, 114.

- Ş -

Şabin-Dabaka, 107, 125, 130,
131, 133.
Şahyar, 151, 161.
Şaga Begi, 145, 150, 151, 153,
152, 155, 156, 158.
Şamanist, 90.
Şamanizm, 5.
Şato, 93.

Şara-Talas, 107.
Şarı-cetim, 110.
Şang Begi, 145, 150, 152, 155,
158.
Şar Han, 10.
Şerkas, 111.
Şepan, 156, 162.
Şibe, 51, 59, 135.
Şikti, 111.
Şimoyın, 111.
Şir Ali Han, 12, 13.
Şirauşi, 111.
Şibar-Aygır, 111.
Şıkmanat, 98.
Şükür, 86.
Şümököy, 111.

- T -

Tabaktı, 110, 111.
Tabın, 112.
T'a-chüan, 52, 59.
T'a-êrh-t'a-k'o, 157, 162.
T'a-ha-êrh-ma, 79, 82.
T'a-hsin-ha, 1.
T'a-hsüeh-shih, 10, 34.
T'ai-wan, 127.
Ta-ku, 127.
T'ai-p'ing isyanı, 42.
T'ai-yung, 11.
Tagay, 99.
Takabay, 97.
T'a-ko-la-mu Begi, 156, 162.
T'a-k'o-nu-la, 159, 163.
Talas, 98, 104.
Talki (Tarcı), 43, 62, 66.
Tama, 112.
Tanga, 112.
Tana, 111.
Tana-Buga, 111.
Tannu-Ula-Dabaka, 131.
Tanrı Dağları, 1, 9, 23, 88, 91,
92, 93, 125, 129, 132, 140.
Tao, 55.
Tao-kuang, 1, 11, 77, 81, 148.
T'ao-yüeh, 46.
T'a-pa-lu-k'o, 100.
T'a-pu-nan, 163, 165.
Taraklı'lar, 112.
Taran Begi, 152.
Tarançı, 9.

- 206 -

Tarbagatay, 7, 47, 50, 51, 57,
60, 61, 62, 66, 92, 106,
107, 108, 115, 116, 117,
118, 119, 121, 122, 123,
124, 126, 127, 128, 130,
131, 132, 134, 135, 136,
137, 140, 141, 150, 166.
Taro, 98.
Tars-Tangalı, 111.
Taşkent, 50, 58, 68, 71, 91,
99, 105, 109, 110, 111,
112.
Taş-kum, 154, 161.
Taşkurgan, 81, 82.
Taşmalık, 154, 161.
Tatar, 5.
Tayci, 52, 106, 107, 108, 109,
140, 141, 142, 143, 159,
160, 163, 164, 165.
Tayıt, 90, 91, 95, 96, 102.
Taykulu, 91.
Tazanay, 101.
Tê-hsiang, 57.
Tekes, 87, 92, 93, 94, 97, 132,
137.
Tê-k'o-chin-pu, 66.
T'ê-k'o-hsing-ê, 17, 18, 19.
T'ê-k'o-shih-pu, 24.
Teleü, 112.
Teleüt'ler, 98.
Tê-ling, 14, 18, 117, 118, 120.
Temegeci, 159.
Temir, 110.
Temurlik, 92, 107, 132, 137.
Temur-nor, 88, 92, 94, 125,
127, 132, 135.
Temür-can, 99.
Teneger, 45, 53, 55.
Teoman, 45.
Terbiş, 110.
Terek Dawan, 68, 94.
Teşik-Taş, 15, 34, 95.
Tê-ying-a, 60, 71.
T'ieh-k'o-ssü, 137.
T'ien-chin, 124, 127.
Tien-shih, 55.
Ti-hua, 9, 44, 49.
T'i-la-i, 84.
Ting-hsi Chiang-chün, 11.
Ting-ling, 25.
Ting-tai, 25.
T'i-piao, 44, 54.
T'i-tu, 31, 47, 54, 56.

Ti-wo-pao, 51, 59.
Tobol, 110, 111, 112.
Togay-Berdi, 101.
Togusak, 19, 34, 155, 161.
Tokmak, 88, 98, 104.
T'o-k'o-nai, 129.
T'o-k'o-t'o-pu, 60.
Toksun, 54.
T'o-kuo-ssü-ch'ien, 156, 162.
T'o-ku-ta-mai-chou, 84, 85.
Toktay, 100.
To-li-ya-t'ê, 99.
To-lo-pai, 100.
T'o Ming, 54.
Tomsk, 134.
Top Begi, 146.
Torgo, 97.
Torgut (bk. Turgut), 36, 57.
Tori-Aygır, 111.
Tort-aul, 110, 111.
T'o-tê-lin, 44, 50, 54.
Tölongüt, 110.
Töngtörüp, 98.
Töntürt, 101.
Tört-kara, 111.
Tört-Mahmad, 100.
Troytsk, 111.
Tsai-hsiang, 34.
Ts'an-chiang, 32, 54.
Ts'an-ling, 37.
Ts'an-tsan, 1, 2, 4, 7, 11, 23, 24,
29, 46, 48, 66, 67, 75, 77, 78,
83, 86, 90, 105, 118, 119, 120,
128, 134, 138, 166.
Ts'ao Chên-yung, 5.
Ts'ao-Hu, 2, 26.
Ts'ao-ti, 52.
Tso-ling, 19, 28, 36, 49.
Tsa-wa, 158, 163.
Tsung-kuan, 33, 36, 129, 136.
Tsung-ping, 15, 16, 34.
Tsung-tu, 7.
T'u-ch'ieh-pu, 19.
Tugay, 120.
Tugel Bay, 69, 78.
Tugel Töre, 12.
Tugulik, 56.
T'u-k'u-êrh, 51.
Tukum, 97.
T'u-li-ya-k'o, 100.
Tu-lu, 88.
T'u-lu-ch'i-pai, 89.
Tumşuk, 36, 27, 94.
T'ung-chih, 43, 54, 62, 91, 119, 120,
122, 127.

- 207 -

Tunguz, 59.
T'ung-tai, 46.
T'ung Yagbu, 104.
Turfan, 10, 44, 50, 55, 88, 149,
160, 164, 166.
Turgay, 90, 95, 96, 102, 111.
Turgen, 107, 130, 132, 136.
Turgut, 25, 36, 140, 143, 165.
Turkestan, 5.
T'u-sha-la, 158, 162.
Tu-ssü, 28, 32, 37, 60.
Tu-tu-hu, 88.
Tá-t'ung, 9, 61, 62, 135, 166.
Tuyuşka, 111.
Türkistan, 90, 110, 117.
Türükpan, 110.
Tüsimel, 159.
Tzú-ya-tun, 100.

- U -

Ubagan, 111.
Uc, 3, 9, 14, 16, 20, 21, 54,
68, 72, 73, 89, 93, 93,
96, 100, 166.
Uç-Turfan, 9.
Ugarik, 51, 43, 59.
Uker-Boroşuk, 43.
Ula, 117.
Ulbaş, 140, 143, 144.
Ulu-Yüz, 106, 110, 114.
Uluk, 95.
Ulyasutay, 128, 132, 133, 134,
135.
Undu Bulak, 92, 108, 132, 137.
Unen-Susuktu, 141.
Ural'sk, 112.
Ural, 111.
Urga (Kulun), 126, 127, 134.
Uriangkay, 135.
Urumçi, 3, 26, 28, 31, 44, 49,
51, 61, 62, 129, 166.
Usek, 137.
Ush-Turfan, 9.
Usun, 111.
Usuntu, 132.
Ussuri, 125, 126, 135.
Ust-Uyskaya, 111.
Utek, 132.
Uvak-Argın, 109, 113.
Uvak-Girey, 114.
Uya, 111.

Uygur, 10, 44, 55, 88, 90, 105,
140, 143, 144, 163, 164-5.
Uygurca, 145, 147.
Uysun, 106, 109, 113.
Uysün, 110.

- U -

Ust-Artuş, 20, 34, 35, 154, 161.
Uş-Tanga, 98.

- V -

Veli Han, 10, 11, 12, 14, 15, 16
17, 19, 20, 21, 22, 34, 38,
70, 85, 96, 109.
Verchne-Ozersk, 112.
Verchniy-uralsk, 111, 112.
Verniy, 107.

- W -

Wai-wei, 33.
Wang, 106, 163.
Wei-ying-chang, 18, 34.
Wên-ch'i, 47.
Wên Hsiang, 56.
Wên Lin, 47, 49, 51, 52, 53.
Wo-shih-hun-pu, 20, 21.
Wu-chan, 121, 122.
Wu-êrh-ch'ing-a, 40, 41.
Wu-jên-pu, 43.
Wu-lê-hsin-t'ai, 31.
Wu-lung-ê, 51.
Wu-p'a-la-t'ê, 95.
Wu-shu-êrh, 100.
Wu-sun, 88.
Wu-tê, 104.

- Y -

Ya-i-ch'i, 100.
Yakup Bey, 50, 53, 56, 59, 81, 91,
99, 101.
Yang-Balgasun, 45, 55.
Yang Ch'un, 12.
Yangı-Darya, 111.

Yang Fang, 4, 7.
Yanggin, 32, 37, 50, 56, 74, 141
143, 149.
Yangışar, 2, 4, 8, 10, 11, 22,
27, 29, 31, 32, 43, 50, 72,
73, 91, 94, 95, 157, 166.
Yang San-hsing, 42.
Yang Yü-ch'un, 2, 7.
Yar, 48, 57.
Yarkend, 2, 3, 4, 7, 10, 12, 14,
16, 24, 27, 31, 32, 33, 39,
46, 72, 73, 78, 79, 80, 83,
85, 86, 89, 90, 91, 95, 120,
155, 156, 157, 166.
Yasak, 43, 46, 54, 140, 141, 143
160, 163, 164.
Yasin, 88.
Yaşil, 106.
Yaz-Boro-hucir, 130.
Yedi Hoca, 11, 12.
Yeh-pu-ch'ung-ê, 44, 55.
Yeldan, 97.
Yetigan, 98.
Yeni Turgut, 140.
Yeşil Bayraklı Tugay, 11, 13.
Ying-wu-ch'u, 119, 120, 121,
123.
Ying-yün, 83, 84, 86.
Yu-chi, 18, 19, 31, 32, 33, 34
46, 48, 51.
Yul-arık, 157.
Yulduz, 140.
Yulunkaş, 163, 158.
Yurt-başı, 94.
Yusuf Hoca, 1, 6, 10, 13, 38, 73
91, 92, 96, 97.
Yüan-shui-fu, 88.
Yüan-wai-lan, 37.
Yüeh-pan, 88.
Yü-hou, 45, 46.
Yü-jui, 23, 25, 70, 82, 83, 85,
86, 87.
Yü-lin, 4.
Yü-mo-t'ê, 101.
Yü-t'o-i-ma-ssü, 99.
Yüz Begi, 146, 150, 151.
Yüzbaşı, 31, 32, 46, 49.

- Z -

Zadır, 111.
Zakharov, 130.

Zanguya, 26, 36.
Zaysan, 111, 148, 159.
Zaysan-nor, 108, 125, 127, 131, 135,
136, 138.
Zerikay, 97, 99.
Zirgalan, 142, 144.
Zuan, 110, 111, 113.
Zuan-Nayman, 113.
Zulduz.

INDIA AND HER NEIGHBOURS

ANDREW

INDIA AND HER NEIGHBOURS

 **INTER-INDIA
PUBLICATIONS**
D-17 RAJA GARDEN EXTN NEW DELHI-110 015 (INDIA)
PHONE 5413145

SIR W.P.ANDREW

CHAPTER XXXVII.

OUR NEIGHBOURS.

Beloochistán—Afghánistán—Persia—Turkistán—Russia.

Having treated in previous chapters of the various provinces and principalities or vassal States owning allegiance to the Empress of India, and of the settlements of European Powers, let us briefly survey the different countries which girdle the frontiers or affect the fortunes of her Indian empire.

Our relations with Russia may be powerfully influenced by our relations with Cabul, and our relations with Cabul may modify our treatment of the intervening hill tribes on our north-west frontier.

So that, whatever disturbs and excites one or other of the States named in the heading of this chapter, will affect or influence the others more or less remotely.

Beloochistan.—To begin with Beloochistan. This country, spreading from the Arabian Sea to the borders of Afghanistan, forms the western boundary of Scinde. It is a land of hills and deserts, with here and there a cultivated valley, inhabited by a number of pastoral tribes who obey no government but that of their several chiefs. Of these the most considerable is the Khán of Khelát, who wields among his neighbours a kind of lordship as unstable as that which the earlier kings of France wielded

over the Dukes of Burgundy and other powerful vassals of their day. It is difficult to say what the Beloochees are by race, for they vary greatly among themselves in ethnical traits. Semitic or Aryan, however, they all speak some Aryan tongue, and profess some form of Mahomedanism. The country is said to be rich in minerals, especially copper and sulphur. Such trade as it boasts is carried on by caravans, or káfilas, which make their way across the Hála Range into Scinde through the long winding gorges of the Bolan Pass, liable occasionally to attacks from the robber tribes who infest the border. The chief carriers of the trade are the Lohanee merchants, a pastoral race of Afghans, who occupy the country eastward from Ghuzni to the Indus.*

* Lohanee merchants. The following is an extract from an interesting letter from Sir Bartle Frere, when Commissioner in Scinde, to the Author:—“These men are the great carriers of the Afghan trade. They have their homes about Ghuzni, where they spend the summer. Since the trade *viâ* Tatta and the Indus was extinguished in the latter end of the last century, these people have supplied themselves with seaborne goods *viâ* Calcutta. They descend the passes before they are blocked up by snow, between Ghuzni and the Indus, in vast caravans of eight or ten thousand souls—the whole tribe moving bodily—men, women, children and cattle—their goods being on camels and ponies. Arrived in the Derajat, they leave the aged men, women and children in black felt tents, with their flocks and herds in the rich pastures bordering on the Indus, while the able-bodied men push across the Punjaub with their goods for sale, either in that province or on the banks of the Ganges. The leading merchants precede the main body on dromedaries, taking with them a few samples, letters of credit, &c., &c.—make their purchases at Delhi, Agra, Allahabad, Cawnpore, Mirzapoor, and even Calcutta, and return with them express—collect their families and flocks, and force their way up the passes. Their numbers generally enable them to compound with the tribes of the mountains for a reasonable amount of black mail; but they have sometimes to fight their way. I have heard of the wife of an eminent merchant of this tribe, whose husband had been detained longer than he expected at Delhi, offering the “Kaffila-Bashee (head of the caravan)

It was along the sandy wastes of southern Beloochistan that part of Alexander's army plodded their weary way back to Babylon from the plains of Scinde, while Nearchus and the fleet proceeded by the Arabian Sea and Persian Gulf. Great, too, were the hardships which Sir John Keane's soldiers had to endure in their successful march through the Bolán Pass to Candahar and Ghuzni, in 1839. In 1843 bravely did the Belooch troops of the Ameers of Scinde fight against Sir C. Napier at Meanee and Hydrabad.*

Afghánistán.—North of Beloochistán are the rugged highlands of Afghánistán, the land of a Semitic race with a varying admixture of Aryan blood, and a common devotion to the creed of Islám. Their language Pushtu, belongs to the same Aryan stock as Sanskrit, and is nearly allied to the Beloochee. The country, which is about as large as the Punjáb, Oude, and the North-Western Provinces together, is divided from the Punjáb by the Suleimán Hills, while the lofty Hindoo Koosh, the supposed cradle of the Aryan races, sweeps with many spurs across its northern provinces. Far away towards the Amu or Oxus lies the province of Balkh, the ancient Bactria, once ruled and largely colonised by Alexander's Greeks. In later times Afghánistán became the prize of successive conquerors from Persia and

demurrage at the rate of 10,000 rupees a day, to defer the upward march of the caravan, and enable her husband to rejoin, as she knew that if left behind he would be unable to follow them through the passes, except at great risk of his life and the property he might have with him."—"The Indus and its Provinces."

* "Conquest of Scinde," by Sir W. Napier.

Turkistán, and the eyrie whence successive invaders swooped down upon the Punjáb and Hindústán. From thence in the beginning of the 11th century issued the terrible Mahmud of Ghuzni, followed nearly 200 years later by Mahomed Ghóri, founder of the Pathán kingdom of Delhi. At the close of the 14th century the merciless Tímur passed like a bloody meteor from the Indus to the Ganges, and back again to Samárkhand. In 1526 the adventurous Báber led his hardy Turks and Afgháns from Cábul to the field of Páneeput. A later victory of Páneeput, won by another warrior from Afghánistán, Ahmed Shah, failed to rescue from impending ruin the splendid dynasty of Baber Akbar and Aurungzebe.

It was a grandson of the last named conqueror whom Sir John Keane's Army of the Indus set forth in 1839 to replace on the throne whence he had been driven by the powerful Dost Mahomed. The brilliant storming of Ghuzni was followed by Shah Sujah's triumphant return with the help of British bayonets to Cábul. Dost Mahomed fell into our hands, and under British protection the new king reigned for a time in peace. But in 1841 the flames of insurrection burst out on all sides, and the British troops cantoned at Cábul found themselves helpless, for want of a capable leader, to meet the growing danger with a bold front. At last in the bitter January of 1842, Elphinstone and his doomed followers, of whom only 4,000 were fighting men, passed out from their surrendered post, as Sir Hugh Wheeler afterwards did from Cawnpore, under promises of safe retreat. Afghan treachery and the snows of the passes

leading to Jellálabad soon did their worst, and one man only, Dr. Brydon, struggled on to the place where the gallant Sale and his "illustrious garrison" still upheld the honour of our flag. Of the rest only a few score men and women escaped the general massacre by becoming prisoners to Akbar Khán, the son of Dost Mahomed.

A few months later, however, General Pollock was forcing his way through the far-famed Khyber Pass, which had so often baffled the efforts of larger armies led by the best generals of Akbar and Aurangzebe. Jellálabad was relieved, and Pollock marched on through every hindrance to Cábul, where he was joined by Nott, the heroic defender of Candahár. With the recovery of the prisoners, and the burning of the great bazár at Cábul ended the work which Pollock and Nott had to accomplish. On the return of the victors to Ferozepore, Dost Mahomed was set free; and thenceforth for many years the great Barukzai chief held firm sway over the country still ruled by his son Shére Ali. In the second Seikh War a body of Afghans fought against us and shared the defeats of the Kalsa leaders Shére and Chuttur Singh; but during the Mutiny, thanks to Sir John Lawrence and Sir Herbert Edwardes, our old enemy Dost Mahomed proved himself a wise and forbearing neighbour, if not a faithful friend. His son, who after some years of chequered fortune, fought his way into his father's throne in 1868, has hitherto kept the mastery over his unruly and turbulent subjects, with, until lately, the countenance and occasional help in arms or money of the Indian Government.

Along the rugged hills that bar Afghánistán from the Punjáb dwell a number of fierce warlike tribes, who scarcely owe a nominal allegiance to the neighbouring rulers, and prefer a life of fighting and plunder to the regular pursuit of trade or husbandry. Their quarrels with each other are varied by raids across the border, which have brought them one after the other into more or less disastrous collision with our troops. For many years after the conquest of the Punjáb a British force had to go out against one or another of these robber clans, burning their villages, carrying off their cattle, or clearing off old scores by well-aimed discharges of shrapnel and rifle-balls. Now and then a refractory tribe has been starved into submission by a well-planned blockade. Sometimes, as in the Ambeylá campaign of 1863, the offending tribes have only been brought to terms after inflicting heavy losses on their assailants. Of late however the peace of the frontier has only been broken by smaller raids by these restless hill-men, a good many of whom have taken service among their kinsfolk in the regiments of our Punjab Frontier Force, as the highlanders did in Scotland when they enrolled themselves in the Black Watch.

The two border countries of Beloochistán and Afghánistán should be conciliated by us by the establishment of friendly commercial relations, while we should abstain from provoking their hostility by interference in their internal affairs. To advance beyond the mountain barrier is to abandon a strong position for a weak one, and convert those who might be our friends into treacherous and vindictive foes.

With a railway along the valley of the Indus from

Lahore to Kurrachee, with branches to the Khyber Pass and the Bolan, AND NO FURTHER, with our resources close at hand we can await the advance of aggression with tranquillity, while we promote the prosperity and comfort of our wild and restless neighbours, subduing them through their interests, by affording them a ready and certain market for their horses, their fruit, their silk and their wool.

In 1857, when the writer formed part of a deputation to Lord Palmerston regarding steam communication to the north-west frontier of India *viâ* the valleys of the Euphrates and Indus, he pointed out the importance of a railway along the valley of the Indus with branches to the two great passes of the Khyber and the Bolan in the following words, "The grand object was to connect England with the north-west frontier of India by steam transit through the Euphrates and Indus Valleys. THE LATTER WOULD RENDER MOVABLE TO EITHER THE KHYBER OR THE BOLAN THE TWO GATES OF INDIA, THE FLOWER OF THE BRITISH ARMY CANTONED IN THE PUNJAUB and connected by the Euphrates line by means of steamers, the flank and rear of any force advancing through Persia towards India would be threatened. So that the invasion of India would by this great scheme be placed beyond even speculation."*

In order to strengthen the hands of those entrusted with the management of our frontier policy, the writer also twenty years ago advocated the union of the Punjaub and Scinde.

"The union of the Punjaub with the Meerut and Delhi territory for political and military purposes, has been so

* *Vide* Letter to Viscount Palmerston, K.G., by W. P. Andrew, 1857.

plainly marked out by recent events, that their political connection under one distinct government appears inevitable, and the fortunes of these extensive and important regions are inseparably connected with that of Scinde."*

"The two provinces (Scinde and the Punjaub) have been connected by the fortunes of the great empire to which both belong. They are *the provinces of the Indus*, as Bengal and Behar are *the provinces of the Ganges*. They constitute one section of the empire, and are separated from every other part of it by rivers, mountains, the sea, or broad belts of sandy desert. Their commercial interests are inseparably united." Both must ultimately depend upon the traffic of the same railway system.

"Both depend for their communication with the external world upon one and the same port. The Punjaub has no outlet towards the north, but an imperfect outlet towards the west, and a long, difficult, and expensive, though open outlet towards the east. Would the Government place Bengal under one authority, and the Hooghly, under the commissioner of Pegu? Yet that is exactly what we have done with our north-west possessions. Our Danube has its mouth occupied, not by enemies, it is true, but by allies, owing allegiance to a different authority.

"Again, the physical, political, and social characteristics of the two countries are identically the same. Physically, the districts of Mooltan, Dhera Ghazee Khan, and Khangurh might be districts of Scinde. The soil is the same, the products are the same, the people are the

* "The Indus and its Provinces."

same. Politically, both have the same disadvantages, and the same military necessities. Both have a turbulent frontier to be guarded, which is identical in character from one end to the other, and which should be arranged on one principle, and be obedient to one head. The vast chain of military forts which stretch along the Scindian and Punjabee frontiers, depend upon one head. Both have populations whom it is necessary to disarm and overawe, and in both an enormous military force requires an energetic central administration. The system, too, of the Punjab, would suit the province of Scinde better than that of Bombay. It is less regular, and better adapted to the fierce passions and uncontrolled habits of a wild Mohammedan people. The revenue settlement, too, is more in consonance with the ancient ideas of the population."

"It (the union) would strengthen, not root up, the system already successful; and on every other ground it is indispensable." The presidency of the Indus would be the first in political importance of the great divisions of British India. This immense territory, extending from Kurrachee to Peshawur and Delhi, would cover an area of 130,000 square miles,* and is occupied by a population of nearly thirty millions.

Our most dangerous foreign relations, with Central Asia and with the Beloochees and with the innumerable warrior chieftains of the highlands, must be conducted at Lahore. Whoever may be the final authority, every

In these border lands to have a rival in prestige and power would be dangerous—to have a superior would be impossible—and every act in the great drama of the Russo-Turkish war as affecting the fortunes of the Sooltan of Room and the white Czar will be minutely canvassed and well remembered in Central Asia as well as in the bazars along the length and breadth of India.

Persia.—On the west of these two border countries, stretches the kingdom of Persia, or Iran, still largely peopled by the same old Aryan race which once sent forth a Darius and a Xerxes on bootless errands against the Greeks of Marathon and Salamis, and afterwards fought in vain under another Darius against Alexander's sturdy Macedonians. Between that monarch's fall and the victories achieved by Othman's Arabs, successive dynasties, Greek or Persian ruled the land of Cyrus the Great, and carried on a frequent struggle with the Byzantine Emperors.

As related in a previous chapter, the Parsees, descendants of the old Persian fire-worshippers, left their native land in the early days of Mahomedan conquest to find shelter from persecution, first in Gujerat, and afterwards in Bombay. Though few in number, they are at once among the wealthiest, most enlightened, and most energetic citizens of the western capital.

The official designation of the sovereign is Shah-in-Shah, or King of Kings. He holds in his hand the lives and property of his subjects, but, unlike the Sultan of Turkey, has no spiritual supremacy.*

* The Sultan is the Caliph or spiritual head of the Soonees, who adhere

One of the greatest kings of modern Persia was Shah Abbas, a contemporary of Akbar and our own Elizabeth. In the early years of this century the first Napoleon sent a mission to Tehran, which was received with extraordinary distinction, in order to further his designs on India, and for several years French influence was all powerful at the Court of the Shah.

Before anything was accomplished to the detriment of England, her great and implacable enemy was removed from the arena in which he had enacted so great a part, and Persia fell again into the coils of a more sinister and abiding influence.

Russia from the time of Peter the Great sought under one specious pretext or another to despoil Persia of whole provinces, having recourse to violence when other means failed. This state of things continued until about the middle of the eighteenth century, when the ferocious but mighty conqueror, Nadir Shah, compelled the Muscovite and the Turk to restore the territory they had wrested from the ancient dominions of the Shah.

On the death of Nadir Russian designs were renewed. Russia interfered to settle the claims of rival princes of Georgia, which owned allegiance to the Persian crown, and settled the matter by absorbing the province in the mighty sponge of Russian ambition.

War was declared, and Persia was defeated, and more territory was annexed by her powerful and relentless foe, until at last, fearful that the Colossus of the North would seize in his iron hand the entire kingdom of Persia, the British interfered diplomatically and obtained a respite for the enfeebled and hard-pressed king, who

agreed to give up more territory, and to have no armed vessels on the Caspian.

Regarding the insidious movements of Russia towards the East, Sir Justin Sheil, late British Envoy at the Court of Tehran, made some years ago the following pregnant and suggestive remarks:—

“The Caspian Sea washes the coasts of the Persian provinces of Talish, Geelan, Mazenderan, Asterabad, and Persian Toorkomania. The inhabitants of these spacious territories carry on an extensive commerce, in part with the Persian ports on that sea, in part with the Russian districts on its northern and western shores. With a far-seeing policy, which anticipates all the possibilities of futurity, when Persia was gasping almost in the last throes, Russia humbled her to the dust, by forcing on her the renewal of a stipulation contracted at the treaty of Goolistan, by which she bound herself not to maintain any vessel of war in the Caspian Sea. Upwards of a hundred years ago, an Englishman named Elton, a man of wonderful ability and resource, who had been brought up to a seafaring life, and who had previously been an officer in the Russian navy, was in the service of the Shah (Nadir), and not only commanded his naval forces in the Caspian Sea, but built ships for him on European models. The most unnautical nation in the world, with an Englishman as their leader, became dominant on the Caspian; and, as the author of the ‘Progress of Russia in the East’ says, ‘forced the Russians to lower their flag,’ and the banner with the open hand* floated triumphantly

* “The banner of Persia is surmounted by an open hand, of which the five fingers are said to express Mahommed, Ali, Fatma, Hassan, and Hoosein.”

through the length and breadth of the Caspian. To preclude a revival of this discomfiture, Persia was forced to sign her degradation, and the Caspian became a Russian lake."

"Not a boat is allowed to move without a passport, under heavy penalties, and even Persian boats are under the same restriction; this, too, on the coast of their own sea!"

In the early part of this century the British envoy concluded a treaty with the Shah of Persia, which brought Persia and India for the first time into close political relations, with the view of thwarting the ambitious designs of Buonaparte against our Eastern possessions. Some years afterwards an embassy from England reached Ispahan, and since then English influence has been always brought to bear on Persian politics. In 1839 Lord Auckland's forward movements in the Persian Gulf and Afghánistán compelled the Shah to recal his troops from the siege of Herát, so gallantly defended by the young Englishman, Eldred Pottinger. Another attempt in the same direction in 1856 had to be checked by force of arms, and Sir James Outram's brief but successful campaign along the Persian Gulf, ended in a peace which has never since been broken. Rumour gave Russia the credit of suggesting these moves, but which were promptly disavowed.

The revenue of Persia is less than £2,000,000, and as there is generally a surplus, it is paid to the private treasury of the Shah, who is supposed to be enormously rich, while his people are miserably poor and diminishing in number from misgovernment. The area of the country

is above 600,000 square miles, with a population of 4,000,000, or about seven to the square mile.

The present Shah, Nasr-ud-din, visited Europe in 1874, taking England on his way from Berlin to Paris. To judge from his diary, which was afterwards published, he was particularly struck with the populousness, the general well-doing, the busy traffic, and the vast resources of this fortunate country. Tehran, his present capital, is in telegraphic communication with Bombay, London and St. Petersburg, and he is said to be anxious to introduce railways and other modern improvements into his dominions.

It is to be hoped the Shah may be allowed to cultivate the arts of peace, and that he may not have to play the part of Roumania or Servia in Central Asian politics.

Turkistán.—Along the northern frontier of Persia, Afghánistán, and Cashmere, stretches a vast expanse of rolling table-land, crossed here and there by rugged hills, and watered mainly by two rivers, the Sír and the Amú, better known to classical scholars as the Jaxartes and the Oxus. *Túr*kistán, or as it was once called, Tartary, extends from the Caspian to the borders of China, and is peopled for the most part by roving tribes of Turkomans, Uzbeks, Kurghiz, and other branches of the great Mongol race. Of this vast region the only settled parts are the three "Khanates," or kingdoms of Khiva, Khokán, and Bokhára, with the country lately ruled by Yákúb Beg, the strong-handed Ameer of Káshgar. The terrible Tartar, Chingiz Khán, carried his iron sway over the greater part of Central Asia, and his famous grandson Tamerlane (Timur the lame), ruled over a wide domi-

nion from his splendid capital of Samarcand in Bokhára. From the neighbouring province of Khokán, or Firghána, Timur's illustrious descendant, Báber, made his way, after many strange turns of fortune, across the Indus to found the Mogul Empire of Hindustan. Khiva, the ancient Khárizm, was also in its time a powerful kingdom; but its greatness had long decayed, before the marauding habits of its people provoked the Russians, in 1874, to invade their country, and reduce their Khán to the state of a tributary prince.

One after another, each of these three khánates has felt the weight of Russia's victorious arms, and paid with loss of territory for its raids on Russian ground, or its vain resistance to Russian ambition. The work of conquest, begun about twenty-five years ago, has already stripped them of half their former territories, and the Kháns who still nominally rule the remainder, have sunk into the position of weak and obedient vassals to the "White Czar." Kashgar, on the other hand, under the strong sway of the late Yákub Beg, the successful soldier from Audiján in Khokán, has in the last twenty years risen from an outlying province of Western China, into a powerful Mahomedan State, connected by commercial treaties alike with Russia and British India. The encouraging reports of English travellers to Yarkand, one of the Amir's chief cities, were followed up in 1874 by the despatch of an English mission under Sir Douglas Forsyth, who brought back with him a treaty securing favourable terms of trade between the two countries. It would appear, however, that no profitable trade can ever be established with a country divided from India and Cashmere

by dreary and difficult mountain passes of tremendous height, open only for a few months in the year, and even then unfit for the passage of anything but lightly laden mules and ponies. The Chinese, moreover, who have so lately crushed the Mahomedan revolt in Yunnan, seem little disposed to let Kashgar slip for ever from their grasp; while the close neighbourhood of Russia, with her known dislike of all commercial rivals, bodes ill for the hopes which Sir D. Forsyth's mission raised in the hearts of English cotton spinners, and Indian dealers in tea, kinkobs (or gold brocades), piece-goods, and shawls, even were it possible to overcome the physical difficulties.

But Yakoob Beg is dead, and a striking actor is removed from the scene of Central Asian politics, leaving his kingdom to be absorbed once more in the overgrown empire of China, which has been for years slowly advancing to resume its old dominion. Or, if the Celestials are too tardy, Russia is ready with her *protection*, like as in the other Khanates, even although the people may be Mahomedan fanatics; and their late prince received titles of honour from holy Bokhara and the Sooltan of Room. No man in Central Asia can wield the sword of Yakoob Beg.

"If Kashgar were permitted to fall into the Czar's possession, we should lose our *prestige* with the Mahomedans in Central Asia; whilst the occupation of Kashgar would prove a disagreeable thorn in our side, and give rise to endless intrigues."

"We have learnt how much trust can be placed in a Russian statesman's promises."*

* "A Ride to Khiva," by Captain Fred Burnaby.

How methodically and steadily, if slowly, the task enjoined upon his successors by Peter the Great has been pursued, let history attest.

The old southern boundary of Russia in Central Asia extended from the Ural, north of the Caspian, by Orenburg and Orsk, to the old Mongolian city of Semipolatsk, and was guarded by a cordon of Cossack outposts. In 1716 Peter the Great sent a force, commanded by Prince Bekovich, to take possession of part of the eastern shore of the Caspian. Three forts were then built, though subsequently abandoned, after an unsuccessful expedition against the Kliivans. More recently, since 1834, Russia has succeeded in firmly establishing herself on the eastern shore of the Caspian, where she has now four permanent posts, Fort Alexandrovsk, Krasnovodsk, at the mouth of the Balkan Gulf; Chikishlar, at the mouth of the Atreck; and the island of Ashurada. To the east she has crossed the Kirghis Steppe and established herself on the Sir Daria, or Jaxartes, which Admiral Boutakoff is said to have navigated for 1,000 miles in 1863. Thus the Russian frontier in Central Asia has been pushed forward until her advanced posts on the east look down from the Tian Shan range upon the plains of Chinese Turkestan. In Western Turkestan, also, she has gradually extended her boundary, and has annexed or subjected Tashkend, Kokand, Khojend, Samarcand, Bokhara and Khiva. In thus pursuing her career of annexation, Russia but follows the natural policy of a great military empire, being forced, moreover, as Sir John Malcolm said, by an impelling power which civilisation cannot resist when in

contact with barbarism. She may indeed stop short of absolute and entire annexation, but there can be no doubt that by bringing Khiva under the same yoke as Bokhara, has established her influence on the Oxus, as she has already established it on the Jaxartes. The Oxus, or Amu Daria, is a noble river, not easy of navigation, but, it is believed, capable of being made so. It will furnish a ready means of carrying the tide of Russian annexation eastward until it finds a barrier in the Hindoo Koosh. When Russia shall have established herself along the Oxus, her position will be at once menacing to Persia and India. From Chardjuy on the Oxus there is a road to Merv, distant about 150 miles, and from Merv a direct road runs along the valley of the Murghab to Herat, the "key of India." Merv is historically a part of the Persian Empire, but in these countries it is notoriously difficult to define boundaries with any precision. Should Russia succeed in occupying Merv, as there is too much reason to fear she ultimately will, and in converting the neighbouring tribes into friends or allies, her position would be one which we could not regard without the gravest apprehension.

Surely, in the face of such facts as these, the time has arrived when England should rouse herself from the apathy of the past, and take steps to secure the incalculable advantages which would accrue to herself and her Eastern dependencies from the opening up of the Euphrates route.

The military and political value of the Euphrates Line is a matter of extreme moment, and has a far more decided bearing on the defence, not only of Turkey, but

of Persia and the whole district lying between the Mediterranean, the Caspian, and the Indian Ocean than might at first be supposed.

So long ago as 1858 Field-Marshal Lieutenant Baron Kuhn von Kuhnenfeld, Austrian War Minister, predicted that Russia would in future probably try to satisfy her craving for an open sea-board by operating through Asia.

“She will not,” says this distinguished authority, “reach the shores of the Persian Gulf in one stride, or by means of one great war. But taking advantage of continental complications, when the attention and energy of European States are engaged in contests more nearly concerning them, she will endeavour to reach the Persian Gulf step by step, by annexing separate districts of Armenia, by operating against Khiva and Bokhara, and by seizing Persian provinces.

“The most important lines which Russia must keep in view for these great conquests are,

“1. The line from Kars to the Valley of the Euphrates and Mesopotamia.

“2. That from Erivan by Lake Van to Mossul in the Valley of the Tigris, to Mesopotamia, and thence, after junction with the first line, to Bagdad.

“3. That from Tabreez to Schuster, in the Valley of the Kercha, where it joins.

“4. The road leading from Teheran by Ispahan to Schuster and thence to the Persian Gulf.

“Once in possession of the Euphrates, the road to the Mediterranean, *viâ* Aleppo and Antioch, and to the conquest of Asia Minor and Syria is but short.

“It is clear that all these lines are intersected by the

line of the Euphrates, which, running in an oblique direction from the head of the gulf north of Antioch to the Persian Gulf, passes along the diagonal of a great quadrilateral which has its two western corners on the Mediterranean, its two eastern on the Caspian and Persian Seas, and so takes all Russian lines of advance in flank.

“From this it is evident that the secure possession of the Euphrates Line is decisive as regards the ownership of all land lying within the quadrilateral. It must therefore be the political and strategic task of Russia to get the Euphrates Line into her hands, and that of her enemies to prevent her doing so at any cost.

“The great importance of a railway along this decisive line which connects Antioch with the Persian Gulf follows as a matter of course. It is the only means by which it would be possible to concentrate, at any moment, on the Euphrates or in the northern portion of Mesopotamia, a force sufficiently strong to operate on the flanks of the Russian line of advance and stop any forward movement.

“It is true that, at first, the aggressive policy of Russia in the East will only threaten the kingdoms of Turkey and Persia, but as neither one nor the other, nor both combined, would be strong enough, without assistance, to meet the danger successfully, England must do so; and it is certain that she must, sooner or later, become engaged in a fierce contest for supremacy with Russia.

“The Euphrates Valley Railway becomes therefore a factor of inestimable importance in the problem of this